

नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

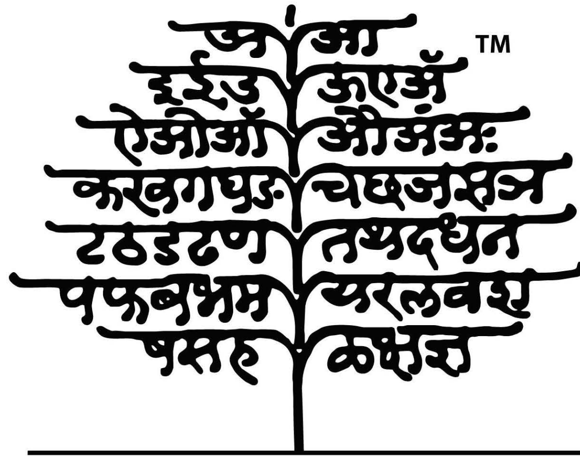
महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

अनुक्रमणिका

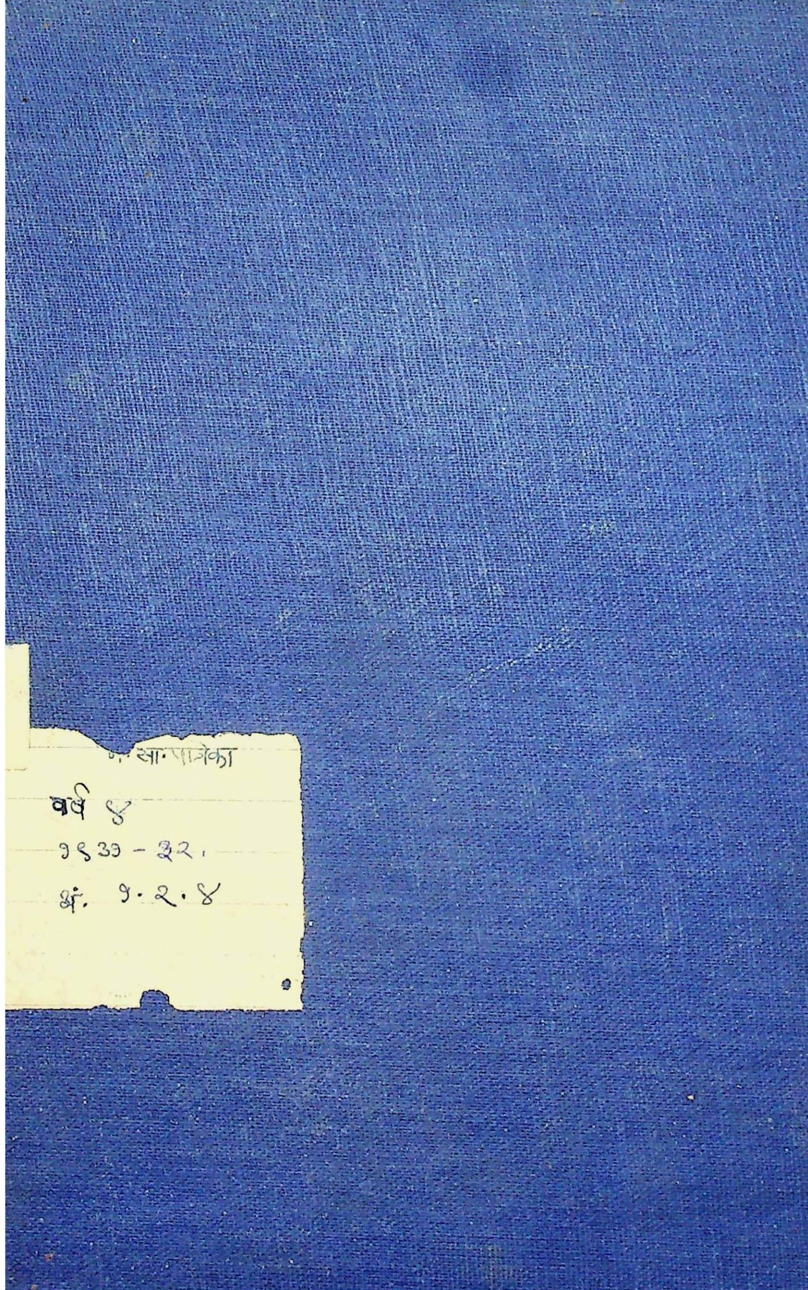

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

सा. पत्रिका
वर्ष ४
१९३१ - ३२.
अं. १.२.४

२६६५

म. सा. प.

वर्ष ४ थे. - १९३१-३२
अं. १ - २ . ४

वर्ष ४ थे, अंक १ व २
मार्च, जून १९३१
वर्ष ४ थे अंक ४ था
जानेवारी १९३२

अनुक्रमणिका

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४-८ फुटकळ अंकास १ रु.

ॐ भूयानसि महानसि

प्राथमिक व दुय्यम शाळांतील वाचनालयांकरितां मुंबई सरकारनें मंजूर केलेली

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेमार्फत प्रसिद्ध होणारी

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु॥

वर्ष ४ थें, अंक १-२ रा

वर्षप्रतिपदा १८५३ मार्च, जून १९३१

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

मुलींच्या ओंव्या

(सं.:—विश्वनाथ विष्णु सोहोनी, पुणें)

कोंकणांतील ब्राह्मणांच्या मुलींमध्यें करमणुकीखातर झोंपाळ्यावर बसून सुस्वर गळ्यावर ओंव्या म्हणण्याची चाल कांही वर्षांपूर्वी तरी होती. रत्नागिरी प्रांतांतील खालील ओंव्या माझ्या एका चुलतबहिणीच्या (कै. सौ. लक्ष्मीबाई फडके, पूर्वी कु. इंदिराबाई सोहोनी) साहाय्यानें जमविल्या गेल्या. अशा ओंव्या अनेक म्हणजे शेंकडों किंवा हजारों हजारही कदाचित् प्रचलित असतील.

पहिली माझी ओंवी । पहिला माझा नेम । तुळशीखाली राम । पोथी वाची ॥१॥
दुसरी माझी ओंवी । दुजा नाही भाव । चरणीं द्यावा ठाव । पांडुरंगा ॥२॥
तिसरी माझी ओंवी । तिन त्रिकूटाचे परी । महाविष्णूवरी । तुळशी पत्र ॥३॥
चवथी माझी ओंवी । चवथीच्या चांदा ॥ मोतीं तुझ्या भांगा । तुळसा देवी ॥४॥
पांचवी माझी ओंवी । पांच पांडवांना । पाठीच्या भावंडांना । विद्या येवो ॥५॥
सहावी माझी ओंवी । साउलीची छाया पडे । तुझ्या गर्भाला तेज चढे । काकूबाई ॥६॥
सातवी माझी ओंवी । सात सतरूपी । आठवी अरुंधती । नमियेली ॥७॥
सातवी माझी ओंवी । सात ज्योतिर्लिंगें । त्यांत माझीं दोघें । मायबापें ॥७॥
आठवी माझी ओंवी । आठ ओटे पट्टे । देवाजींचे ओटे । रंगवीले ॥८॥
नववी माझी ओंवी । नऊ नाग कुळें । पूजीत मी गेलें । पंचमीला ॥९॥
दहावी माझी ओंवी । दशरथाच्या वंशीं । कौसल्येच्या कुशीं । रामचंद्र ॥१०॥
दहावी माझी ओंवी । दशांगुळें मी गाईन । लक्ष्मुमी होईन । संवसारीं ॥१०॥
अकरावी माझी ओंवी । न करावा आळस । देवा त्रिवर्की कळस । सोनियाचा ॥११॥
बारावी माझी ओंवी । बारा आदितवार । सूर्याला नमस्कार । घालूं दोघी ॥१२॥
तेरावी माझी ओंवी । तेरा आऊली पाऊली । मला भेटली माऊली । तुळसा देवी ॥१३॥
चवदावी माझी ओंवी । चवदा चवकड्याची । पालखी मोतियांची । देवाजींची ॥१४॥
पंधरावी माझी ओंवी । पंधरा ह्या ग काड्या । अंबाबाईच्या साड्या । जरतारी ॥१५॥
पंधरावी माझी ओंवी । पंधरा ह्या खिडक्या । भैदानी पालख्या । देवाजींच्या ॥१५॥
सोळावी माझी ओंवी । सोळा सोमवार । वडापिंपळा बांधा पार । बापाजी हो ॥१६॥
सत्रावी माझी ओंवी । सतरा शंखांची दाटणी । कृष्णाला रुक्मिणी । माळ घाली ॥१७॥
अठरावी माझी ओंवी । अठरा हे ग गड्डू । नैवेद्याला लाड्डू । मोरयाच्या ॥१८॥
एकुणिसावी माझी ओंवी । एकुणीस गोपरीया[1] (?) । आम्हि बहिणी सारिखीया ।
× × बाई ॥१९॥

---

१ गोपर—रांगोळीची एक तऱ्हा अथवा गोपद—बांगडी. —सं. म. सा. प.

विसावी माझी ओंवी । विसाण्या पाण्याची । निशाणें देवाचीं उभीं करा ॥२०॥
एकविसावी माझी ओंवी । एकवीस मोदक । तुम्हां मोरयाचें व्रत । + +जी हो ॥२१॥
एकविसावी माझी ओंवी । एकवीस दुर्वांचें आसन । तुम्हां मोरया प्रसन्न ।
× × जी हो ॥२१॥
बाविसावी माझी ओंवी । बाविस खंडी भात । मांगिरी[1] आली आंत । ××जींची ॥२२॥
तेविसावी माझी ओंवी । तेविस खंडी वऱ्या । मांगिरी आली दर्या । ××जींची ॥२३॥
चोविसावी माझी ओंवी । चोविस खंडी गहू । मांगिरी आली पाहूं । ++जींची ॥२४॥
पंचविसावी माझी ओंवी । पंचविसावी खुंटूं नये । नांदते माझे सये । सासर माहेर ॥२५॥
सव्विसावी माझी ओंवी । सरसकट सहा देवा । आरत महादेवा । कापुराची ॥२६॥

××राय ग भोंवळा । सोनें जोखी तोळा तोळा । दुशीजोगा तुझा गळा । वहिनीबाई ॥१॥
माडीवरती माडी । माडीखाली तळघर । तिथे तुझा गौरीहर । ××बाई ॥२॥
माडीवरी माडी । माडीला चंदन शिडी । पुतळी केंस झाडी । ++बाई ॥३॥
माडीवरती माडी । माडीला ताटल्या ताटल्या । तबकीं तुझ्या पाटल्या । ×बाई ॥४॥
माडीवरती माडी । माडीला रवे रवे । तबकीं तुझे जवे (?)। × × बाई ॥५॥
माडीवरती माडी । माडीखाली चांफा । त्याचीं फुलें रोखा । एकादशिला ॥६॥
माडीवरती माडी । माडीखाली झरा । तोंड धुतो हिरा । + + बाळ ॥७॥
माडीवरती माडी । उपर माडी कंगोऱ्याची । लाल साडी पदराची । × ×बाई ॥८॥
माझ्या ग दारावरन । कोण गेला झपाट्याचा । कुसुंबी पागोट्याचा । ++राया ॥९॥
माझ्या ग दारावरन । कोण गेली सवाशीण । काजळ कुंकू बाळंतीण । ++बाई ॥१०॥
माझ्या दारावरन । हळदीकुंकवाचा नंदी गेला । खडा मारुनी उभा केला । ++रायानें ॥११॥
माझ्या ग दारावरन । कोण गेली परकराची । हातिं आंगठी हिरकणीची । ×बाइच्या ॥१२॥
माझ्या ग दारावरन । हरदासाचा मेळा गेला । त्यांत मी ओळखिला । ×रायाला ॥१३॥
माझ्या ग दारावरन । रंगीत गाडी गेली । कृष्णाने राधा नेली । गोकुळासी ॥१४॥
माझ्या ग दारावरन । गाडीमागे गाडी गेली । वहीण उतरली । भेटीसाठीं ॥१५॥
मुंबई शहरांत । गल्लोगल्लीं नळ । पाण्याचे केले खेळ । इंग्रजांनीं ॥१६॥
माझें घर मोठें । शिपाई वावरती । अडेसऱ्या मागूं येती । साखरेच्या ॥१७॥
मुंबईची मुंबादेवी । तिची सोन्याची पाटली । सर्व मुंबई बाटली इंग्रजाने ॥१८॥
मुंबईची मुंबादेवी । तिची सोन्याची कंबर । निऱ्या पडल्या शंभर । पैठणीच्या ॥१९॥

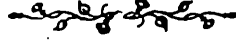
१ एक प्रकारचें गलबत अगर मचवा. रत्नागिरीकडील शब्द.

आम्ही दोघी बहिणी । × × डोंगराच्या आड । पत्र खुशालीचें धाड । × राया ॥२०॥
खाऊ मी पाठवीन । साखर पेढा रेवडीचा । भाचा माझ्या आवडीचा । × बाळ ॥२१॥
कानींचे कुडुक । हालती वाऱ्याने । बोलते तोऱ्याने । × × बाई ॥२२॥
कानींचे कुडुक । हालती लुटुलुटु । बोलते पुटुपुटु । × × बाई ॥२३॥
नाकींची की नथ । आंखुड तिचा दांडा । शोभते गोऱ्या तोंडा । × × बाईला ॥२४॥
नाकींची की नथ । पडली रांझणींत । आधिं गुंतली सैपाकांत । × × बाई ॥२५॥
पुणें या शहरांत । गल्लोगल्लीं हिरे । मधूनी सखा फिरे । × × बाळ ॥२६॥
× × बाईला पाहूं आले । पुण्यांतले पुणेंकर । जरीचे परकर घालूं केले ॥२७॥
उंचशा ओसरीवरी । × × राय संध्या करी । वहिनीबाई तांब्ये भरी । उदकाचे ॥२८॥
उंचशा ओसरीवरी । रुप्याचे तांब्ये पेले । तुझे मित्र पाणी प्याले । × × राया ॥२९॥
आधिं घेतलें चंदनमंदन[१] । मग घेतला सातारा । रत्नागिरीचा पेटारा । जडावाचा ॥३०॥
हजाराचा घोडा । बाजारांत वसे । वहिणीचें घर पुसे । × × राय ॥३१॥
हजाराचा घोडा । बाजारांत उभा । तुमच्या स्वारीजोगा । × × जी हो ॥३२॥
हजाराचें ग नेसली । पन्नासाचें दांडीवरी । लेक सून मांडीवरी × × बाईच्या ॥३३॥
हजाराचा घोडा । त्याला पन्नासाची झूल । वर गुलाबाचें फूल । × × राया ॥३४॥
उंचशा ओसरीवरी । कागदाचें पेर । नवा झाला सुभेदार । × × बाळ ॥३५॥
× × राय घर बांधी । वहिनीबाई चेत सांगे । खोलीला दरवाजे । चंदनाचे ॥३६॥
× × राय चोळी शिवी । वहिनीबाई डोळे मोडी । घाल शिंप्या घडी । चोळियेची ॥३७॥
देवाच्या दर्शनाला । दत्तात्रय दिगंबर । चंदनाचें देवघर । सारविलें ॥३८॥
रामाच्या दर्शनाला । दत्तात्रय स्वामी आले । पादुका विसरले । पंचवटीं ॥ ३९ ॥
बापाजी काकाजी । तुम्हीं बसा एका ओळी । मला द्यावी साडीचोळी । दिवाळीची ॥४०॥
बापाजी काकाजी । तुम्हीं बसा एकीकडे । मला द्यावे वाकी तोडे । दिवाळीचे ॥४१॥
रुप्याच्या ताटांत । ठेविला दहींभात । जेविला रघुनाथ । द्वारकेचा ॥४२॥
रुप्याच्या ताटांत । ठेविला साखरसांजा । नैवेद्य महाराजा । गणपती ॥४३॥
रुप्याच्या ताटांत । मखमालीचीं फुलें । हारतुरे गजरे करूं । विठोबाला ॥४४॥
झोपाळ्यावर बैसूं । झोपाळ्याचा नाडा । चिरेबंदी वाडा । + + जींचा ॥४५॥
झोपाळ्यावर बैसूं । हिरव्या साड्या नेसूं । सारख्या बहिणी दिसूं । + + बाई ॥४६॥
सरती माझी ओंवी । सरल्या पुरल्या गंगा । काशीच्या ज्योतिर्लिंगा । नमस्कार ॥४७॥

---

१ चंदनमंदन, सातारा, रत्नागिरी –तिन्ही किल्ले.

दिपवाळीचें गाणें

(विठ्ठल महादेव घुले)

[आमच्याकडे (नगर भागांत) दिपवाळीच्या पांच दिवसांत गुराखी कांढळाच्या[1] सुंदर दिवळ्या विणून संध्याकाळीं मोठ्या आनंदानें व हौसेनें गुरांना ओवाळतात. गुराख्यांची रोषनाई म्हणजे गोड-तेलांत तेवणाऱ्या दिवल्या व गाई-बैलांच्या गोठ्यांत संथपणें जळणाऱ्या पणत्या ही होय. अगदीं तीन चार वर्षांच्या लहान बालकापासून थेट तरुण मंडळीपर्यंत गुराख्यांचे घोळके जमतात व गोठ्या-गोठ्यांतून गुरें ओवाळीत करगोटा-वाळ्यांचा, आपला हक्क प्रेमानें शाबीद करितात. अशा आनंददायक समयीं ते खड्या सुरावर गाई-बैलांसंबंधीं वेगवेगळीं गाणीं म्हणतात. त्यांपैकीं कांहीं गाणीं मी गोळा केलीं आहेत. त्यांतील प्रस्तुत गाणें निवडक आहे. गाण्यांतील समर्पक उपमा पाहून असल्या गाण्यांत काव्य व सौंदर्य हीं असतात हें वाचकांच्या निदर्शनास येईल.]

माझी बोहळण गाय बरी । दुद[2] भरून देती चरी[3] ॥
चरचरीत भवरा करी । गाय रोखितो गाइंदहरी ॥
माझ्या बोहळण गाइच तोंड । जसं तीर्थाचं कुंड ॥
माझ्या बोहळण गाइच ओठ । जस रखुमाईच गोट ॥
माझ्या बोहळण गाइच कान । जसं नागलीचं पान ॥
माझ्या बोहळण गाइची मान । जसी हीरयाची खाण ॥
माझ्या बोहळण गाइचे डोळ । जस लोणयाच गोळ ॥
माझ्या बोहळण गाइचा खांद । जसा पूनवचा चांद ॥
माझ्या बोहळण गाइची पाठ । जशी पंढरपुरची वाट ॥
माझ्या बोहळण गाइची शेप । जसी नागीण टाकिती क्षेप ॥
माझ्या बोहळण गाइच्या मांड्या । जशा पालखीच्या दांड्या ॥
माझ्या बोहळण गाइच पोट । जशी कापसाची मोट ॥
माझ्या बोहळण गाईची कास । जशी तांदळाची रास ॥
माझ्या बोहळण गाइच सड । जस खारकाच घड ॥
माझ्या बोहळण गाइच्या धारा । जशा इनयाच्या[4] तारा ॥

---

१ कांढळः—हा गवताचा एक प्रकार आहे. याच्या काड्या उंच व जाड्या असून विणल्या जातात; रंग पिवळसर असतो.

२ दुदः—दूध. ३ चरीः—परळी.

४ इनयाच्याः—इन्याच्या, विण्याच्या.

माझ्या बोहळण गाइचं दुद । यानं देही[1] व्हईल सूद[2] ॥
माझ्या बोहळण गाइचं तूप । यानं जळ नंदादीप ॥

[आमच्या प्रांतांत लहान मुलांना खेळविण्याकरितां बायका अगर वृद्ध माणसें खाली दिलेलीं गाणीं म्हणत असतात. ह्या गाण्यांवरून नवीन रचणाऱ्यांना अशाच प्रकारें मुलांची करमणूक होण्याकरितां रचना, विनोद, गीतांची लांबी व भाषा हीं कशीं असावीं हें समजण्याला सदरहू गीतें मार्गदर्शक होतील. तसेंच सध्या वेगवेगळ्या प्रांतांमधून 'लोककथा' गोळा करण्याचें कार्य सुरू झालें आहे. त्या कार्याला हातभार लावावा ह्या उद्देशाने ही रिकामपणीं केलेली कामगिरी आपल्यापुढें सादर करीत आहें.

ह्यां गीतांमध्यें प्रांतिकत्व दिसून येऊन सदर गीतांमधून इतस्ततः विखुरलेले पण महत्त्वाचे शब्द संग्रहित होण्यास मदत होईल व वाङ्मयाच्यां एका विशिष्ट प्रांतांत नवीन, अमुद्रित आचारविचारदर्शक साधनामध्यें भर पडेल.]

बाल–गीतें

(१) चांदा मांदा

चांदा मांदा । गिरगिर कांदा । अर्धी भाकरी । सगळा कांदा । टीक स्यो[3] ॥

(२) पाऊस–गीत

पावसा पावसा ये ये । तुला देईन पैसा । पैसा झाला खोटा । पाऊस आला मोठा ॥

(३) नको बाई नकोल्या

नकोबाई नकोल्या । चंदनाच्या टकोल्या[4] । एक टिकली नासली । गंगेला जाऊन धासली ॥
गंगेसनं आला लोंढा । भिजला माझा गोंडा । गोंड्यांत काडी ।
काडींत होता रुपाया । भाऊ माझा शिपाया । शिपायाची घोडी । कडक फुगडी । ॥
चल ग बिब्बे न्हायाला । गोपा गेला ताकाला । विंचू चावला माकाला ।

(४) साड्यामाड्या पापुड्या

साड्यामाड्या पापुड्या पापुड्या । गंगणीची[5] लेकरं माकुड्या माकुड्या । तिथं होती साळुंकी साळुंकी । साळुंकीच्या पायांत दोर ग दोर ग । गंगणीचा नवरा चोरग चोर ग ॥

(५) अडगोळं मडगोळं

अडगोळं मडगोळं । सोन्याचं कडगोळं । रुप्याचा वाळा । तान्ह्या बाळा । टीक स्यो ॥

---

१ देहीः—देह. २ सूदः—शुद्ध. ३ कोणी कोणी या ठिकाणीं 'तीट लावूं' असेंही म्हणतात. ४ टकोल्याः— टिकल्या. शेवटची ओळ खेरीज करून बाकीच्या ओळींच्या शेवटच्या दोन शब्दांची द्विरुक्ति करावी. ५ आपल्या मुलीचें नाव घालावें.

(१४) स्वतः उताणे निजून पाय मांडीपर्यंत वर करून व पावलापासून गुडघ्यापर्यंतचा भाग दुमडून त्या दुमडलेल्या भागावर लहान मुलास बसवून 'कुकुचिकाई' हें गीत म्हणत असतांना पाय वारंवार उचलावे.

(१५) पुष्कळशीं मुलें आपल्यापुढे बसवून त्या मुलांचे हात उताणे धरावेत व प्रत्येक मुलांच्या हातावर आपली तर्जनी वारंवार टेकवीत टेकवीत सदरहु गीत म्हणावें व शेवटीं त्या मुलाचा 'हात कर काळा' म्हणून हात पालथा करावयास लावावा याप्रमाणे सर्व मुलें संपे-पर्यंत हा क्रम चालू ठेवावा.

(१६) अनेक मुलें पुढे बसवून त्या प्रत्येक मुलाच्या डोकीवरतीं हात ठेवून 'अडम् तडम्' हें गीत म्हणावें व 'फुलल्यो' हा शब्द ज्या मुलांवर म्हणावयाची पाळी येईल तो उतरला असें समजतात. शेवटीं एक मुलगा राहीपर्यंत हा क्रम अव्याहत ठेवावयाचा व शेवटल्या मुलावर डाव आला असें समजावयाचें. कोणत्याही खेळांत गडी उतरतांना ह्या रीतीनें उतरण्याचा एक प्रघात आहे.

भोंडल्याचीं गाणीं

(सं. के. म. वि. डोंगरे)

(नमनाचें गाणें)

आयलमा पयलमा। गणेश देवा। माझा खेळ मांडून दे। करीन तुझी सेवा।
माझा खेळ मांडिला। वेशीच्या द्वारी। पारवे घुमती। बुरुजावरी।
पारवे फकीराचे। गुंजावाणी डोळे। गुंजावाणी डोळ्याच्या। सारवल्या टीका।
आमच्या गांवच्या। भुलोजी नाईका॥

२

आवळीनं चढूं। कां चवळीनं चढूं। माझ्याने चवळी चढवेना। चढवेना।
मामानी चवळी चढवली। चढवली। माझी ओटी भरवली। भरवली।
माझ्या ओटींत तिळसें। तिळसें। दारी ऊभे दीरसे। दीरसे।
दिराच्या हातांत। धनुकली। पाण्याला जाते चिमुकली॥

३

एवढासा तांदुळजा। नखानी फोडीला। वेशीबाहेर टाकून दिला। गाय आली हुंगून गेली।
म्हैस आली खाऊन गेली। गाईला झाला पाडा। म्हशीला झाला रेडा। तोच रेडा पाडा।
आमच्या बाप्पाजींचा वाडा। बाप्पाजींनी दिली निळी घोडी। येतां जातां कमळें तोडी।
कमळा मागे लागली राणी। अग अग राणी इथे कुठे पाणी। चला ग जाऊं जल्मन् राणी।
जल्मन राणीची बारीक वाळू। तेथे खेळे चिल्हारी बाळू।

कोल्हापूर प्रांतांत स्त्रीपुरुषांच्या तोंडांत असलेल्या म्हणी

५१ घरांत मोतादी;[1] (अंगांत) पोषाख अहमदाबादी.
५२ ज्याचें काम त्याने करावें; इतरांनी गोते खावे[3].
५३ दिसायला ढवू; कामाला अधू.
५४ वाळूंत मुतलें; वळ ना बोळ.
५५ पैची म्हातारी; टक्कयाचीं कांकणें.
५६ तरुणाचे झाले कोळसे; म्हाताऱ्याला आलें बाळसें.
५७ साधल्या आळीचे; मधल्या फळीचे.
५८ ज्याचें त्याला; गाढव ओझ्याला.
५९ उन्हाळा जोगी; पावसाळा रोगी; हिंवाळा निरोगी.
६० भिडे भिडे, पोट वाढे.
६१ बारशाची तयारी बाराव्याला.
६२ देरे प्राण्यां; घे रे प्राण्या.
६३ घरांत नाहीं भाकरी; मानावारी[4] करतो नोकरी.
६४ ऐनाला नाही ठिकाण; व्याजांत घालतो दुकान.
६५ आपल्या गावांत बळी; परगांवीं गाढवें वळी.
६६ अकिती[5] आणि सणाची निचिती.[6]
६७ धन्याचें नांव गण्या; आणि चाकराचें नांव रुद्राजीअप्पा.
६८ दिवाळी आणि सण ओवाळी.
६९ बेंदूर[7] आणि आलें सणांचें लेंडूर.[8]
७० भावई[9] सण दावई.
७१ केलें तुका;[10] झालें माका.[11]
७२ प्रजेची होळी; आणि राजाची पोळी.
७३ देव तारी त्यास कोण मारी?
७४ जावयाचें पोर; आणि हरामखोर.
७५ शिंप्याला सुई; आणि कुटुंबाला बाई.
७६ गळ्यांत माळ; गरिबांचा काळ.

---

१ गरीबी. २ उंची. ३ जेनू काम तेनू थाय; बीजा करेसो गोते खाय या गुजराथी म्हणींचें रूपांतर दिसतें. ४ मानाकरितां ५ अक्षय तृतिया. ६ शेवट. ७ पोळा. ८ मालिका. ९ एका सणाचें नांव. १० तुला (सावंतवाडीकडचें रूप) ११ मला.

७७ गरिबांचा कैवारी; राजाचा वैरी.
७८ घराला पाया; राष्ट्राला बाया.
७९ देह देवळांत; चित्त पायपोसांत.
८० झाली चूक; धर मूक.[१२]
८१ ग्रंथ लिहिणें; पश्चात्ताप करणें.
८२ गांवच्याला मसणवाट; आणि परगांवच्याला गोड.[१३]
८३ खायाला मिळेना; काम सरेना.
८४ आई बघते पोटाकडे; आणि बायको बघते पाठीकडे.
८५ इच्छी परा; तें येई घरा.
८६ वाण्याचें गडबडतय, मिठारीचें दुणावतय, आणि तेलणींचें हरवतय.
८७ घरीं करतोय उसनवारी; बाहेर दाखवितोय जमादारी.
८८ घे घोडा; पी पाणी.
८९ लाव तूप; बघ रूप.
९० खाई शेरदाणा; चालतांना करितो ठणाणा.
९१ असतील मुली; तर पेटतील चुली.
९२ खुळ्या बाऱ्याला मिळाली बायको; अक्का म्हणूं कीं बाई म्हणूं ?
९३ गोड बोलणं; भोक पाडणं.
९४ जखमेला बिबा; मुलाला आबा.[१४]
९५ उंदराला माऊ; बायकोला जाऊ.
९६ देवाला फूल; घराला मूल.
९७ न्हाव्याची परीक्षा नखांत; कारकूनाची परीक्षा टाकांत,
९८ गरीब गाय; गळ्यांत पाय.
९९ दाजी;[१५] अन् पक्का वादी.

के. रा. कुलकर्णी.

---

१२ मुग्धता. १३ उतार. १४ बाप. १५ दीर.

स्त्रियांच्या म्हणी

(२३८) रुखवत आलें, रुखवत आलें दणाणली आळी, अन् पहातात तों अर्धीच पोळी.
(२३९) कोणी मारतं धोंडयाने, अन् कोणी मारतं उंबपाने.
(२४०) महार बसला सखरीं, आणि दोन्ही खळीं मुकलीं.
(२४१) खाणें बोकडाचें, अन् वाळणें लाकडाचें.
(२४२) हातपाय काडया, पोट वाड्या.
(२४३) राखण बसला दारांत, अन् चोर शिरला घरांत.
(२४४) प्रेमाची नाही दाटवण, तर कशाला होई मुलाची आठवण.
(२४५) काम कांही सरेना, फुरसत कांही मिळेना.
(२४६) सुधारणेचें सार, दिव्याखालीं अंधार.
(२४७) आधींच तसलं, अन् बैलावर बसलं.
(२४८) तोंडास मिठी, कपाळास आठी.
(२४९) हंडींत शीत असलें, म्हणजे लांडीला झोप कशाला येते !
(२५०) आवाजी आवाजी आपले कुले आपणच नावाजी.
(२५१) खटनट विठ्ठल भट !
(२५२) आजीचें काम सरेना आणि कंबर उभी राहीना.
(२५३) ज्याचे जळे, त्यास कळे.
(२५४) मी मला वाणी अन् जग मला घाणी.
(२५५) रेडयापाडयाची झुंज, अन् झाडास काळ.
(२५६) नको नको पायलीचें चाखो.
(२५७) घडवपेक्षां मढव भारी.

नीलकंठ शंकर नवरे, सोलापूर.

म्हणी

१ कष्टीं फळ तपीं राज्य.
२ व्याजाला सोकली मुदलाला मुकली.
३ गुरां गाताडी मुलां म्हातारी.

४ आजा मेला नातू झाला घरांत माणसें सारखींच.
५ डुंगणावर हाणा पण पाटलीण म्हणा.
६ ऐशी तिथे पंचाऐशी कर ग रांडे पुरणपोळ्या.
७ गुरविणीचीं शितें प्रसादावारीं जातात.
८ घडा गेला तरी हरकत नाही पासंगाला जपावें.
९ खोटेंच बोलायचं मग थोडं कां ? भुईवर निजायचे मग संकोच कां ?
१० महार मेला विटाळ फिटला.
११ आडक्याची भवानी टकक्याचा गोंधळ.
१२ बाहेर धडीपगडी घरीं बायको उघडी.
१३ अती ऊ त्याला खाज नाहीं, अती ऋण त्याला लाज नाही.
१४ असा लेक दाणा तर घरोघरीं सुना.
१५ बाप तशी पुती खाण तशी माती.
१६ काम वगेने करावें का रगींने करावें.
१७ धड देवळांत मन जोडयांत.
१८ बिबी आली उंबरींत मिया गेला कबरींत.
१९ उधारीचें पोतें सव्वाहात रितें.
२० शिजीचें घेणें सवाई देणें.
२१ उंबरें पिकलीं अस्वलाचे डोळे आले.
२२ गुळाने मरतें त्याला विख कशाला ?
२३ शरिरांत पित्त व संसारांत वित्त.
२४ ऋण फिटतें पण हीण फिटत नाही.
२५ हागे तो तगे.
२६ दाणे टाकून कोंबडी झुंजवावयाची.
२७ पाण्यांत म्हैस बाहेर मोल.
२८ आडाण्याचा आला गाडा वाटेवरच्या वेशी पाडा.
२९ विशीं विद्या तिशीं धन.
३० घोंगडयांत पासोडया सरदार.
३१ राजाची स्वारी निघाली म्हणे मशालजीचा घातवार.
३२ राजाच्या मागून जावें व सावकाराच्या पुढून जावें.
३३ नकटें व्हावें पण धाकटें होऊं नये.
३४ कुणबी गाठावा उपाशी बामण गाठावा पोटुशी (जेवलेला).
३५ कुणब्यासरिखा दाता नही, लाथेबिगर देता नही.

प्र. धों. कानिटकर.

———

वाक्प्रचार आणि म्हणी

(१) इथे काडी तिथे काडि; मामोजिच्या सोळा दाढि
(२) दिवस बुडाला; नि गडि उडाला
(३) सतीचे घरीं बत्ति; नि शिंदळीचे घरीं हत्ती
(४) काय गेलं तळतीचं; काय गेलं वळतीचं; घर बुडालं भलतीचं
(५) होशिल सुने कुणा सारखी; तर सासुबाई तुम्हां सारखी
(६) बाप तसा बेटा; कुंभार तसा लोटा
(७) आधि करि सुन सुन; मग करि फुण फुण
(८) आई तशी बाई मंगळ कोण गाई
(९) कुणाची कोण नि त्रिळांतली घोण
(१०) राजाला मिळालं त्रीड पण कवळीचं जाईना दीड
(११) चट्टिपट्टीचा बोभाटा नि झिंपरि मारी झपाटा
(१२) उरीं डोंगर नि शिरीं कांटे
(१३) जडचिंब शेतचं नि थोटंपांग पोटचं
(१४) भात पटणीचं नि राज्य भटणीचं
(१५) तोंडावर हाजी गाजी नि मागे दगलबाजी
(१६) नवऱ्याने मारलं नि पावसाने भिजवलं सांगायचं कुणाला!
(१७) आला वारा गेला वारा कोण कुणाचा सोयरा-धायरा
(१८) बाजारचा मेवा बापलेकांनी खावा.
(१९) सख्या सासूस लावला पाय, नि चुलत सासू रुसून जाय
(२०) गांवाची झाली होळी नि वांझेची आली पाळी
(२१) उण्या माणसा दुणं काम
(२२) गाता गळा, शिंपता मळा, लिहिता हतोळा
(२३) देवि देवळांत नायटे गांवांत
(२४) आवडीने केली पर ती आली वर
(२५) आग आग म्हशी, मला कां नेशी.

रा. बा. सोमण, मोहपाडा

"निघंटशिरोमणी" कोशांत दिलेले

गवताचे प्रकार

संस्कृत — मराठी

(१) शरः – तिरकांडें.
(२) स्थूलशरः – थोर तिरकांडें.
(३) मुंजः – मुंजतृण.
(४) काशः – थोर कसई.
(५) मिशी – लघु कसई.
(६) सितदर्भः – श्वेतदर्भ.
(७) हरिद्दर्भः – थोर दर्भ.
(८) वल्मजा – मोळ.
(९) कत्तृणम् – लघु रोहिस गवत.
(१०) दीर्घ रोहिषकम् – मोठें रोहिस गवत.
(११) नलः – देवनळ.
(१२) महानलः – थोर देवनळ.
(१३) नीलदूर्वा – निळी हरळी.
(१४) श्वेतदूर्वा – पांढरी हरळी.
(१५) वल्लीदूर्वा – वेल हरळी.
(१६) गंडदूर्वा – गांठे हरळी.
(१७) कुंदरुः – कुंदा गवत.
(१८) भूतृणम् – सुगंध रोहिस गवत.
(१९) सुगंध भूतृणम् – सुगंधी गवत.
(२०) ऊखलः – घोडेसर गवत.
(२१) इक्षुदर्भा – मुठें गवत.
(२२) गेणूम्निका – थोर शिपी गवत.
(२३) शिलिका – लहान शिपी.
(२४) निःश्रेणिका – निशेणी गवत (निरोषी (कोंकणांत प्रसिद्ध).
(२५) गर्मोटिका – गोडा लोणा गवत, जरडी.
(२६) मज्जरः – पवना गवत.
(२७) पत्राढ्यं – शेंडें गवत.
(२८) वंशपत्री – वंशपत्री गवत.
(२९) मंथामकः – मारवेल.
(३०) पल्लिवाहः – पोकळी गवत (तांबड्या पातीचें).

संस्कृत — मराठी

(३१) लवणतृणम् – लोणा गवत.
(३२) पण्यंधः – पंधे गवत.
(३३) दीर्घ काण्डः – तिधारी लव्हा, लव्हाळें.
(३४) लघुगुंडः – लघु लव्हाळे.
(३५) वृत्तगुंडः – वाटोळे लव्हाळे.
(३६) गुलकंदः – कचरा.
(३७) चणिका – वर्णया गवत, चणई.
(३८) गुंडासिनी – पाणकणीस (जखमेंत भरतात).
(३९) शूली – सुळे गवत.
(४०) परिपेल्लम् – जलमुस्ता, केवटी मोथा.
(४१) हिज्जुलः – परळ.
(४२) शैवालम् – शेवाळ.

कांही गवतांचे विशेष गुणः—

(१७) गाईबैलांना पुष्टिकारक.
(२२) गाईचें दूध वाढतें.
(२४) जनावरांना अशक्त बनवितें.
(२५) गुरांचें दूध वाढतें.
(२६) गाईचें दूध वाढतें.
(२७) पशूंना हितकारक.
(२८) नंबर २५ प्रमाणे गुण.
(२९) नंबर २६ प्रमाणे गुण.
(३०) नंबर २४ प्रमाणे गुण.
(३१) घोड्यांना उत्तम.
(३७) नंबर २७ प्रमाणे गुण.
(३९) म्हशींना चांगलें मानवतें

पंधे गवताचा विशेष गुणः—

तत्कालशस्त्रघातस्य व्रणविरोपणी परा ।

(शस्त्रानें जखम झाल्यावरोबर लागलींच पंधे गवत वाटून जखमेंत भरल्यास जखम भरून येते. गरजूंनी अनुभव पहावा.)

प्र. धों. कानिटकर

शुद्धिभ्रमचर्चा ?

(लेखकः—गो. कृ. मोडक)

दृष्टिभेद—भाषेसंबंधीं व्याकरण पुस्तकांत अनेक गोष्टी सांगितलेल्या असतात. या गोष्टींपैकी कांही गोष्टी अशा कां, हें सकारण सांगितलेलें असतें व कांही गोष्टी कारण न देतांच केवळ गृहीत धराव्या म्हणून दिलेल्या असतात. या उत्तरोक्त गोष्टी सकारण नसतात असें नाही. पण त्यांपैकी कांहीचें कारण निश्चित सांगतां येत नाही, कांहींचें कारण विद्यार्थ्यांना अनाकलनीय असते, तर कांहींच्या कारणाबद्दल मतैक्य नसतें. एवं, कारणावांचून कार्य नाही, ही गोष्ट येथेही सिद्ध आहे. शिक्षकाचें किंवा लेखकाचें काम हीं अनुक्त कारणें शोधून काढण्याचें, तीं मनाला पटली किंवा नाहीं हें पाहण्याचें, व पटलेलीं कारणें विद्यार्थी व जनता यांचेपुढे मांडण्याचें असतें. एतदर्थ अशा जबाबदार माणसांनी केवळ ग्रंथवचनप्रामाण्यावर अवलंबून असतां कामा नये. त्यांनी नेहमी कारणाच्या बाबतींत असंतुष्ट असेच राहिले पाहिजे. अमक्या ग्रंथांत अमूक अर्थ दिला आहे. पण तसा तो कां दिला आहे, याचीही मीमांसा यावच्छक्य अशा विद्वानांनी मनाशी केली पाहिजे, अशी माझी दृष्टि आहे. पण रा. निजसुरे यांची दृष्टि याहून निराळी आहे. कोश जें सांगेल तें मुकाट्याने मिळण्यास ते खुषी आहेत. म्हणजे ते अल्पाने संतुष्ट आहेत तर मी प्रभूतानेहि असंतुष्ट आहे. उदाहरणार्थ, पुढील गोष्टींचा येथे विचार करूं.

कला शब्दाचा अर्थ अंश, हिस्सा असा आहे; तर तेवढ्यावरून **सकल** म्हणजे संपूर्ण हा अर्थ सहज सिद्ध होतो; असे रा. निजसुरे म्हणतात. पण **सभाग, सांश** इत्यादि सहबहुव्रीहि समास सकल-प्रमाणें सर्व या अर्थाचा बोध कां करीत नाहीत ? ही शंका त्यांचे हृदयांत शिरत नाही. चंद्राची कला म्हणजे त्याच्या बिंबाचा सोळावा अंश आहे व अशा सोळाव्या अंशांनी म्हणजे कलांनी युक्त असलेल्या म्हणजे **स-कल** चंद्रास आपण पूर्ण म्हणतो. अशा रीतीने सकल शब्दाच्या अर्थान्तराची सिद्धी होते. सकल म्हणजे सगळा, या कोशगत विधानाने तृप्त होणें योग्य नाही. कोशगत अर्थाच्या पलीकडे कां जाऊं नये ? मशहूर या यवनी शब्दाचें रूपांतर मराठींत महशूर असे झाले आहे. यांतील वर्णविपर्यय स्पष्टतम आहे. पण, असा वर्णविपर्यय कां व्हावा, याचें कारण देणें अवश्य आहे. वर्णविपर्यय हा विकार सार्वत्रिक नाही; कांही मोजक्या शब्दांतच आढळतो; असें कां असावें ? 'कारणाशिवाय कार्य घडत नाही' हा नियम शब्दशास्त्रांतही प्रभावी आहे.

एतत्सिध्यर्थ वर्णविपर्ययाचीं उदाहरणें आपण घेऊं—

कोटि याचें रूपांतर रीति-रीत या धर्तीवर कोट असें झालें व हा शब्द मराठींत संख्येचा दर्शक आहे. कोटीचा संस्कृतामध्ये अर्थ अग्र असाही आहे. एतदर्थक शब्द मराठींत कोट हाच वापरल्यास संख्या कीं अग्र, असा त्याच्या अर्थासंबंधी घोटाळा होणार. हा टाळण्याकरितां भाषेने कोट या शब्दांत व्यंजनाविपर्यय करून टोक असें रूप साधिलें. येथील वर्णविपर्यय येथे दिलेल्या कारणाने समर्थित होत नाही काय ? कोणाच्या मतें हें समर्थन योग्य नसेल. कबूल. त्याने दुसरें सुचवावें. याहून सरस आढळल्यास तें मान्यच होईल. रा. निजसुरे महशूरप्रमाणेच कोट या शब्दांतीलहि रूपांतर केवळ वर्णविपर्ययाने झालें, असेंच म्हणणार काय ? **भिन्न अर्थ** व्यक्त करण्यास **भिन्न शब्द** असावे, अशी कोणत्याहि

भाषेची स्वभावतःच खटपट असते. मनस् शब्दाचे मराठी रूपांतर मन, यशस्-चें यश, तेजस्-चें तेज, या धर्तीवर मराठीला तळें एतद्-वाचक सरस् शब्दाचें रूपांतर सर असें करतां आलें नसतें काय? पण तसें तिने कां केलें नाही? त्याला 'वर' हा अवयव पुढें जोडून सरोवर असा समास एतदर्थ कां योजण्यांत आला बरें? येथील कारण स्पष्ट आहे. (स लोपून होणाऱ्या) सर या रूपाचे अर्थ भाषेमध्यें अगोदरच पुष्कळ आहेत. हाराचा सर, पावसाची सर, प्रतिपक्षाशीं सर, एतदर्थक सर या शब्दांशी घोटाळा टाळण्याकरितां, भाषेने वर हा शब्द सरस् यापुढें जोडून 'सरोवर' असें रूप पत्करिलें. कोणी म्हणेल नरवरप्रमाणे सरोवर हा शब्द श्रेष्ठत्व सूचित करितो, तर तसा प्रकार मराठींत नाही. पावसाळ्यांत होणाऱ्या कमलयुक्त लहानशा तळ्यापासून तों मानसापर्यंत सर्वांसच आपण सरोवर म्हणतो. श्रेष्ठत्व दर्शविणेंच तर मानस हें श्रेष्ठ सरोवर आहे असा निराळ्या श्रेष्ठ शब्दाचा प्रयोग आपण अधिक करितों. सारांश शब्दांमध्यें अर्थाविषयीं होणारा घोटाळा यावच्छक्य टाळावा, अशीच किंवा अन्य एखादी प्रवृत्ति वर्णविपर्ययाचेहि मुळाशीं आढळतें.

लाघव—संस्कृत गोक्षुर या शब्दावरून मराठींत गोखरूं हा शब्द आला आहे. गोक्षुर या नांवाने बोधित द्रव्याचे ठिकाणीं गाईच्या खुराची आकृति मानण्यांत येऊन, त्यास सहृदय भिषग्वर्यांनी गोक्षुर असें म्हटलें. क्ष उच्चारास कठीण अतएव त्याचें रूपांतर ख असें झालें. यास साक्षीदार क्षीर-खीर क्षार-खार हा आहे. क्षुर यांतील स्वर स्थान विपर्यय पावून, गोखरूं हा शब्द बनला येथील विपर्यय कसा झाला? भिषग्वर्यांनी मानिलेलें साम्य मराठी बोलणाराच्या ध्यानांत न राहिल्यामुळें, हें द्रव्य व गाईचा खूर यांचा संबंध त्यांच्या मनांत आला नाही. तेव्हां खूर काय किंवा खरू काय दोन्ही रूपें त्यांना सारखींच अर्थशून्य वाटलीं. त्यांतल्या त्यांत खरू हें रूप त्यांना सोईचें वाटलें व त्यांनी गोखरूं असा स्वर विपर्यास केला. यांत त्यांना कोणती सोय दिसली? वर्णविपर्ययाच्या अभावीं होणारें **गोखूर** हें रूप नियमाने चतुर्मात्र होणार. तर वर्णविपर्यय-साध्य **गोखरूं** हें रूप, त्यांतील अंत्य स्वर काहीसा ऱ्हस्व उच्चारला गेल्याने, चतुर्मात्र रूपाहून काहीतरी लघुच होणार हेंच **लाघव** येथील विपर्ययाचे मुळाशीं आहे. 'रूं'तील स्वर दीर्घ लिहिला जातो तरी उच्चारांत तो काहीसा अखूड उच्चारला जातो.

यावर **शंका**—गोक्षुर यांतील उकार ऱ्हस्व आहे तर, तज्जन्य गोखूर या शब्दांतही तो ऱ्हस्वच असावा. (व तो असा ऱ्हस्व केल्यास त्यांतच लाघव साधणार) पण हें उच्चारशास्त्रास संमत नाही. शब्दाचा **अंत्य अकार**, त्याच्यापूर्वी जोडाक्षर नसल्यास म्हणजे एकच व्यंजन असल्यास, बहुधा अनुच्चारित म्हणजे निभृत असतो. यास उदाहरणें-फूल्-तीर, चोर इत्यादि. या प्रवृत्तीस अनुसरून गोखूर या शब्दांतील शेवटला अ नसल्यासारखाच आहे. अर्थात् तत्पूर्वग र-च्या उच्चाराचा भार मागील उकारावर पडणार; व तो भार वाहण्याकरितां त्याला दीर्घ व्हावें लागणार. याला साक्षीदार भूशिरस याचें मराठी रूपांतर भुशिर हें आहे. सारांश, संस्कृतावरून शब्द मराठींत येतांना वर्णविपर्ययादि कार्यांच्या मुळाशींहि कांही तरी कारण असतें व हें कारण शोधून काढणें भाषाशास्त्र्याचें कर्तव्य आहे, असें माझें मत; तर रा. निजसुरे म्हणणार **नुसत्या** वर्णविपर्ययाशींच थांबा. त्याच्या पलीकडे नजरही टाकूं नका. पडाव वारंवार उलटतो; तेव्हां तद्वाचक शब्दाची अक्षरेंहि कां उलटूं नयेत? अशाच भावनेनें 'उडुप' याचें रूप वर्णविपर्ययाने 'पडाव' झालें असेल काय?

शक्य तेवढया ठिकाणीं **कारण शोधून काढणें** हें शास्त्राभ्यासास अत्यंत आवश्यक आहे. रामः + चरति = रामश्चरति, या ठिकाणीं विसर्गाचा श् होतो व व्याकरणही तेवढेंच सांगतें. म्हणून शिक्षकानेहि स्वतः तेवढयावरच संतुष्ट राहावें काय? श् आणि च् हे दोन्ही एकाच स्थानचे आहेत, या

गोष्टीवरून च्‌-चा आपल्या गांवकन्याविषयींचा प्रेमा येथें उघडउघड दिसून येत नाही काय? कशी घेऊन 'क्, छ् यांचेपूर्वी विसर्गाचा श् होतो' असें नुसतें विद्यार्थ्यांस घोकावयास सांगण्यापेक्षा, त्यांना श् आणि च् यांचें आपसांतील नातें समजावून देणें योग्य होणार नाही काय? अशाने दुहेरी लाभ आहे [१] आपल्या गांवकन्याविषयींचा ओढा वर्णांतही दिसून येतो, हें पाहून वाटणारें कौतुक; आणि [२] संबंध कळल्यानंतर 'च् पूर्वी श् होतो' वगैरे घोकण्याचे श्रमांची बचत. असा प्रकारचीं उदाहरणें व्याकरणाच्या प्रत्येक शाखेंतून व उपशाखेंतून पदोपदीं देतां येतील. यथाशक्ति याचा विग्रह 'यथा शक्तिः तथा' असा न करितां 'शक्तिं अनतिक्रम्य' असा कां करावा, देहान्तरं याचा विग्रह 'देहस्य अन्तरम्' असा सरळ न करितां 'अन्यो देहः' असा कां करावा द्विकर्मक धातूंचे वर्ग त्यांच्या कर्मणि प्रयोगास अनुसरून हल्ली दोन पाडण्यांत येतात, ते कसे अनवश्यक आहेत, वगैरे गोष्टींच्या संबंधांत विचार-शक्तीस पुष्कळच व्यापारक्षेत्र आहे हें सहज दाखवितां येईल; पण तद्विषयक विचार या लेखांत देणें योग्य होणार नाही, म्हणून येथे दिला नाही. सारांश, कारणाचेंहि कारण शोधणें, त्याच्याही कारणाचा पत्ता लावूं पाहणें, अशी माझी दृष्टि असल्याकारणाने, माझीं अनेक विधानें रा. निजसुरे यांस रुचणार नाहीत तेव्हां आम्हां दोघांतील तंट्याचें मूळ या नैसर्गिक दृष्टिभेदांत असल्याने, पुढे दिलेल्या अनेकविध अनभिमत विधानांबद्दल रा. निजसुरे मला क्षमा करतील अशी आशा आहे.

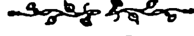
अभिप्राय

बडोदा कॉलेज मॅगेझीन— सं. मधुसूदन श्रीकृष्ण आपटे. आमच्या पाहण्यांत जीं कांही कॉलेजमासिकें आजपर्यंत आलीं त्यांत या बडोदा कॉलेज मॅगेझीनचा नंबर बराच वर लागेल असें आमच्या समोर मॅगेझीनचा सप्टेंबरचा अंक आहे, त्यावरून म्हणण्यास हरकत वाटत नाही. प्रो. दांडेकर यांची 'परोपकारी चोर' ही लहानशी गोष्ट उत्कृष्ट असून सूचक आहे. त्यानंतर जो दुसरा लेख आम्हांला आवडला तो व्यंकटराव पाटील यांचा तरुणांची जबाबदारी हा होय. The Determination of Sex हा लेख कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांच्या मासिकांतून प्रसिद्ध होणें हें अगदी अयोग्य आहे. 'गरिबीचा पाहुणचार' ही कविता अनुकरण आहे कीं काय असा संशय येतो. कॉलेजमासिकांतून पुस्तकावर अभिप्राय देण्याची वहिवाट इष्ट आहे काय याचा विचार संपादकांनीं करावा अशी आमची त्यांस सूचना आहे.

सहविचार—वर्ष १ अंक २. या अंकांत प्रो. चिं. वि. जोशी यांचा राजावलिपरिचय नामक लेख फार उपयुक्त आहे. राजावलि ग्रंथाची खरी किंमत अथवा योग्यता त्यांनी लोकांच्या निदर्शनास आणली ही त्यांची फार महत्त्वाची कामगिरी आहे. मूळ न पाहतां दुसऱ्यावर विसंबून त्याच्या आधाराने सिद्धांत बांधणें धोक्याचें असतें या तत्त्वाची हेळसांड संशोधकांनी कधीहि करतां कामा नये. याच अंकांतील श्री. गोविंदानुज यांचा सर टी. माधवराव यांच्यावरील लेख वाचण्यासारखा आहे. श्री. गोविंदानुजांनी माधवरावांचें मोठें चरित्र हातीं घ्यावें. अंकांतील नऊ लेखांपैकीं तीन कविता आहेत.

नव्या स्मृतीची आवश्यकता—(ले. का. न. केळकर– किं. ८ आणे) या संग्रहांत एक नवीन स्मृति बनविण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. बदललेल्या आचारविचारांना शास्त्राची अनुज्ञा देणें हेंच या नवीन स्मृतिकाराचें कर्तव्य असणार हें उघड आहे. पण जुन्या काळांतल्या चाली बदलतात तद्वत् जुन्या काळांतलीं हत्यारें बदलावयास नको काय ? स्मृतीचा उपयोग कालांतराने होतो. आम्हांस तर शास्त्र आजच पाहिजे. शास्त्रांत बदल होतो हें सिद्ध करण्याच्या कामीं व्यवहाराचीं म्हणजे कायद्याचीं दिलेलीं उदाहरणें समर्पक वाटत नाहीत. तथापि धर्मविषयीं विचार करणारांना या पुस्तकांतील माहितीचा पुष्कळ उपयोग होईल यांत संशय नाही.

आयुर्वेदसंहितांमधील शारीरसूत्रें

[लेखकः—डॉ. म. वि. आपटे]

चरक व सुश्रुत या दोन आयुर्वेदसंहिता होत. त्या लिहिल्या गेल्यास आज दोन हजाराहून अधिक वर्षे होऊन गेलीं. या दोन संहितांमध्यें ' शारीर ' या नावाचा एक स्वतंत्र विभाग आहे. शारीर हा शब्द अलीकडे शरीररचनाशास्त्र या अर्थी रूढ होत चालला आहे. तथापि या संहिताग्रंथांतील शारीर-स्थानाकडे पाहिल्यास त्यांत हल्लीं शारीरांत गणला जाणारा विषय तर आहेच पण हल्लीं इंद्रियविज्ञान या सदरांत मोडणारा विषयहि आहे असें आढळून येतें, किंबहुना या दोन शास्त्रांचो विभक्त गणती होण्या-इतका प्रौढपणा त्यांत आलेला नव्हता असेंच म्हणावें लागतें. आयुर्वेदसंहितांतील शारीरावर एकवार नजर फिरविली असतां असें दिसून येतें कीं या दोन विषयाखेरीज आणखी वेदान्त, मानस, शल्योपयोगी शारीर, प्रसूतिविज्ञान, इत्यादि शाखांचाहि त्यांत समावेश आहे. तथापि प्रस्तुत लेखांत ते विषय वगळून शरीररचना आणि विशेषतः व्यापार याबद्दलच संहिताकारांचें म्हणणें काय आहे त्याचेंच विवेचन करावयाचें योजिलें आहे. आयुर्वेदसंहितामध्यें प्रथमतःच एक सूत्रस्थान दिलेलें आहे. त्यांत एकंदर शास्त्राच्या सर्व अंगोपांगांतील सूत्रें सांगितलेलीं आहेत. त्यामध्यें अर्थात् शारीराचीं सूत्रें आलेलीं आहेतच. त्यांचाच विचार येथे आरंभीं करणें जरूर आहे.

पौर्वात्य सांप्रदायांतील विशेष

वात, पित्त, कफ, हे शरीरव्यापारांचे मूलाधार होत हें आयुर्वेदाचें मूळ सूत्र आहे ही गोष्ट सर्व-संमत आहे. या सूत्रामध्यें आर्यसंस्कृतीचा विशेष व्यक्त होत आहे. तो विशेष एका उदाहरणावरून स्पष्ट होईल. प्रत्यक्ष एकेका ज्ञानेंद्रियाला येणारा बाह्य जगाचा अनुभव आर्य आणि पाश्चात्य दोघांचा सारखाच असावयाचा. तथापि हरएक गोष्ट कृति मानून त्यामागे एकादा कर्ता मानण्याची सवय, हौस किंवा मनो-वृत्ति जी आर्यसंस्कृतीने घटवून ठेविली तिला अनुसरून आपण म्हणतो 'ईश्वराने सृष्टि निर्माण केली आहे' आणि अशी मनोवृत्ति ज्यांची घटलेली नाही ते 'जग हें असें आहे' एवढेंच म्हणण्यांत समाधान मानतात. आम्ही जगाचा कर्ता जरी ईश्वर मानतां तरी तो मूर्त किंवा जड नाही फक्त मनःचक्षूलाच दिसणारा आहे असें जोंवर दोघांनाहि माहीत आहे तोंवर दोघांनी एकमेकाशीं भांडण्यांत कांहीं अर्थ नाही. जेव्हां पहिला आपल्या योग्य सीमेच्या बाहेर जाऊन ईश्वराला मूर्त म्हणतो, किंवा दुसरा तो मन-श्चक्षूलाहि गोचर होत नाहीं असें म्हणतो तेव्हां खरा वादविषय उत्पन्न होतो आणि असा वाद कोणा एकाच्या तरी गळ्याशीं आल्याखेरीज रहात नाही. असो. प्रस्तुत प्रसंगीं या दोन भिन्न वर्णन—पद्धति आहेत, त्यांचा वर्ण्यविषय मात्र एकच आहे असें मान्य करून पहिल्या आर्यपद्धतीस 'परोक्ष' आणि पाश्चात्य पद्धतीस 'अपरोक्ष' अशीं नावें योजून कफ—वात—पित्तासंबंधीं उलगडा करून दाखवूं.

नवें अपरोक्ष वर्णन	जुने परोक्ष वर्णन
१ वायूने क्रिया (हालचाली) घडतात.	१ वायु क्रिया घडवितो.
२ अग्नीने विक्रिया (द्रव्यांतरें) घडतात.	२ पित्त विक्रिया घडवितें.
३ क्रिया किंवा विक्रिया 'वस्तु' च्या आश्रयाने घडतात.	३ कफ हें क्रिया—विक्रियांचें अधिष्ठान आहे.

हें कोष्टक आयुर्वेदीय वर्णनाशीं तंतोतंत जुळणारें आहे असें नाहीं हें उघडच आहे तथापि एक दोन मुद्यांच्या बाबतींत तें यथार्थ आहे असें दिसून येईल त्या बाबती अशा. बाह्य जगाचा अनुभव हा मनुष्याला प्रथमतः येणारा आहे. स्वतःच्या शरीराविषयीं जिज्ञासा जरी आरंभापासूनच असली तरी बाह्य जगतांतील व्यापारांचें निरीक्षण होऊन त्यांतून थोडेबहुत व्यवस्था निर्माण झाल्याखेरीज ती जिज्ञासा तृप्त करून घेण्याचा उपक्रम करतां येत नाहीं. शारीरव्यापार हे आपल्या नित्य परिचयाचे असतात आणि म्हणूनच त्यांची छाननी करण्याची आवश्यकता आपणास सहसा उत्पन्न होत नाहीं. ज्या गोष्टी आपल्या कमी परिचयाच्या असतात त्याविषयी कुतूहल उत्पन्न होतें आणि त्यांच्यांत व्यवस्था उत्पन्न करतांना प्रथमतः आपल्या नित्य परिचयाच्या गोष्टींच्या उपमेचें साहाय्य आपण हरघडी घेत असतों. ज्योतिषशास्त्राचा विषय स्वतःच्या व्यक्तिगत विचारापासून जास्तींत जास्त दूर आहे. परंतु सर्व भौतिक शास्त्रांमध्यें त्याच्यावर मानवी मनाची उडी पहिल्यानें पडलेली दिसते. त्यांत देखील पहिली शास्त्ररचना म्हणजे स्वतःच्या मनोभावनांच्या भाषेंत ज्योतिष अनुभवांचीं वर्णनें अशींच होतीं. सूर्य, चंद्र, राहू, केतू, इत्यादिकांना मानवी भावनांनी सजवून त्यांचे जे व्यापार चालतात ते त्या भावनांचीं फलें होत असें शास्त्र सांगू लागलें. पुढें आपल्या निकटच्या हालचालींचा अभ्यास बारकाईनें होऊं लागून त्यांची संगति आपल्या अत्यंत परिचयाची झाली इतकी कीं, स्वतः आपल्या मनोभावनांची छाननीसुद्धां तितक्या बारकाईनें झाली नसल्यामुळे या बाह्य परंतु जवळच्या जगांतील निरीक्षणावरून आपण जें शास्त्र बनविलें त्याच्याच भाषेंत ज्योतिष बोलण्यास सुरुवात झाली. गतिनियमांची जी गवसणी आपल्या निकटच्या हालचालींना बसली तीच ग्रहमालेच्या हालचालींना आपण बसवून पाहिली आणि ती यथास्थित जुळली देखील. ही ज्योतिषविज्ञानाची पहिली पाहिरी आधुनिकांनीच आक्रमलेली आहे असें नव्हे तर आपल्या भास्कराचार्यादिकांनीही स्वीकारलेली आहे.

उपमितानें ज्ञानसंग्रह करण्याची रीत

आतां या भौतिकशास्त्रांच्या पसाऱ्याशीं ताडून पाहतां असा देखावा दिसूं लागला कीं देहाबाहेरील व्यापारांचें व्याकरणात्मक ज्ञान (म्हणजे छाननी करून मिळविलेलें ज्ञान) आपण जें संपादन केलें आहे त्या मानानें स्वतःच्या शरीरांतील व्यापारांचें ज्ञान फारच कोतें पडतें. शरीरबाह्य पदार्थांशीं आपला जो परिचय आहे त्या मानानें शारीरिक पदार्थांचा परिचय कांहींच नव्हे. असें झाल्याबरोबर बाह्य सृष्टिविषयक शास्त्रांच्या भाषेंत शारीरिक सृष्टी सांगू लागण्याचा पायंडा पडत चालला. तात्पर्य हें कीं मानवी मनाची आकांक्षा जरी सर्व अंतर्बाह्य सृष्टी आवाक्यांत आणण्याची असली तरी मानवी मनाची उडी कांहीं सीमेपलीकडे जाऊं शकत नाहीं. म्हणून त्याला नेहमीं सृष्टीचा अंशतः अभ्यास करावा लागतो आणि निरनिराळ्या क्षेत्रांत प्रवास करून अधिकाधिक क्षेत्र आक्रमावें लागतें. वरील कोष्टकाकडे पाहिलें असतां असें दिसून येईल कीं डाव्या रकान्यांत लिहिलेलें वर्णन बाह्य जगांतील घडामोडींचें आहे परंतु उजव्या रकान्यांतील वर्णन शरीरास अनुलक्षून केलेलें आहे. तथापि वरती मथळ्यामध्यें मात्र जुनें वर्णन नवें वर्णन असा भेद दर्शविला आहे. वाचक शंका घेतील कीं जुने लोक शरीरबाह्य सृष्टीचें वर्णन करीत नव्हतेच कीं काय ? उलट नवे लोक शारीरिक व्यापारांचें वर्णन करीत नाहीतच कीं काय ? उत्तर असें आहे कीं जुने लोक शरीरबाह्य सृष्टीचें वर्णन करीत असत परंतु तसें करतांना सुद्धां येथें दर्शविल्याप्रमाणे परोक्ष वर्णनाकडेच ते कल दाखवीत; उलट आधुनिक शास्त्रकार शरीरव्यापारांचें वर्णन करतात पण तें अपरोक्ष रीतीनेच करतात. दोन वर्णनांत त्यांनी भाषाभेदही ठेवलेला नाहीं. दैहिक किंवा अदैहिक अशीं विशेषणें मागे लावण्यापेक्षा जास्त भेद ते ठेवीत नाहींत.

शारीर व्यापारास बाह्य व्यापारांची उपमा

कोष्टकासंबंधीं दुसरा मुद्दा असा कीं त्यांत दोन अनुभवांची तुलना केलेली आहे. कांहीं गोष्टी आपण बाहेर घडलेल्या पाहतों तसल्याच गोष्टी शरीरांतहि घडत असतात इतकेंच त्यांत सांगितलें आहे. शरीर व्यापारांची छाननी त्यांत नाहीं. शरीरांतील अवयवांचा उल्लेख त्यांत नाहीं किंवा असे वेगवेगळे अवयव एकमेकांवर किती किंवा कसे अवलंबून आहेत किंवा नाहींत? इत्यादि व्याकरणात्मक प्रश्नांचा उलगडा त्यांत नाहीं. किंबहुना असें व्याकरण करण्याच्या उद्योगाला लागण्यापूर्वी बाह्य आणि आंतर व्यापारांतील कांहीं सामान्य लक्षांत घेऊन वरील वर्णनें केलेलीं आहेत. चरकसंहिता सुश्रुताच्या पूर्वीची असली तरी तींतील वर्णनशैली कित्येक स्थळीं फार बहारीची आहे. अशाच कांहीं स्थळांपैकीं सूत्रस्थानांतील बारावा अध्याय हें एक स्थळ आहे. अध्यायाचें नांव 'वातकलाकलीय' असें आहे. अनेक ऋषी जमलेले आहेत आणि त्यामध्यें वायूच्या गुणासंबंधीं (कला = गुण) चर्चा सुरू झालेली आहे असा प्रसंग घेतला आहे. चर्चाविषयाचें वर्णन करतांनाच असें म्हटलें आहे कीं 'कानि चास्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि बहिःशरीरेभ्यः वा इति० ॥ ३ ॥"

चरकसंहितेतील उपमितिमूलक वायुवर्णन

शरीरांत आणि शरीराबाहेरहि संचार करणाऱ्या वायूचीं कामें कोणतीं हा चर्चेचा विषय आहे. चौघा जणांनी आपलीं मतें सांगितल्यानंतर पांचवे वायोर्विद राजर्षी म्हणतातः—यानि खलु वायोः कर्माणि भवन्ति तेषां अवयवान् प्रत्यक्षानुमानोपमानैः साधयित्वा प्रवक्ष्यामः। वायुः प्रवर्तकः चेष्टानाम्, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणां उद्योजकः—स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनां, आयुषः अनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवति अकुपितः॥ कुपितस्तु खलु मनो व्याहन्ति, सर्वेन्द्रियाणि उपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान् । अस्य प्रकृतिभूतस्य लोकेषु चरतः कर्माणि धरणीधारणं, ज्वलनो ज्वालनम्, प्रवर्तनम् स्रोतसाम्, पुष्पफलानां च अभिनिर्वर्तनम्, इ० प्रकुपितस्य लोके चरतः उत्पीडनं सागराणां, उद्वर्तन सरसां, आकंपनं भूमेः। आधमनं अंबुदानाम् इ० ॥ ८ ॥

यासंबंधीं उतारा

वायूची महती वर्णन करतां करतांना हे महर्षी इतक्या थराला गेले कीं सर्व जीवित वायूच्याच आधीन आहे असा सिद्धान्त त्यांनीं ठोकून दिला. परंतु सभेंत दुसरे ऋषी होते त्यांना ही अतिशयोक्ति पटली नाहीं. लगेच एकाने आक्षेप घेतला कीं सर्व जीवित पित्तावलंबी आहे. इतक्यांत तिसऱ्या एकाने दोघांनाहि हरकत करून सर्व आयुष्य कफाच्या आधीन आहे असें प्रतिपादन केलें. सरते शेवटीं आत्रेय पुनर्वसूंनी समारोप केला कीं एकान्तिकपणा सोडला तर सर्वांचेंच म्हणणें खरें आहे.

चरकसंहितेंतील हे उतारे वाचून पुष्कळ आधुनिक वाचक असें म्हणतील कीं येथील वायूच्या व्यापारांचें वर्णन 'नर्व्हस सिस्टिम्' च्या व्यापारांचेंच वर्णन आहे. वक्त्याचा असा अभिप्राय असेल कीं वायूचीं म्हणून जीं कामें वर्णिलीं आहेत तींच आज नर्व्हस सिस्टिम्चीं म्हणून वर्णन करतात, तर तें म्हणणें पुष्कळ अंशीं बरोबर आहे. परंतु 'नर्व्हस सिस्टिम' म्हणून आपण जो अवयवसंघ ओळखतो त्याचे अमुक व्यापार असें ओळखून तें वर्णन केलें आहे असा जर अभिप्राय असेल तर तो पतकरणें चुकीचें होईल. 'नर्व्हस सिस्टिम' ज्याने मुळींच पाहिलेली नाहीं त्यालाहि असेंच वर्णन करतां येईल. वायु कर्ता गणलेला आहे. आता शरीरावयवापैकीं कशावर त्याचा शिक्का मारावयाचा हें नवीन अनुभव घेतल्याशिवाय समजावयाचें नाहीं. शरीरामध्यें अमुक इतके व्यापार घडतात हा एक (प्रत्यक्ष) अनुभव आणि शरीराबाहेर अमुक इतके व्यापार घडतात हा दुसरा (प्रत्यक्ष) अनुभव यांचा मेळ घालण्याच्या दोन रीति. (१) जेथे जेथे हालचाली दिसतात तेथे त्या वायुकृत असतात असा कार्यकारणभाव गृहीत धरला तर त्याकरून शरीरांत वायु कर्ता आहे ही सरळ अनुमिति; (२) किंवा बाह्य जगाच्या अनुभवावरून एकदम उपमिति (उपमा). प्रत्यक्ष, अनुमान आणि उपमिति यांच्या बळावर बोलतो असें

कांहीं आधुनिकांचा भ्रम आणि त्याचा निरास

मुळींच वायोर्विद ऋषींनींच सांगून टाकलें आहे. त्यांच्या वचनांत शरीरावयवांचा मुळींच उल्लेख आलेला नाही परंतु कर्में जीं सांगितलीं त्यांचे मात्र अवयव (विभाग) पाडले असून त्यांचो बाह्य जगतांतील कर्माशीं तुलना केली आहे. अंतर्बाह्य कर्में प्रत्यक्ष होत. मनामध्यें त्यांचा मिलाफ किंवा एकसूत्रीपणा उपमेनें किंवा अनुमानानें केलेला आहे असा सरळ अर्थ निघतो. हीच विचारसरणी पित्त-कफानाहि लावतां येते. वातपित्तकफासंबंधीं सिद्धान्त सुश्रुतामध्यें सूत्र १५ आणि निदान १ मध्यें सांगितला आहे. तात्पर्यार्थानें तो चरकाचाच अनुवाद आहे.

स्थानांचा उल्लेख विसरूं नका

वायु म्हणजे नर्व्हस् सिस्टिम् किंवा तत्रस्थ शक्ति असें म्हणण्याचा मोह ज्यांना आवरत नाही त्यांनी एका गोष्टीकडे अवश्य लक्ष द्यावें. ती गोष्ट ही कीं सुश्रुतांत वायूचें आलय किंवा स्थान पक्वाशय आणि गुद असें सांगितलें आहे. वायूनें नर्व्हस् सिस्टिम अभिप्रेत असतो तर मस्तक आणि पृष्ठवंश यांचा उल्लेख आला असता. वास्तविक वायु ही कल्पना बाह्य जगांतील वायूवरून उपमेनें घेतली आहे. शरीरांतल्या कोणत्या अवयवावर ती बसवावयाची असेल ती विशिष्ट अनुभवावरून सिद्ध करावी लागेल. वायु=नर्व्हस् फोर्स असें गृहीत धरतां यावयाचें नाही.

संवर्धित सूत्र

चरकाप्रमाणे सुश्रुतांनीहि कफ वात पित्त हे जीविताधार मानले आहेत असें येथवर दाखविलें आहे. आता चरकोक्त सूत्रांत सुश्रुतांनी नवीन भर कोणती घातली हें दाखवावयाचें आहे. कफ, वात, पित्त यापैकीं कोणत्याहि एकानें देहधारणा होतें असें म्हणणें हा एकांतिकपणा आहे असें चरकांत मोठ्या मार्मिकपणें दाखविलें आहे. त्यावर सुश्रुतसंहितेंत असें सुचविलें आहे कीं कफ–वात–पित्तांनी देहधारणा होते हें कबूल. परंतु तेवढ्या तिघांनीच ती होते असें म्हणणें हें देखील एकांतिकच कारण,

> नर्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् ॥
> शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते ॥ ४ ॥ (सूत्र २१)

वातादिकांच्या बरोबरीचा मान रक्तालाहि दिला पाहिजे.

अमूर्त वातादिकांचें वाहन मूर्त रक्त

वात, पित्त, कफ मूर्त नाहींत परंतु रक्त हें मूर्त आहे हा भेद लक्षांत घेतला असतां रक्त म्हणून जो चौथा जीविताचा आधार सांगितला त्याच्याशींच त्या अमूर्त गोष्टी मिलाफ पावलेल्या आहेत असें सांगितलें हें अगदीं साहजीक झालें यांत संशय नाही. मूर्तावरून अमूर्ताची कल्पना केली तरी त्याला पुनः कांही तरी आश्रय शोधावा लागतो अशी मनःप्रवृत्ति आहे. ईश्वर अमूर्त आहे हें मूर्ताच्याच पसाऱ्यावरून ठरविलें तरी त्या अमूर्ताला मनामध्यें पुनः मूर्ति कल्पणें आणि त्या मूर्तीवर पुनः सर्व संस्कार कल्पणें हें एक प्राचीनांचें वळण आहे. तें इतकें हाडीमांशीं खिळलेलें आहे कीं त्याचा सहसा त्याग करवत नाही. वात, पित्त, कफांची गतीहि तद्वतच आहे. कांही ठिकाणीं दिसणाऱ्या मूर्त भावावरून सर्वत्र प्रकट होणारीं विशिष्ट कर्में वर्णन करण्याकरतां अमूर्त वात, पित्त, कफ मानले तथापि ते प्रत्यक्षांत अमूर्त असले तरी कल्पनेंत मूर्त झाले आणि पुनः मूर्तांच्या भाषेंत त्यांचें वर्णन करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. वाताचें स्थान पक्वाशय आणि गुद असें सांगण्यामध्यें मूर्त वात तेथे अनुभवास येतो असा अर्थ आहे; परंतु बाह्य वातकर्मावरून शारीरवातकर्में अमूक म्हणून जी एकदा उपमिति केली तिला धरून पुनः वाताचें स्थलांतर न्यूनाधिक्य विकृताविकृत इत्यादि वर्णन करण्याची अपेक्षा राहिलीच म्हणून वाताचें स्थान अमुक म्हटलें तरी तो सर्वव्यापी आहे असें म्हणणें भाग पडलें. शिवाय त्याला वाहण्याला मार्ग पाहिजे, आणि कांही मूर्त वाहनही पाहिजे अशी अपेक्षा राहिली. या दोनही गोष्टी रक्तामध्यें सापडल्या. वात, पित्त,

कफ यांबरोबर रक्त हाही एक चौथा जीवितावार आहे असें सूत्र बनविल्याने एकांतून दुसरी त्यांतून तिसरी अशा ज्या जिज्ञासा निघाल्या त्या सर्व तृप्त झाल्या. जी गोष्ट वाताची तीच पित्ताची आणि कफाची. अनुमितीच्या साच्यांत या गोष्टी अशा बसतातः—

गृहीत किंवा अध्याहृतः—शारीरकर्में वात, पित्त, कफ, यांच्या आधीन असतात.

अनुभवः—(१) शरीरामध्ये हरएक ठिकाणीं कर्में घडतात.

(२) प्रवाही रक्त सर्व शरीरभर वहात राहतें.

अनुमितिः—वात, पित्त आणि कफ हे रक्ताबरोबर सर्व शरीरभर संचार करतात. सू. (२१।३-४)

वर जी रक्ताची महति सुश्रुताने वर्णिलेली म्हणून सांगितली आहे ती शल्यविज्ञान लिहिणाराला सुचावी हे अगदीं साहजिक आहे. जेथे हरघडी व्रणाशीं व्यवहार तेथे रक्ताशीं वारंवार प्रसंग यावयाचा हें ठरलेलेंच आहे. व्रणचिकित्सेमध्ये रक्तमोक्ष थांबवावयाचा ही मोठी कामगिरी आहे. विशेषतः सद्योव्रण—आघात अपघातामध्ये उत्पन्न झालेले व्रण—ज्याला बरे करावयाचें आहेत त्याला तर रक्त आवरण्याचे उपाय उत्तम माहीत असणें अगत्य आहे. रक्तमोक्षाने शरीराची किती हानी होते हें शल्य व्यवहारांत रक्ताशीं प्रसंग त्याच्या डोळ्यापुढे सतत वागत असणार. आतुराचें जीवित जर वाचवावयाचें असेल तर प्रथमतः रक्ताकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे हा त्याचा आद्य मंत्रच होऊन बसतो. सीवन, रक्तस्तंमन संमोहन आणि जंतुनिवारण हे, शल्यविज्ञानाचा कर्मकौशल म्हणून जो भाग आहे, त्याच्या प्रगतीचे टप्पे आहेत. सुश्रुताने सीवनापैकी बाह्य त्वचा सिवण्याची कला संपादिलेली होती. अंतर्गत सीवन करण्याचा उपाय त्याला चांगलासा साधला नव्हता. आतडें शिवण्याचा एक उल्लेख सुश्रुताच्या सद्योव्रण-चिकित्सेंत आहे. पण तें सीवन म्हणजे मुंगळे डसवून त्यांचें शरीर तोडून काढणें असें आहे. असो. अंतर्गत सीवनाची व्यवस्था नसल्यामुळे शस्त्रचिकित्सेचें क्षेत्र विशेष वाढणें अशक्य होतें. रक्तस्तंभनाकरतां यंत्र वापरण्याचा प्रघात त्यावेळीं होता असें दिसत नाहीं. तसें वर्णन सापडत नाहीं. अर्थात् रक्तवाहिनी बांधण्याची युक्ति नव्हती हें उघडच आहे. संमोहने त्यावेळीं नव्हतीं. तथापि जंतुनिवारणाची चालचलाऊ व्यवस्था—अगदी जंतूंचा नायनाट करण्याकरतां म्हणून नव्हे परंतु तत्सम फळ देणारी— त्या काळीं अमलांत होती. तात्पर्य हें कीं हल्ली यंत्रोपकरणें असून देखील रक्तमोक्षाचें भय शल्यविदाला अजूनही वाटतेंच तर त्यावेळीं साधनांच्या अभावीं तें विशेषच असलें पाहिजे यांत शंका नाहीं.

वरील कारणांनीं शल्यविदांच्या मनावर रक्ताचें माहात्म्य ठळकपणें ठसून गेल्यावर दुसऱ्याहि एक दृष्टीने रक्ताची महती त्यांना दिसून आली. ती सूत्रस्थानाच्या चौदाव्या अध्यायांत वर्णिली आहे. आपलें शरीर कशाने वाढतें ? कालगत्या आणि विशेषतः काम करीत असतां शरीराची जी झीज होती ती कशाने भरून निघते ? हे प्रश्न साहजीक उद्भवणारे आहेत. त्यांना उत्तरहि साहजीकच

रक्ताची उत्पत्ति रसापासून

मिळणारे आहे कीं 'अन्नाने' अध्यायाच्या आरंभींच अन्नाचा 'रस' तयार होतो असें सांगून तो रस हृदयांतून धमनीद्वारा सर्व शरीरभर पसरतो असें विवरण केलें आहे. पुढे असें सांगितलें आहे कीं यांतूनच रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा, आणि शुक्र असें धातुसप्तक सिद्ध होतें.

आरंभालाच सः रसः कृत्स्नं शरीरं अहरहः तर्पयति वर्धयति धारयति यापयति चादृष्टहेतुकेन कर्मणा। असें वर्णन असून पुनः धात्वंतर सांगितल्यानंतर म्हटलें आहे कीं

रसजं पुरुषं विद्यात् रसं रक्षेत् प्रयत्नतः ॥

अन्नात् पानात् च मतिमान् आचाराच्चाप्यतंद्रितः ॥ १२ ॥

यावरून सर्व शरीरव्यापार रसावलंबी आहेत असा अभिप्राय स्पष्ट होत आहे. अन्नाची योग्य परिणती होऊन जें द्रव्यांतर प्राप्त होते त्याला रस म्हटलेलें आहे हें ध्यानांत घेतलें असतां सर्व देहव्यापार

त्यावरच अवलंबून असतात हें विधान किती यथार्थ आहे हें कळून येईल. ज्ञानकर्मेंद्रियांची संस्थिति म्ह० चांगल्या रीतीनें आपआपलें काम करण्यास समर्थ असणें ही स्थिति किंबहुना त्यांचें आयुष्य किंवा जीवितच मुळी रस यथायोग्य मिळण्यावर अवलंबून आहे ही अनुभवाची गोष्ट आहे. येथील रस वेगळा काढून दाखविण्याजोगा नसतो तो उत्पन्न झाल्याबरोबर रक्तांत सामील होतो. तथापि तो आहारापासून उत्पन्न होतो आणि रक्तांत मिळतो एवढ्यावरूनच त्यांचें स्वतंत्र अस्तित्व चर्मचक्षूला नाही तरी ज्ञानचक्षूला दिसतें-म्हणून त्याला 'तेजोभूत' (सामर्थ्यवान्) आणि 'परमसूक्ष्म' असें म्हटलें आहे.

सर्व शरीरव्यापार रसावलंबी

वरील अवतरणांतले 'अदृष्टहेतुकेन कर्मणा' हे शब्द मुद्दाम ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहेत. रसाचीं कर्में म्हणून जीं सांगितलीं तीं प्रत्यक्ष अनुभवाचीं आहेत. तीं रसावर अवलंबून असतात हेंही अनुभवसिद्ध आहे. म्हणून ग्रंथकार या गोष्टीचें सरळ अपरोक्ष वर्णन करतात कीं हीं रसाचीं कर्में होत. रस हीं कर्में कां करतो म्हणून विचारलें तर त्याची कारणमीमांसा किंवा हेतु आपणांस माहीत नाहीं असें त्यांचें स्पष्ट उत्तर आहे. कर्म अनुभवल्यानंतर त्याच्या मागे एकादा हेतु कल्पावयाचा ही बुद्धीची कसरत आहे. ती पुष्कळ वेळा उपयोगी पडते. परंतु तिच्यावांचून अडावयाचें नाहीं असा शास्त्रकारांचा शिरस्ता आहे.

हेतु माहीत नाही

दोषधातुमलमूलं हि शरीरम् ॥ असें एक आयुर्वेदीय सूत्र आहे. तें सुश्रुतानें स्वीकारलें आहे. दोष म्हणजे कफ, वात, पित्त आणि धातु म्हणजे सप्त धातु वर सांगितलेच आहेत. आता राहिले मल. तेवढ्यांचा विचार झाला म्हणजे शरीराचा विचार झालाच असें वरील सूत्रांत सुचविलें आहे. दोषधातुमल यथास्थित असले म्हणजे शरीर यथास्थित असतें आणि ते बिघडले असले म्हणजे शरीर बिघडलेलें असतें म्हणून शरीराचा विचार या तीन सदरांत करणें जरूर आहे असा या सूत्राचा भावार्थ आहे. तथापि या सूत्राचा विचार करतांना देखील सुश्रुतांनी आपली पूर्वोक्त विचारसरणी कायम ठेवलेली आहे. आहारजन्य रस हाच धातूंचें पोषण करतो आणि त्यामुळे शरीर, कृश नाही स्थूल नाही असें, मध्यम आकाराचें राहून सर्व इंद्रियें आपापलें काम यथायोग्य रीतीनें करण्यास समर्थ होतात असें त्यांचें सांगणें आहे.

इतर सूत्रांच्या निरूपणांत रसाचें वर्णन

......अन्नरसः शरीरमनुक्रामन् समान् धातून् उपचिनोति, समधातुत्वात् मध्यशरीरो भवति सर्वक्रियासु समर्थः ...... ॥ ३७ ॥ (सु. सू. १५)

मागे १४ व्या अध्यायांत देखील रसाचें वर्णन करतांना म्हटलें आहे कीं:—

तस्मिन् सर्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणी रसे जिज्ञासा... ॥ ३ ॥

धन्वन्तरींचा व्यवहार शल्य काढून टाकण्याचा. उठल्या बसल्या तेथे रक्ताशीं गांठ येणार. हातानें करावयाच्या व्यवहारामध्यें दुष्ट रक्त काढून टाकण्याचा उद्योगच मुख्य आणि औषध्यादि व्यवहारांतहि रक्तांतर्गत किंवा रक्तपर्यवसायी रसावरच मुख्य लक्ष द्यावयाचें. आरोग्याचा विचार केला तरी तेंही रसाधीन. म्हणून शोणितवर्णनीय अध्यायाचा उपसंहार असा केला आहे.

रक्त हाच जीविताचा मूलाधार

देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्यते ॥
तस्मात् यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ ४४ ॥

शास्त्रमीमांसेच्या साच्यांत हें विवेचन पुढीलप्रमाणे बसूं शकतें:—

अनुभव (१) शरीराची झीज होऊन मल उत्पन्न होतात.
(२) शरीराची झीज अन्नसेवनानें भरून निघते.
(३) शरीराची वाढ अन्नसेवनानें होते.
(४) अन्न अन्नाशयांत जातें.
(५) रक्त सर्व शरीरभर संचार करतें.

अनुमान (१) अन्नरस रक्तामार्फत सर्व शरीरभर पसरतो.

(२) रक्तानेच सर्व देहाचें धारण होतें.

[अर्थात् (३) देहांतील सर्व ज्ञानकर्मेंद्रियांचे व्यापार रक्तानेच घडतात.]

सूत्रनिरूपणावरून बोध.

मूळ कल्पना आणि तिचा प्रत्यक्षाशीं जम

शरीरबाह्य व्यापारांची तुलना शारीरिक व्यापारांशीं करून वात, पित्त, कफ यांची कल्पना बसविलेली आहे. मूळ कल्पना करतांना शरीरांतल्या अमूक अवयवाचा अमक्या क्रियेशीं असा संबंध आहे इत्यादि गोष्टी मनांत आणलेल्या नाहीत. किंबहुना शरीरावयवांची छाननी ज्याने केलेली नाही त्याला ती कल्पना सुचू शकते किंवा अशाच दुसऱ्याला ती समजू शकते. कोणतीहि एक गोष्ट पाहिल्यावर दुसरी पाहिली असतांना या दोन अनुभवांची तुलना करूं लागणें हा मनोधर्म आहे. या मनोधर्माला अनुसरून या कल्पनेची उभारणी शास्त्रकारांनी केलेली आहे. अशी एकदा कल्पना केल्यानंतर जर आपण शरीराची छाननी करावयास बसलों तर त्यांत जे जे अवयव सांपडतील त्यांपैकीं एकेक अवयव घेऊन याला वात म्हणतां येईल का याला पित्त म्हणतां येईल कां? असा विचार मनांत येऊन कांहीं अवयवांशीं आपण त्यांना निगडित करण्याचा प्रयत्न करावा हें साहजीक आहे. असा प्रयत्न होऊं लागल्याबरोबर शरीरांतल्या मूळ उपमानभूत* वात, पित्त किंवा कफ यांच्याच वर्गातलीं द्रव्यें प्रसंगविशेषीं जेथे दिसतात तीं त्यांचीं स्थाने गणलीं आणि म्हणूनच वाताचें स्थान पक्वाशय आणि गुद असें सांगितलें. तथापि उपमिति करणाराचा उद्देश हीं मूर्त द्रव्यें वर्णन करण्याचा नव्हता तर आरंभी उपमेकरतां घेतलेल्या कर्मसादृश्याचें वर्णन करण्याचा होता. हीं कर्में तर सर्वत्र प्रकट होतात म्हणून कफ, वात, पित्त हे सर्वव्यापी आहेत असा उल्लेख करावा लागला.

उपमेतली उणीव संकेताने भरून काढावी लागते

एका गोष्टीची दुसऱ्याला उपमा देण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा त्यामध्यें कांहीं बाबतींत साम्य असतेंच हें जसें निश्चित तसें इतर बाबतींत साम्य नसतें हें देखील निश्चित समजावें. वात, पित्त, कफ यांच्या बाबतींतहि तसेंच आहे. वारा, विस्तव आणि पाणी यावरून जरी वात, पित्त, कफ सुचले असले तरी त्यांचे मूर्तिसाम्य शास्त्रकारांनी केव्हांही मनांत आणलेलें नव्हतें हें निश्चित होय. सुश्रुतादिकांपाशीं मूर्त द्रव्यें पाहण्याचीं जितकीं साधने होतीं तितकीं सर्व आपणापाशीं आज आहेत तथापि जे वात, पित्त, कफ सर्वव्यापी म्हणून ग्रंथकारांनी वर्णिले ते मूर्तस्वरूपांत कोणालाहि दाखवितां आलेले नाहीत याचें इंगित हेंच आहे. दुसरी एक मौज आहे. संज्ञा (म्ह० संवेदना) आणि बुद्धिव्यापार यांचें अस्तित्व वारा, विस्तव, आणि पाणी यांमध्यें असल्याचा प्रत्यय येत नाहीं. अर्थात् आपल्याला जर दोहोंमध्यें साधर्म्य याही बाबतींत कल्पावयाचेंच असेल तर अमुक संज्ञा अमक्याला असा संकेत पाहिजे. सृष्ट्युत्पत्ति वगैरे सांगण्याच्या शास्त्रामध्यें असा संकेत होऊन गेलेला होता त्याला अनुसरून चरकसुश्रुतांनी श्रवणस्पर्शन या संज्ञा वाताच्या म्हणून सांगितल्या परंतु दर्शनसंज्ञा मात्र पित्ताची म्हणून सांगितली. असें करतांना सुद्धा डोळ्यांतली चमक आणि अग्नीची चमक यांची तुलना साधण्याचा उद्देश उघड आहे. येथे हें लक्षांत ठेवणे जरूर आहे कीं आलोचक पित्ताने जसें दर्शनज्ञान होतें म्हणून सांगितलें तसेंच साधक पित्ताने अभिप्रार्थित मनोरथ साधतात असें सांगून हा साधक अग्नि —वायु नव्हे— हृदयांत असतो असें सांगितलें आहे. (सु० सू० २१।१०).

[अपूर्ण

---

* शरीरांत कल्पिलेले वात, पित्त, कफ, हे उपमेय असून शरीरबाह्य वात, पित्त, कफ हे उपमान होत.

पारिभाषिक शब्दकोश

[चिटणीस, म. शा. परिभाषामंडळ योजकडून]

रसायन–प्रकरण

पुढें जी मौलमालिकेची नामावळी दिली आहे तिजवरून किती अंगांनी परिभाषेचा विचार कर्तव्य असतो याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन होण्याजोगें आहे. जें नांव द्यावयाचें त्यावरून त्या त्या द्रव्याचा बोध व्हावा हा हेतु असतो. कांही द्रव्यें मराठी भाषा बोलणारांच्या पूर्व–परिचयाचीं आहेत. त्यांना अगोदर मराठी नांवें आहेतच; त्यांचीं मूळ संस्कृत नांवें घेतलीं. उदा० ताम्र, पारद, सीस, लोह, यशद, वंग, रजत, सुवर्ण हीं धातुनामें. यांचे मराठी पर्याय संस्कृताहून फारसे भिन्न नाहीत. संस्कृत शब्द मराठीमध्यें ठाकठीक बसणारे असून हिंदुस्थानांतील इतर भाषांमध्येंहि खपण्याजोगे आहेत. पुष्कळ प्रसंगीं युरोपियन शास्त्रकारांनी त्यांच्याच चालू भाषेपेक्षा लाटीन सारख्या जुन्या भाषेंतील नांवें अधिक पसंत केलीं आहेत. उदा० ऑरम्, आर्जेन्टम् इ० त्यांना अधिक जवळचीं म्हणून कांही संस्कृत नांवें मुद्दाम सुचविलीं आहेत उदा० हिरण्य व रजत. गंधक हें नांव संस्कृत तसें मराठीहि आहे.

नवीन नांव देतांना जुन्या परिचयाच्या एकाद्या नांवावरून थोडा फरक करून किंवा आगे मागे कांही पुरवणी लावून तीं बनविण्याचीं बरींच उदाहरणें आहेत. असें करतांना जुन्या परिचयाच्या द्रव्यावरून नव्या द्रव्याची ओळख करून देण्याचा हेतु असतो उदा० समुद्राच्या मिठांतून निघणारा म्हणून सामुद्र, पळसासारख्या झाडांच्या राखेंतला म्हणून पालाश, खटिका किंवा खडूमधील धातु म्हणून खट, वैडूर्य मण्यांतला म्हणून विदुर, टंकणांतला म्हणून टंक, सोमलांतला म्हणून सुमल, सुरम्यांतला म्हणून सुरम, आणि शिलेतला शैल. पुष्कळ युरोपीय नांवामध्यें सुद्धां अशाच तऱ्हेची व्युत्पत्ति आढळते. उदा० सोड्यांतला म्हणून सोडियम्, पॉट–ॲश–मधला म्हणून पोटॅसिअम्, बेरिलमधला म्हणून बेरिलिअम्, ॲलुमिना मधला म्हणून ॲलुमिनिअम् इ०.

कांहीं नांवें पूर्वपरिचयाच्या एकाद्या द्रव्याच्या नांवांवरून न देतां त्या नवीन द्रव्याच्याच एकाद्या ठळक गुणावरून दिलीं आहेत. उदा० रक्तांक, नीलांक, शोणद. या धातूंचीं लवणें वर्णहीन ज्योतीमध्यें धरलीं असतां त्यांच्या ज्या विशिष्ट वर्णरेखा दिसतात त्यांजवरून हीं नांवें दिलीं आहेत. यापैकीं पहिल्या आणि दुसऱ्या धातूचीं युरोपीय नांवें सुद्धां अशाच संदर्भावरून आलेलीं आहेत. तिसऱ्याचें युरोपीय नांव त्याच्या मूळ गांवावरून आलेलें आहे. पोळतो म्हणून प्लुष, रंग (किंवा प्रसंगविशेषीं) प्राणहि हरण करतो म्हणून हर, मंजन करण्याच्या द्रव्यांतला म्हणून मंज, रंगीत खनिजांतला म्हणून रंज, रजतासारखा म्हणून राजत, स्फुरतो म्हणून स्फुर, रदन पावतो म्हणजे फुटतो म्हणून रद, अशीं कांही नांवें योजिलीं आहेत. यांपैकीं हर आणि स्फुर हीं बऱ्याच वर्षांपूर्वी मराठींत येऊन बसलेलीं आहेत. त्याचप्रमाणे नत्र शब्द सुद्धां आधुनिक मराठींत रूढ झालेला असून हवेंतील बहुल वायु या नात्याने न त्रायते इति, जीवाचें रक्षण न करणारा, असा अर्थ त्याला देण्यासारखा आहे. मग्न, भारद, इत्यादि शब्दांना थोड्याबहुत दूरान्वयाने अर्थ देता येतो. स्कंद, यत्र, यासारखे कांही थोडे शब्द केवळ युरोपीय नांवांचे संस्कृत घाटाचे पर्याय म्हणून बनविलेले आहेत. लोहावरून केवळ त्याच्याच गणांतले म्हणून कोह आणि नोह हे शब्द बनविले आहेत. निकल याचें मूळ नांव ' कूप्फर निकेल ' म्हणजे नकली तांबें–तांब्याच्या पाषाणामध्येंच सरमिसळ असल्यामुळें–असें होतें ही एक मौजेची गोष्ट सहज ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे.

या यादींत ऑक्सीजन याला ' प्राण ' याच्या ऐवजीं ' प्राण्य ' (= श्वसनीय) असा शब्द सुचविलेला आहे; त्यांतील हेतु असा कीं प्राण शब्दाचा मूळचा अर्थ श्वास घेणाऱ्यांचा जीव हा कायम ठेवणें अपरिहार्य आहे. म्हणून श्वसनक्रियेसंबंधीं तसेंच प्राण्यांच्या इतर व्यापारासंबंधीं बोलतांना मूळ अर्थाबरोबर लाक्षणिक अर्थानेंहि तोच शब्द वापरण्याचा प्रसंग येऊं नये; एवढ्याकरतां त्याला ऑक्सिजन असा अर्थ न देणेंच बरें.

ऑक्सिजन याला ऊर्व हें नांव फारच सोईचें आहे. या शब्दाचा अर्थ संस्कृतांत 'अतिशय व्याप्तिमान्' (व 'वडवानल') असा आहे. पृथ्वीची रासायनिक घटना पाहिल्यास ती पन्नास टक्के ऊर्वघटित आहे असें दिसून येतें; बाकी शैल २५ टक्के, आश्म ७ टक्के, लोह ३ टक्के इत्यादि. हा शब्द सुटसुटीत असून त्यांत समासानुकूलता चांगली आहे; शिवाय त्यापासून ऊर्वण, ऊर्वंत इ० शब्द क्रियात्मक, विशेषणात्मक असे चांगले मिळतात. परंतु प्राण शब्द ऑक्सिजन वाचकशब्दांत कोणत्या ना कोणत्या तरी रूपांत हवाच असें वाटत असल्यास निदान 'प्राण्य' अशा रूपांत तरी वापरावा अशी सूचना आहे.

कार्बन याला कर्ब असा शब्द वापरतात; परंतु अर्व असा शब्द संस्कृतांत असून कानाला अधिक बरा लागणारा आहे. त्यापासून आर्वण organic आणि अनार्वण inorganic अशी नांवें रसायनशास्त्राच्या दोन मुख्य खंडांना देतां येतील; व ती कानाला इंग्लिश नांवांच्या सारखीं अतएव लक्ष्यांत राहण्याला सोपी होऊन अर्थदृष्ट्या मात्र जास्त सरस होतील. ज्या द्रव्यांमध्यें 'अर्व' हा प्रमुख घटक आहे अशीं द्रव्यें असाच organic substances याचा आधुनिक अर्थ आहे.

आटोपशीरपणा हा परिभाषेचा अत्यंत आवश्यक गुण. त्यांतल्या त्यांत रसायनशास्त्रांतील द्रव्यनामामध्यें तो विशेषच असावा लागतो. नाना द्रव्यांचीं परस्परांशीं जीं रसायनविषयक नातीं जडलेलीं असतात तीं होतील तितक्या स्पष्ट परंतु आटोपशीर रीतीने मांडून दाखविण्याकरतां शास्त्रकारांनी पुष्कळ ऊहापोह करून एक पद्धत ठरविलेली आहे. केवळ स्पष्टपणाच साधावयाचा असता तर प्रत्येक द्रव्याला एकाद अंक किंवा वर्ण ओळीनें दिला असता तर काम भागण्यासारखें होतें: उदा० शहरांतील घराचा नक्की पत्ता सांगावयाचा म्हणजे शहराचा विभाग आणि त्यांतील त्या घराचा अनुक्रम सांगितला म्हणजे बरोबर काम भागतें. परंतु या रीतीनें जरी नक्कीपणा किंवा स्पष्टपणा साधला तरी सुलभता साधत नाही. शहरांतील घराचा पत्ता देखील शनीच्या पाराजवळ, शिवाजीच्या पुतळ्याजवळ, असा सांगितला तर सहसा विसरत नाही पण थोडा संदिग्ध मात्र होतो. रासायनिक नामकरणाच्या बाबतींत युरोपीय शास्त्रज्ञांनी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे कांही ठळक अनुबंध राखून नांवें ठरविलीं परंतु तीं आटोपशीर करण्याकरतां त्यांचीं एक एक किंवा फार तर दोन आद्याक्षरें हीं चिन्हें म्हणून संकेत केला. यांतील हेतु केवळ आटोपशीरपणा साधणें हाच होय. वरील मराठी परिभाषेंतील पुष्कळसे शब्द अगोदरच दोन अक्षरी आहेत. कांहीं थोडे तीन अक्षरी आहेत परंतु याहून लांबट एकही नाही. बहुधा यांचा आणखी संक्षेप करण्याची गरज भासणार नाही. भासलीच तर एक किंवा दोन आद्याक्षरें ठेऊन चिन्हें बसविणें मुळींच जड जाणार नाही.

द्विमौलक संयुगांना नांवें देण्याबाबत सामान्यतः दोन रीती सुचविल्या आहेत. एक रीत अशी कीं नुसतीं दोनहि मौलांचीं नांवें एका शेजारी एक अशीं ठेवणें उदा० सामुद्र-हर. दुसरी रीत अशी कीं यापुढें आणखी एक अक्षर क किंवा द हें ठेवावें उदा० सामुद्रहरक किंवा सामुद्रहरद. नुसतें हरसंयुग या अर्थी नांव पाहिजे असेल तेव्हा मात्र हरक, किंवा हरद असें सप्रत्यय नांव वापरणेंच भाग आहे. लघुत्वाकरतां उज्जाचा उल्लेख आरंभीं उन् असा करावा आणि गंधकाचा उल्लेख समासांत गंध असा करावा.

तीन मौलांचीं संयुगें असल्यास नुसतीं एकापुढें एक मौल-नाम ठेवणें स्पष्टतेस ठीक असतें परंतु सुबोधपणास बाधक असतें म्हणून युरोपीय भाषांमधून अम्ल अल्क यांची परिभाषा सांकेतिक धोरणानें अगोदर अधिक आटोपशीर करून मग त्यावरून लवणांची परिभाषा साधली आहे. त्याच धरतीवर मराठी परिभाषा रचली आहे. मुळांत कांही दोष आहेत ते मात्र टाळले आहेत. अम्लांच्या नांवांत उज्जाचा उल्लेख मुद्दाम करण्यांत स्वारस्य नाही तो सर्वत्र असावयाचाच म्हणून तो गाळला आहे. तसेच नत्रप्राण्यकांचीं नांवें फार आडनिडीं आहेत तीं मराठींत अम्लावरून सोईचीं करून घेतलीं आहेत.

उपकरणांची नांवें स्वयंस्पष्टच आहेत. त्याबद्दल विशेष खुलासा करण्याची आवश्यकता नाही.

———

मौलावर्त अथवा मौलपर्यय कोष्टक.

THE PERIODIC TABLE.

	Hydrogen H उज्ज	Beryllium (Glucinum) Gl विदुर	Boron B टंक	Carbon C कर्ब; अर्व	Nitrogen N नत्र	Oxygen O प्राण्य, ऊर्व	Fluorine F प्लुष			
Helium He हेल	Lithium Li लीथ; ग्राव				Phosphorus P स्फुर	Sulphur S गंध–क	Chlorine Cl हर			
Neon Ne नीव्य	Sodium Na सायुद्र;सज्ज	Magnesium Mg मग्न	Aluminium Al आश्म, स्फट	Silicon Si शैल; सिक	Vinadium V विनद	Chromium Cr रंज	Manganese Mn मंज	Iron Fe लोह	Cobalt Co कोद,	Nickel Ni नोद
Argon A अर्ग	Potassium K पालाश	Calcium Ca खट	Scandium Sc स्कंद	Titanium Ti तित;	Arsenic As सुमल	Selenium Se सूम्य	Bromine Br ब्रोम			
	Copper Cu ताम्र	Zinc Zn यशद,	Galium Ga गळ	Germanium Ge जर्मण;	Columbium Cb कलंब.	Molybdenum Mo मेदिन्य		Ruthenium Ru रुथ	Rhodium Rh रोद	Paladium Pd पळाद
Krypton Kr कृप	Rubidium Rb रक्तर्क	Strontium Sr शोणद	Yttrium Yt यत्र	Zirconium Zr क्षीर	Antimony Sb सुरम	Telurium Te भूम्य	Iodine I योद			
	Silver Ag रजत	Cadmium Cd कद	Indium In इंद	Tin Sn वंग	Tantalum Ta तंत	Tungsten W तुंग		Osmium Os ऊष	Iridium Ir ईर	Platinum Pt राजत
Xenon Xe क्षेन	Caesium Cs नीलाक	Barium Ba मारद	Lanthanum La लीन	Cerium Ce सौर	Bismuth Bi विस	Uranium U वारुण				
	Gold Au स्वर्ण;	Mercury Hg पारद रस	Thalium Tl थाल	Lead Pb सीस						
		Radium Ra रद		Thorium Th थर्व						

पारिभाषिक शब्दकोश

[चिटणीस, म. शा. परिभाषामंडळ यांजकडून]

रसायन प्रकरण २[1]

Chloride = हरक हरद
Oxide = प्राण्यक, प्राण्यद, उर्वक
Hydroxide = उदप्राण्यक, उदोर्वक
Sulphide = गंधक
Ammonia = अमोद
Ammonium = अमोदीय
Amido = अमोध
Amino = अमोदीन
Ferrous = लोहित
Ferric = लोहिक
Nitrogen Monoxide N_2O = नत्रिम प्राण्यक
Nitrogen Oxide NO = नत्र–प्राण्यक
Nitrogen Trioxide N_2O_3 = नत्रित प्राण्यक
Nitric Oxide = N_2O_4 = नत्रीय प्राण्यक
Nitrogen Pentoxide N_2O_5 = नत्रिक प्राण्यक
Hydrochloric acid = हराम्ल
Hypochlorous acid = उपहराम्ल
Chlorous acid = हरिताम्ल
Chloric acid = हरिकाम्ल
Perchloric acid = प्रहरिकाम्ल
Orthophosphoric acid = सं स्फुरिकाम्ल
Pyrophosphorid acid = परिस्फुरिकाम्ल
Metaphosphoric acid = परा स्फुरिकाम्ल
Sulphurous acid = गंधिताम्ल
Sulphuric acid = गंधिकाम्ल
Thyosulphuric acid = गंध गंधिकाम्ल, गंगंधिकाम्ल
Potassium chlorate = पालाश हरिक

Asbestos = तपत्राण
Blowpipe = फुंकनळी
Beaker with spout = चोचपेला
Burette = मोजनळी
Burner = जाळमुख
Condenser = गारठाण
Corkborer = बुचाची वेधणी; बूचवेधण.
Crucible = मूस
Deflagrating Spoon = जाळ पळी
Desiccator = कोरडें भांडें, उदा० करंडा सुकठाण
Distilling Vessel = उफाळणी
Evaporating Vessel = वाफराळें
Enameled Vessel = मिन्याचें मांडें
Flask = चंबू
„ Conical = लोटी
„ with long neck and distilling tube = बकपात्र
Forceps = चिमटा
„ toothed = सांडस (संदंश)
Heater = तापवणी
Oven = भट्टी; धगठाण
Pipette = सोसनळी
Receiving Vessel = धारणी; महणी

[1] रसायनप्रकरणीं शब्दकोशाचा पहिला हप्ता वर्ष ३ अंक ३ मध्यें आलेला आहे.

Refrigerator = शीतालय; थंडीठाण
Retort = हंसपात्र
Stand = ठेला, ठीया, ठाण, घोडा
Test tube = पारखणी
Test tube stand = पारखाळें
Thermostat = तपस्थापक
Tube = नळी
,, Bent = वाक नळी
,, Drying = सुकाऊ ,,
,, Inlet = आयात ,,
,, Outlet = निर्यात ,,
,, Combustion = जाळनळी
Trough = दोणी, तसराळें

उष्णता-प्रकरण

Absolute Temperature Scale = मौलिक तपावलि
Absolute Temperature = मौलिक तपमान
Adiabatic Expansion = असंक्रम विस्तार
Athermanous = (उष्णतेला) अनिर्गम्य
Boiling = १ उकळणें, २ विप्लव
Boiling Point = विप्लव-विन्दु
Calorific Power = उष्मदायकता
Calorimeter = उष्ममापक, उष्णतामापक
Calorimetry = उष्णतामापन, उष्ममापन
Centigrade Scale = शतक्रमी तपावली
Change of state = अवस्थान्तर
Circulation = संसरण
Coefficient of Expansion = वृद्धिगुणक
Condensation = १ द्रुति, द्रव बनणें, द्रवत्व पावणें, (वायु अवस्थेंतून द्रवावस्थेंत येणें), २ घनभाव, [Rarefaction विरलभाव]
Conductor, good = सुवाहक
Conductor, bad = दुर्वाहक
Conductivity, thermal = उष्मवाहकता
Contraction = संकोच
Conduction (of heat) = संसर्प
Cooling = निवणें, निवविणें, निर्तापण
Critical Temperature = द्रवान्तिक तपमान
Convection (of heat) = अपोह, उष्मापोह
Degree of temperature = तपांश
Density = घनता
Dew Point = सेक बिन्दु
Diathermanous = उष्मनिर्गम्य, निर्गम्य
Dissipation of Heat = उष्मविसर्जन
Ebullition = उकळणें, उकळी
Evaporation = १ उडून जाणें २ उत्प्लवन
Emission of Heat उष्मविसर्जन
Emissivity = विसर्जकता
Efficiency = तत्परता
Engine = इंजन, एंजिन
Expansion = वृद्धि
,, Linear = आयामवृद्धि
,, Superficial = क्षेत्रवृद्धि
,, Volume = आकारवृद्धि
Expansion (of a gas) = विस्तार [संकोच Contraction]
Fusion = वितळणें, विलय
Freezing mixture = गोठवण
Heat = उष्णता, उष्म
Heat Capacity = उष्माहार
Heat Engine = उष्मयन्त्र

Heat Radiated out = लसितोष्म
प्रारितोष्म

Heat Rays = उष्मकिरण

Humidity = आर्द्रता

Hygrometer = आर्द्रतामापक

Input (Mechanical Energy) = कृत-आदान, (आत्त शक्ति), अन्न

Input-Output (Ratio) = अन्न-निष्पन्न संबंध

Isothermal = समतप

Isothermals = समतप रेखा

Isothermal Expansion = ससंक्रमविस्तार

Kinetic Molecular Hypothesis = चलद्रेणुकल्पना

Latent Heat of Fusion = विलयोष्म

Latent Heat of Vaporization = विप्लवोष्म

Liquefy a gas = वायूला द्रवावस्थेंत आणणें, वायूला द्रवविणें

Melting = १ वितळणें २ विलय

Melting Point = विलयबिन्दु

Specification उपाधि

Mass = वस्तुमान
Volume = आकारमान
Temperature = तपमान
Pressure = प्रेरण
} वस्त्वाकार-तप-प्रेरणानि

Maximum-Minimum Thermometer = सीमान्तमापक

Mechanical Energy = स्थूल (यामिक) शक्ति; शक्ति

Mechanical Equivalent of Heat = उष्मयामिक संबंध, उष्मयामिक तुल्यांक

N. T. P. = सांकेतिक तप-प्रेरण, सां. त. प्रे.

Output (Mechanical Energy) = कृतनिष्पत्ति; कृतसंपादन, निष्पन्न

Performance of work = कृत-करण

Pressure = प्रेरण

Pyrometer = उग्रतपमापक

Radiation (of heat) (of energy) = प्रारण

Saturated Steam = संपृक्तवाफ, द्रविष्णुवाफ

Solidification = गोठणें, स्तब्धि

Specific Heat = तपोष्म

Superheated Steam = उत्तापित वाफ

Sublimation = संप्लवन

Temperature — तपमान

Temperature Scale = तपावलि

Thermometer = तपमापक

Thermal Capacity = उष्माहार

Transference of Heat = उष्मसंक्रम, उष्मसंक्रमण

Unit = एकधेय

Vapour = वाफर

Vapour Pressure = वाफरदाब

Vapour Tension = वाफेचें उस्कलन

Water Equivalent (of Calorimeter) = पात्रोष्म

Work = कृत, कृतमान

अभिप्राय

" पालवी "—बडोदे येथील साहित्य–विकास ग्रंथमालेचें हें तिसरें पुष्प श्री० ल. ब. हळवे यांनीं प्रसिद्ध केले आहे. यांत श्री० साने, ठोकळ, घारपुरे व हळवे यांच्या एकंदर २७ कविता संग्रहित करण्यांत आल्या आहेत. पैकी १५ कविता श्री० साने (गाङ्गेय) यांच्या आहेत. काव्य ही कला आहे. सौंदर्यावांचून काव्य नव्हे. जी कविता पुन्हा पुन्हा वाचावीशीं वाटते, जी कविता अंतःकरणांत ठसते व वाचल्यानंतर अगर ऐकल्यानंतर जींमधील चरण न कळत आपण गुणगुणावयास लागतों, तीच कविता चांगली होय. या दृष्टीनें पाहतां आजकाल प्रसिद्ध होणाऱ्या साधारण दर्जाच्या पुस्तकांपैकीच हें एक आहे. पालवी कोवळी आहेत. वेगवेगळ्या गेय चाली व विषयांची विविधता हे संग्रहाचे विशेष होत. पण श्री० ठोकळ यांच्या पांच, श्री० गाङ्गेय यांच्या तीन-चार व श्री. घारपुरे यांची एक इतक्याच कविता फक्त चांगल्या आहेत. सदहू पुस्तकांत शुद्धलेखनाच्या चुका भरपूर आहेत. शुद्धलेखनाची अशी हेळसांड होतां कामा नये.

श्री. हळवे यांची एकहि कविता उल्लेखण्यासारखी नाहीं. त्यांच्याविषयीं अधिक न लिहिणेंच बरें.

श्री. घारपुरे यांच्या सदरहू संग्रहांत दोनच कविता आहेत. म्हणून त्यांचे विषयीं फारसें लिहितां येणार नाहीं. त्यांची ' अश्रुमाळ ' ही कविता बऱ्यापैकीं आहे. त्यांची भाषा नादमधुर आहे. मात्र केवळ भाषेच्या गोडीसाठीं निरर्थक शब्दरचना टाळण्याची त्यांनीं आतांपासूनच खबरदारी घ्यावी.

तुज शोक फुलांचा बाई। देवते किशोरे येई। एकाच कडव्यांत तीन संबोधनें आल्यामुळें त्यांना शब्दांची अडचण पडली कीं काय अशीं शंका येते. शिवाय बालिकेला—किशोरीला— ' देवता ' कसें म्हणतां येईल.

श्री. गाङ्गेय व श्री. ठोकळ हे जरी नवीन कवि असले तरी ते महाराष्ट्राला अगदींच अपरिचित नाहींत. श्री. गाङ्गेय यांच्या कांहीं कविता ' महाराष्ट्र शारदा, ' भाग दुसरा, यांत प्रसिद्ध झाल्या असून ' यशवन्त ' मध्यें मधूनमधून ते कविता प्रसिद्ध करीत असतात. श्री. ठोकळ यांच्या कविता ' माधवी ', ' गुंजारव ', ' महाराष्ट्र शारदा ', भाग दुसरा, यांत प्रसिद्ध झाल्या असून कांहीं कांहीं मासिकांत क्वचित् वेळीं त्यांच्या कविता झळकतात.

श्री. गाङ्गेय यांच्या कवितेंतील विषयांत विविधता आहे. तात्विक विषयांकडे त्यांचा ओढा दिसतो. (उदा० ' जीवनवीणा ' व ' जादुगार ') पण त्यांत त्यांना यश मिळेलसें वाटत नाहीं. त्यांच्या कवितेंत अनेक रसांना स्थान आहे पण एकंदरीनें त्यांच्या कवितेंत प्रसाद कमी आहेत. त्यांची ' सौंदर्यहीना ' ही कविता सौंदर्यपूर्ण

आहे. कवितेची भूमिका उच्च आहे. कवीला "रूप प्रेमापुढे फोल' वाटते. कवितेंतील उपमाहि समर्पक आहेतः—

काळी सागरीका परी अंतरीच्या रत्नराशीं । उजळल्या प्रेमपाशीं
मेघमाळा काळी परी अंतर न तिचें काळें । भरलेलें गोड जळें.

प्रणयिनी 'प्रेमापायीं भिकारीण' होऊन पुढे 'सारें प्रेम लया गेलें' असतांहि ती म्हणतेः—

झुरूं देत माझे प्राण प्रेम लाभो तुला पण । विरहाचें माझें धन
विरहाचें माझें धन आणिक हे तुझें ध्यान । कोणी न घे हिरावून

निर्व्याज प्रेमाचें हें लक्षण नव्हे काय? कवितेंतील भाषाहि चांगली आहे.

'बाळ-गाऱ्हाणें' यांतील प्रसंग अगदीं साधा व व्यवहारांतला आहे पण त्यांतील दृश्य करुणास्पद आहे. हृदय उचं येण्याची कल्पना चमत्कारिक वाटतें. श्री. गांङ्गेय यांच्यावर निरनिराळ्या कवींचा पगडा बसलेला दिसतो. त्यांची रचना कांहीं संस्कृत पद्धतीची, कांही चमत्कारिक शब्दांनी युक्त अशी आहे. चमत्कारिक शब्द :— पुंगरी, बेसुरी, संनिधी, निंदाइल वगैरे कांही कवितेंत भावनांचा गोंधळ झाला आहे. त्यांच्या कवितेंत व्याकरणाच्या चुकाहि आढळतात. (उदा. तूं दिसेना, वाट तूं बघते—. इत्यादि.) संग्रहाचें शेवटीं कवि आपली 'फूल नव्हें फुलाची पाकळी' प्रेमाने व विनयाने रसिकवृंदास समर्पण करीत आहेत. 'ही स्नेहरसाची वाहिनी' त्यांनी म्हटलें आहे हें ठीक आहे, पण पुढील चरणांत त्यांनी सुमन म्हटलें आहे. प्रथम फूल नव्हें फुलाची पाकळी असे म्हणुन मधेच सुमन झालें. शेवटच्या चरणांत तर 'आत्मदल'झालें आहे. पुढे तावडतोब 'भावदळ' झालें आहे; हा सर्व घोटाळा आहे. असले दोष आतांपासूनच टाळण्याची त्यांनी खबरदारी घेतल्यास त्यांचे हातून पुढील काव्याची निपज निर्दोष व चांगली होईल अशी आशा आहे. 'प्रीतीच्या खुमारी'-तहि वरील प्रमाणे गोंधळ झाला आहे. राष्ट्रीय कवितेपैकी 'गाऊं कुणाचें गान!' ही कविता चांगल्यापैकी आहे. कवींची राष्ट्रीय भावना स्वाभाविकपणे त्यांच्या कवितेंत व्यक्त झाली आहे म्हणून त्यांनी त्या प्रांताकडे विशेष लक्ष पुरविल्यास त्यांना बरेंच यश मिळेलसें वाटतें.

श्री. ठोकळ हे प्रतिभाशाली कवि आहेत. आतापर्यंत निरनिराळ्या संग्रहांत प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या कविता पाहतां असे कळून येईल कीं त्यांच्या कविता विविधरसांनी परिप्लुत असून ती मृदु, मंजुळ व कोमल आहे. "त्यांची प्रतिभा आकाशांत स्वैरपणे विहरत असतांना देखील तिला मातींतलें सोनें आढळतें" असे 'पालवी'चे प्रस्तावनाकार— प्रो. वि. पां दांडेकर M. A. म्हणतात :— प्रसादपूर्ण व नादमधुर रचना, वेंचक शब्द, साचे प्रसंग घेऊन ते खुलविण्यांतच दिसून येणारी कुशलता, हे त्यांच्या काव्यांतील विशेष होत. शेतकऱ्यांच्या जीवनाबद्दल लिहिलेलीं गीतें, 'एकोक्ति' पद्धतीने दुसऱ्यांचे उद्गार चितरण्यांत त्यांचें दिसून येणारें कसब यामुळे आणि वर

उल्लेखलेल्या विशेषणांमुळे त्यांचें काव्य नाविन्यपूर्ण आहे. आतापर्यंत महाराष्ट्र कवींचें किसानगीतांकडे (Pastorals) फारसें लक्ष गेलें नाहीं. श्री. ठोकळ यांची किसान-गीतें निःसंशय उच्च प्रतीची आहेत. शेतकरी जीवनाचें त्यांनी सूक्ष्म निरीक्षण केलेलें दिसतें. त्यांच्या सुखदुःखाशीं ते चटकन् समरस होतात. यशवंत-गिरीश या कवि-द्वयांनी जानपदगीतें लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे; पण यशवन्तांचें ' न्याहरीचा वखूत ' हें गीत वगळल्यास बाकीचीं अयशस्वी ठरलीं आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. ' महाराष्ट्र शारदा ', भाग २ मधील श्री. ठोकळांचें ' मोटेवरलं गाणें ' उत्कृष्ट दर्जाचें आहे. ' पालवीं 'तील ' तुझ्याबिगर ' हें जानपदगीत त्या मानाने कमी दर्जाचें आहे. ' कारभारणी 'ला माहेरीं पाठवून पस्तावा चांगला व्यक्त झाला आहे. निरालस विनोदामुळे सात्त्विकहास्य मनांत उद्भूत होतें.

' घरीं ' कवितेमधील भावना चांगल्या व्यक्त झाल्या आहेत. घरची स्मृति सुखद वाटते व त्या स्थितीचा अनुभव घ्यावासा वाटतो. शाळेंत जाणाऱ्या मुलांच्या भावना अशाच असतात. कवितेंतील स्वाभाविक वर्णनावरून आणि ' न्याहारी ' या शब्दावरून शाळेंत जाणारा मुलगा मराठा अगर शेतकरी वर्गांतील दिसतो. खेडेगांवांत बहिणीला ' ताई ' म्हणत नाहीत— ' बाई ' म्हणतात. वृत्तदोष टाळण्यासाठी ' सांगेन'च्या ऐवजी ' सांगिन ' झालें आहे. तथापि क्वचित् ठिकाणीं सांपडणाऱ्या असल्या दोषांमुळे त्यांचे काव्यगुण झांकळले जात नाहींत.

' शोध'मध्ये कल्पनेच्या उंच उंच भराऱ्या आहेत.
तुझ्या कंठातुनि येती तिथे का गोडशी गाणीं
तयांनी हालतें का गे समुद्राचें निळे पाणी
किती गोड कल्पना ही ।

' आईचें दूध ' ही कविता जोरदार व आवेशदायक आहे पालवींतील ही उत्तम कविता होय. अत्यंत हीन दशेंत अगर बिकट प्रसंगीं हाडाचें मराठे तोफेच्या गोळ्यांना न डगमगतां शत्रूंपुढें छातीठोकपणे उभे असतात. चालू राष्ट्रीय चळवळींत त्यांच्या कवितेंतील उक्तीचें प्रत्यंतर हजारों हिंदपुत्रांनी व हिंदकन्यांनी आज जगास पटविलें आहे.

शीर घेऊनी तळहाती चाललो रणाला
अहर्निश झुंजुनी आणूं जिंकुनी यशाला
रक्त मराठ्यांचें अंगीं आमुच्या सळाळे

यांत कवींचा स्वदेशाभिमान चांगल्या रीतीने व्यक्त झाला आहे. 'त्वेश खाणें' जरा चमत्कारिक वाटते; त्वेश येणे—चढणे—असे म्हणतात. अशीच काव्यसेवा चालू ठेवल्यास ते लवकरच नामांकित कवि होतील अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाही.

विठ्ठल महादेव घुले, संगमनेर.

परीक्षण

अनासक्तियोग — (किंमत ३ आणे)—ले. मो. क. गांधी

(ना. गो. चापेकर)

आजपर्यंत गीतेचा अर्थ सांगण्याचा प्रयत्न अनेकवेळां अनेकांकडून झाला आहे. याचा उघड अर्थ असा होतो की गीताकारांचा खरोखर आशय काय होता हें अद्यापि कोणासच समजलें नाही. प्रत्येक नवीन प्रयत्न म्हणजे पूर्वी केलेल्या अर्थाहून निराळा अर्थ लावणें होय. पुढच्यास पाठीमागल्याचा अर्थ अभिप्रेत नसल्यामुळे तो स्वतः आपल्या बुद्धीप्रमाणे निराळा अर्थ लावून दाखवितो. या अशा भाष्यांगणावर रथी–महारथी अवतरल्यामुळे अज्ञ माणसांचें अज्ञान अधिकच अज्ञानमय होतें. खरा अर्थ कोण सांगतो याविषयी ते वुचकळ्यांत पडतात. टिळकांनी गीतेचें रहस्य सांगून फार काळ लोटला नाही तोंच गांधींनाही आपल्या गुजराथी बांधवांस आपण गीतेचा काय अर्थ समजतों हें सांगण्याची आवश्यकता भासली. ज्याला जें पाहिजे असेल तें गीतेंतून काढतां येतें असा लोकांचा समज झालेला पाहून मूळ गीताकार, आज जर ते जिवंत असते तर थक्कच होऊन गेले असते. टिळक आणि गांधी हे स्वतः कर्मयोगी असल्यामुळे गीता ही कर्मयोगाने मुक्ति मिळवून देते असें त्यांस वाटणें स्वाभाविक आहे. गीतेमध्ये निःसंशय कर्मयोगाचें विवेचन आहे; पण त्याबरोबरच ध्यानयोग आणि सांख्ययोग यांचेंही विवरण गीतेंत केलेलें आहे ही गोष्ट कोणी अमान्य करणें शक्य नाहीं. मग गीता कर्मयोग शिकवते याचा अर्थ कर्माच्या योगाने मनुष्याला मोक्ष मिळतो, असा केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. गीतार्थासंबंधाने टिळकांचा किंवा गांधींचा अखेरचा शब्द आहे असें आम्हांस वाटत नाही. गीतेंत अनासक्तियोग आहे—आणि कर्मयोगापेक्षा अनासक्तियोग हे नांवच आम्हांला अधिक यथार्थ वाटतें—तथापि गीता म्हणजे अनासक्ति योग ही जी गांधींची समजूत झालेली दिसते ती आम्हांस चुकीची वाटते. क्षणभर मोह पावून कर्तव्यपराङ्मुख झालेल्या अर्जुनाला कर्तव्याच्या मार्गावर कृष्णाने आणलें आणि तसें करण्याकरितां कृष्णाला सर्व तत्त्वज्ञान अर्जुनाला सांगणें भाग पडलें. अर्जुनाचें अज्ञानपटल दूर झालें नसल्यामुळे युद्ध कर हाच उपदेश अर्जुनाला करणें क्रमप्राप्त होतें. यावरून ज्ञानानंतरही ज्ञान्याने कर्म करीत रहावें हें अनुमान कसें निघतें हें आम्हांस समजत नाही. मी युद्ध करणार नाहीं हा अर्जुनाच्या ठिकाणीं अहंकार होता. यालाच कांही लोक वैराग्य म्हणून समजतात ही त्यांची मोठी चूक होय. अर्जुन हा ज्ञानी होता अथवा भगवंतांच्या उपदेशानंतर तसा झाला असें म्हणण्यास यत्किंचितहि आधार नाही. उलट—

॥ अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि । ”
॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् । ”

हीं वचनें गीताश्रवणानंतर अर्जुन वेदांतदृष्ट्या अज्ञानीच असल्याचें सिद्ध करितात. म्हणून अज्ञान अथवा ज्ञानपूर्व स्थितीमध्ये उचित असाच कर्मरत होण्याचा उपदेश कृष्णाने केला असेंच मानलें पाहिजे.

मोक्षाची व्याख्या वाटेल त्याला आपआपल्यापुरती ठरवितां येईल; म्हणजे मोक्षाचें स्वरूप आपआपल्या कल्पनेप्रमाणे ठरविण्यास प्रत्येकजण मुखत्यार आहे; पण गीताकार मोक्ष म्हणजे जन्म मृत्यु टळणें असेंच समजतात——

“ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ ”

हा अशा प्रकारचा मोक्ष त्रिगुणात्मक प्रकृति अथवा जग यांचें अतिक्रमण केल्याशिवाय प्राप्त होत नाही (अध्याय १४–२०). नुसत्या सत्त्वगुणावर आरूढ झालेल्या माणसालाही मोक्षाची प्राप्ती गीताकार सांगत नाहीत. मोक्षाचें साधन जें ज्ञान तें प्राप्त करून घेण्यास रज अथवा तम या गुणांचा उपयोग होत नसून फक्त सत्त्वगुणाचाच उपयोग होतो हें अध्याय १४ श्लोक १७ यांवरून व्यक्त होतें. नुसत्या सत्त्वगुणाचा प्रकर्ष झाला असतां उत्तम लोकाची प्राप्ति होईल (१४–१४) ; परंतु जन्ममृत्यूचा फेरा टळणार नाही. तसेंच कर्म करण्याची वुद्धि ही रजोगुणापासून उगम पावते.

“ लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ ” १२ ॥ अ. १४

सत्त्वप्रधान मनुष्याची कर्म करण्याला प्रवृत्तीच होणार नाही. बोरीच्या झाडाला आम्रफल धरत नसतें. आता रजाचें फळ दुःख म्हणून सांगितलें आहे (१४-१६). तात्पर्य गीतेप्रमाणे सात्त्विक मनुष्य आपण होऊन कर्में करणार नाही, मग ज्ञानी मनुष्याकडून कर्माची अपेक्षा कोण कशी करणार ? आपण होऊन जेव्हा मनुष्य कर्म करण्यास उद्युक्त होतो तेव्हा अहंकार, हेतु, फल, या तिहींचें तेथे अस्तित्व अपरिहार्य असतें. आता ज्ञान्याच्या हातून कर्म होणार नाही असें नाही. देह आहे तोपर्यंत निःशेष कर्म सुटत नाही. (१८-११) ही गोष्ट गीतेला मान्य आहे. कर्माशिवाय शरीरयात्रा ही चालावयाची नाही (३-८) आणि म्हणून केवळ शारीरकर्म करणाऱ्या माणसाला दोष लागत नाही असें गीताकारांचें म्हणणें आहे. (४-२१); परंतु गुणातीत अथवा मुक्त अथवा स्थितप्रज्ञ यांनी कर्म करणें म्हणजे सूर्याने अंधःकार प्रसवणें होय. आत्मतृप्त मनुष्याला कांहीही करावयाचें उरत नाही. (३-१७). म्हणूनच सर्वारंभपरित्यागी हें मुक्ताचें लक्षण गीतेने सांगितले आहे. (१४-२५). वैराग्याशिवाय ज्ञानाचा उदय होत नसल्यामुळे जनसमूहांत जाऊन मिळण्याचा त्याला कंटाळा असतो (अरतिर्जनसंसदि). अर्थात् एकांतवासच त्याला प्रिय होतो.

(१३-१०). सर्वसंकल्प संन्यासी (६-४) हें गीतेने ज्ञान्याला लावलेलें दुसरें विशेषण वरील सिद्धान्ताला पोषकच आहे. आपण होऊन जें कर्म करतों, तें निष्काम असणें शक्यच नाही. कारण कांहीतरी हेतु मनांत धरल्याशिवाय मूर्खाची सुद्धा कर्माकडे प्रवृत्ति होत नाही. हें तर खरेंच पण शिवाय त्या कर्माच्या ठिकाणीं अहंकारबुद्धि असते. परंतु अहंकारवृत्तीला ठार करणें हें तर मनुष्याचें ध्येय गीतेंत वर्णिलेलें आहे. या दृष्टीने विचार करितां ज्योतिष्टोम यज्ञ करून स्वर्ग मिळवूं पाहणारा मनुष्य अगदी हीन ठरतो. कारण अशा कर्मांत अहंकार, हेतू, फल सर्व कांही आहे. निष्काम कर्म शास्त्रविहित कर्माच्या संबंधानेच फक्त शक्य आहे. वर्णाश्रमधर्म हे शास्त्रविहित असल्यामुळे तदनुसार कर्तव्य म्हणून निरपेक्ष बुद्धीने संसारी माणसानी आपआपलें यथोचित कर्म करीत असावें. असें कर्म करणारीं माणसें शास्त्राचे गुलाम असतात. धन्याच्या आज्ञेने चाकराने केलेल्या कर्माचें पापपुण्य जसें त्याला लागत नाही त्याच जातीचें वरील पुण्य असतें. फलहेतु मनांत नसल्यामुळे गीतेंत वर्णिलेली समत्वबुद्धि अशा माणसाच्या ठिकाणीं संभवते. याच कर्माने कर्त्याची चित्तवृत्ति शुद्ध होते. आमच्याकडे विधिशास्त्राचा विस्तार होण्याला हें एक बलवत्तर कारण आहे. जन्मल्यापासून अथवा देहधारणेपासून शास्त्राने नियत केलेलें कर्म मनुष्याने करावयाचें असतें. तें कर्म दोषयुक्त आहे या सबबीवर दुसऱ्याचें कर्म करण्याची अनुज्ञा शास्त्राने दिली नाही याचें कारण आता निराळें सांगावयास नको.

शास्त्रविहित कर्में करणारा संसारी मनुष्य जरी निष्पाप असला तरी त्याच्या ठिकाणीं नित्यानित्यविवेक अथवा संसाराबद्दल विरक्ति असतेच असें नाहीं. आत्म्याव्यतिरिक्त बाकी सर्व नश्वर आहे असा एकदा विचार सुरू झाला म्हणजे शास्त्रविहित कर्माच्या ठिकाणीं सुद्धा आसक्ति रहात नाही. सत्कर्म फार तर स्वर्गाला नेईल; परंतु स्वर्गच जेथे नश्वर ठरला, तेथे तत्साधनांची मातब्बरी कोण मानणार? म्हणून मुमुक्षु स्थितींतच कर्माचा त्याग आपोआप घडून येतो. मुक्त झालेला मनुष्य तर शास्त्राचा गुलाम नसल्यामुळे कोणतेंच कर्म त्याला करतां येत नाही. कर्में दोन प्रकारचीं असतात हें आपण पाहिलेंच आहे. एक फलाची आशा धरून अहंकार बुद्धीने केलेलें कर्म. हें तर अधम जातीचेंच ठरलें. दुसरें शास्त्रविहित निष्काम कर्म होय. परंतु ज्ञान्यावर शास्त्राचा अंमल चालत नसल्यामुळे तेंही कर्म करावयास त्यास शिल्लक रहात नाही. मग अशा मनुष्याने कोणतें कर्म करतां येणें शक्य आहे याचाच काय तो विचार करणें शिल्लक राहिलें. शरीर आहे तोंपर्यंत शारीरिक कर्में होणार हें आपण वर पाहिलेंच आहे. कर्तव्याच्या अभावीं शारीरिक कर्माशिवाय दुसरें एखादें कर्म ज्ञान्याकडून झालेंच तर तें यज्ञार्थच कर्म होईल. यज्ञकर्माव्यतिरिक्त अन्य कर्म हें बंधाला कारणीभूत होतें (३-९). यज्ञाच्या हेतूने नव्हे तर केवळ आपलें पोट भरावें म्हणून अन्न शिजविणारे पापी मोठेंच पाप करतात असें निक्षून सांगणारी गीता (३-१३) ज्ञान्याने कर्म करावें असा विधी घालील हें संभवत नाही. अर्वाचीन भाषेंत बोलावयाचें

म्हणजे देशकार्य करणें हे बंधनकारक होत नाही, असें प्रतिपादन केलें जातें; परंतु तात्त्विक दृष्ट्या देशार्थ हा एक प्रकारचा स्वार्थच आहे असें मानल्याशिवाय गत्यंतर नाही. ज्ञानी मनुष्य झालाच तर जगाचा होईल, देशासारख्या मर्यादित स्थलाचा अभिमानी होऊं शकणार नाही.

ज्ञान्याने लोकसंग्रहार्थ कर्म करावें असें मत सध्या जनतेपुढे ठेवण्यांत येत आहे आणि त्याच्या समर्थनार्थ गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायांतील १९ ते २५ श्लोक पुढे करण्यांत येतात. ज्ञान्याला कांहीच करावयाचें असत नाही असें अगोदरच्या दोन श्लोकांत सांगितल्यानंतर १९ व्या श्लोकांत तस्मात् या श्लोकाने आरंभ करून अर्जुनाला सतत नियतकर्म करण्याबद्दल कृष्ण उपदेश करतात हें जरा चमत्कारिक दिसतें. या श्लोकांत कार्यकारणभाव तर मुळीच दिसून येत नाही. मधले श्लोक गाळले असावे असें म्हणणें आज कित्येकांना अविचारीपणाचें वाटण्याचा संभव आहे; तथापि शंकराचार्यांप्रमाणें 'आत्मज्ञान्याला कांहीं करावयाचें नसलें तरी तूं आत्मज्ञानी नाहींस, अज्ञानी आहेस म्हणून तूं असक्तबुद्धीने नियतकर्म करीत रहा' असा अर्थ घेणें प्राप्त पडतें. शंकराचार्यांनी केलेला अर्थच युक्त आहे. १६ व्या श्लोकाच्या पुढे १९ वा श्लोक वाचला पाहिजे. मधल्या दोन श्लोकांत विरुद्ध सिद्धांत समाविष्ट केला आहे. १७ व्या श्लोकांतील 'तु' या शब्दाने विरुद्ध स्थिति निर्दिष्ट केली आहे. म्हणून १९ व्या श्लोकाबरोबर पुढल्या श्लोकांतील पुढला चरण या विचाराची पूर्तता होण्याकरता वाचला पाहिजे. अर्जुना तूं कार्य म्हणजे नियतकर्म कर याला कृष्णांनी जनकादिकांचा दृष्टान्त दिला आहे. हे राजे कर्म करूनच (क्रमाक्रमाने) मोक्षाप्रत पावले. यानंतर दुसऱ्या चरणांत कृष्णांनी अगदी दुसराच मुद्दा उत्पन्न केला आहे. तो लोकसंग्रहाचा होय. विसाव्या श्लोकांतील दुसरा चरण हा एकविसाव्या श्लोकाबरोबर वाचला पाहिजे. कृष्णाचें म्हणणें लोकसंग्रहाच्या दृष्टीनेसुद्धा तुला कर्म केलेंच पाहिजे. कारण समाजांतील श्रेष्ठ पुरुष--ज्ञानी नव्हे— जसे वागतात, तसे सामान्य लोक वागतात. मोठ्या लोकांचें अनुकरण करण्याकडे सामान्य लोकांची प्रवृत्ति असल्यामुळे बहुजनसमाजाला भलतेंच वळण लागूं नये म्हणून त्यांच्या दृष्टीने अनवश्यक असें आचरण त्यांना स्वतः करावें लागतें. याला दृष्टान्त कृष्णांनी आपला स्वतःचा दिला आहे. ते म्हणतात मला जरी कांहीं मिळवावयाचें नसलें तरी लोकांचा अकर्माने नाश होऊं नये म्हणून मी स्वतः कर्म करीत असतों. या दृष्टान्तावरून ज्ञान्याने कर्म करावें असें अनुमान निघत नाहीं. ईश्वराचा अवतार आणि देहधारी ज्ञानी यामध्ये मोठा भेद आहे. ज्ञान्याचा देह प्रारब्धाने बनतो. परंतु ईश्वराच्या ठिकाणीं प्रारब्धाचा नियम लागू पडत नाही. प्रारब्धाचा नाश भोगानेंच होतो. तेव्हा देह आहे तोंपर्यंत ज्ञान्याच्या ठिकाणीं पूर्णपणें ईश्वरत्वाची सिद्धि झाली असें म्हणतां येणार नाही. लोकसंग्रह हा मुमुक्षूंकडूनच होत असतो. जनकादि राजे मुमुक्षु होते हें "एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः। तस्मात्कुरुकर्मत्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्" या

वचनावरून स्पष्ट होतें. ज्ञानी मनुष्याने कर्म केलेंच तर तो यज्ञार्थ म्हणजे ईश्वर-विषयक कर्म करील लोकसंग्रहार्थ कर्म करणार नाही. यावरून लोकसंग्रहाचा युक्तिवाद किती भ्रामक आहे हे निर्विकार बुद्धीच्या माणसाला समजण्यास अडचण पडणार नाही अशी आम्हांस आशा आहे.

याच अध्यायांतील २५ श्लोकापासून पुढचे १० दहा श्लोक हे मुमुक्षूच्या वर्तनासंबंधाचे आहेत, ज्ञान्याच्या नव्हे हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. गीता ही उत्कृष्ट वकिलीचा व वक्तृत्वाचा आदर्श आहे, ही गोष्ट गीता वाचतांना ध्यानांत ठेवणें अत्यंत आवश्यक आहे. प्रतिपाद्य विषयाच्या समर्थनार्थ जेवढें कांही म्हणतां येण्यासारखें होतें तेवढें सर्व कृष्णांनी अर्जुनाला सांगून टाकलें आहे; म्हणून गीतेंतील प्रत्येक वाक्य सिद्धान्तरूप मानणें अन्यायाचें होईल. गीताकालीं सांख्यतत्त्वज्ञानाची प्रौढी विशेष होती. अर्थात् त्या तत्वज्ञानाला अनुसरून कृष्णाने अर्जुनाला असा उपदेश केला की मानसिक, शारीरिक, सांकल्पिक वगैरे कोणत्याहि जातीचें कर्म होणें हा प्रकृतीचा धर्म आहे. मी प्रकृतीहून भिन्न आहें. प्रकृतीच्या चेष्टांचें पापपुण्य मला नाहीं असें तूं मान म्हणजे कर्माचा लेप तुला लागणार नाहीं. सांख्यांचें तत्त्वज्ञान वेदांत्यांस बऱ्याच हिश्याने असंमत आहे हें ब्रह्मसूत्रांवरील आपल्या भाष्यांत शंकराचार्यांनी सांख्यमताचें खंडण केलें आहे त्यावरून दिसून येईल. पुरुषाला बोध झाला म्हणजे प्रकृति आपल्या चेष्टा बंद करते हें जर खरें असेल तर गीतेंत वर्णन केलेल्या स्थितीचें असंभावित्वच सिद्ध होईल. परंतु कृष्णांनी सांख्यमताचा एक युक्तिवाद योजिला एवढेंच. तेव्हा प्रकृतिपुरुषविषयक वचनें युक्तिवादापुरतींच उपयोजावयाचीं आहेत, सिद्धान्त म्हणून त्यांचें ग्रहण करावयाचें नाहीं हें विसरूं नये. सारांश ज्ञान्याने कर्म करावें असा गीतेचा मथितार्थ असणें अशक्य आहे असें आमचें मत आहे.

जगामध्ये यच्चयावत् कर्म जें केलें जातें तें मनुष्य स्वतंत्रतेने करतो, अथवा परतंत्र होऊन तें त्यास करावें लागतें म्हणून करतो. पहिल्या कर्माच्या योगाने मनुष्य जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सापडतो आणि दुसऱ्या कर्माच्या योगाने पापपुण्याचा जरी तो धनी नसला तरी जन्ममृत्यु त्याला टाळतां येत नाही, कारण नित्यानित्यवस्तुविवेक-बुद्धीचा उदय त्याच्या ठिकाणीं झालेला नसतो. प्रत्येक मनुष्याने शास्त्राचा दास बनून नियतकार्य अथवा शास्त्रोक्त कर्म करावें असा गीतेचा कटाक्ष आहे. यासाठी गीतेने कर्मयोग विस्तारपूर्वक वर्णन केला आहे. गीतेचा कर्मयोग हा वैराग्य उत्पन्न न झालेल्या संसारी माणसांकरता आहे. अनित्य जो संसार तो सोडून नित्य जो आत्मा त्याचा विचार एकदा करण्यास मनुष्य प्रवृत्त झाला म्हणजे तो शास्त्राची कास सोडतो; शास्त्राचें बंधन त्याच्यावरचें उडून जातें आणि त्याच्या कर्माचें शास्त्र अथवा त्याचा कर्मयोग हा निराळाच बनतो. या दृष्टीने गीतारहस्यांत विचार न झाल्यामुळे रहस्यांतील विवरण दोषयुक्त झालें आहे. ज्ञानी मनुष्य कदाचित् कर्म करील असें मानलें तरी त्याने शास्त्राला चिकटून तदनुसार कां वागावें याचें कारण कोणी दिलें नाही.

ज्ञानी मनुष्य स्वतः शास्त्रकार बनतो आणि त्यामुळे कदाचित् शास्त्रोक्त कर्म त्याचे हातून घडेल, तथापि अज्ञजनाप्रमाणे शास्त्राचा अनुचर म्हणून तो कधींही वागणार नाही. निष्काम कर्माची कल्पना जगांतल्या दुसऱ्या कोणत्याही वाङ्मयांत सापडावयाची नाही आणि संस्कृत वाङ्मयांतही ही कल्पना गीतेप्रमाणे इतरत्र कोठेही जोराने मांडली नाही. या कारणास्तव गीतेचें अपरंपार महत्त्व लोकांस वाटूं लागलें. संसारांत राहून कर्तव्य म्हणून निष्काम बुद्धीने कर्म करणें ही जरी गीतेची महत्त्वाची शिकवणूक असली तरी असल्या कर्माने मोक्षप्राप्ति होते अथवा ज्ञानोपलब्धीनंतर म्हणजे जगाचें मिथ्यात्व पटल्यावर त्रिगुणात्मक जें शास्त्र त्या शास्त्राला डोक्यावर वाळगून तदनुसार आचार ठेवावा अशी असमंजसपणाची व अशास्त्रीय शिकवणूक गीतेची असणें शक्य नाही. निष्कामतेचा सिद्धान्त नियतकर्मासंबंधानेच लागू पडतो. गीतेचा हा कर्मयोग एवढ्यापुरताच आहे. हा कर्मयोग ज्ञानाप्रत नेणारा आहे; पण ज्ञानोत्तर कर्माला कोठेही जागा नाही. आमच्यामतें मूर्तीमंत कर्मयोगी असणाऱ्या महात्मा गांधींना कर्माच्या पलीकडे जाऊन विचार करण्यास सवड झाली नाही अथवा त्यांच्या कर्मयोगाच्या तीव्रतेमुळे त्यांना तो विचार करणें शक्य झालें नाही. यामुळें बुद्धीला न पटणारा असा गीतेंतील श्लोकांचा अर्थ त्यांनी अनेक ठिकाणीं केला आहे. या कर्मयोग्यांच्या मनांतला भाव असा दिसतो कीं, माणसाने मनामध्यें हेतू योजून कर्म करावें; मात्र त्या कर्माच्या फलाबद्दल निरिच्छ असावें. म्हणजे घर बांधावें परंतु घरामध्ये राहण्याची इच्छा मनांत आणूं नये. फलाबद्दल अनासक्त असणें हें निराळें आणि फलाचा हेतू मनांत ठेऊन कर्म करणें निराळें. घरांत राहतां यावें म्हणून घर बांधण्यास मनुष्य आरंभ करील परंतु घरामध्ये रहावयास कदाचित् सापडले नाही तर त्यामुळे, कर्माच्या ठिकाणीं आसक्ति नसल्यामुळे मनुष्य सचिंत होणार नाही. गीताकार तर "मा कर्मफलहेतुर्भूः" म्हणजे फलाचा हेतू मनांत योजून कर्म करण्याचा निषेध करतात. कर्माचें फल मिळणें हें मनुष्याच्या स्वाधीन नसल्यामुळे त्या फलाबद्दल त्याने आसक्त असूं नये हें म्हणणें अगदी सयुक्तिक आहे, पण कोणताही हेतु धरून जर कर्म करावयाचें नसेल तर कर्म करण्याची प्रवृत्ति होणार नाही हें उघड आहे[1] म्हणूनच संसारी माणसाने शास्त्रोक्त कर्म तेवढेंच करावें असें सांगणें गीतेला भाग पडलें. सर्वारंभपरित्यागी, सर्वसंकल्पसंन्यासी या सारख्या शब्दांचा अर्थ शब्दशः केल्याशिवाय गत्यंतर नाही हें विचारांती कोणालाही दिसून येईल. सर्वारंभपरित्याग म्हणजे कर्मफलत्याग असा अर्थ करणें अनुचित होय. आत्मसाक्षात्कारावर गांधींचा विश्वास नाही असें दिसतें. कारण ज्ञान प्राप्त करून घेणें, भक्त होणें, हेंच त्यांचें आत्मदर्शन होय. साधनाची पराकाष्ठा तोच मोक्ष असा सिद्धांत प्रतिपादन करणाऱ्या गांधींनी गीतेचा भलताच अर्थ करावा यांत आश्चर्य नाही. तसेंच मनाची शांति यालाच ते मोक्ष समजतात. यावरून हें उघड होते कीं, व्यावहारिक माणसापुरतें

१ अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् ॥ मनु.

गांधींचें तत्त्वज्ञान पुरेसें वाटलें तरी आत्मा व जग यांचें कोडें उलगडण्यास त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा किमपिही उपयोग होणार नाही. फलत्याग म्हणजे फलविषयींच्या आसक्तीचा अभाव हे गांधींचें म्हणणें आम्हांस मानवतें; पण कर्माला प्रवृत्तिच कां व्हावी याचें कारण एका कर्तव्याशिवाय दुसऱ्या कशांतही आढळणार नाही. अद्वितीयत्वाचा अनुभव घेणाराला कोणतें कर्तव्य राहणार याचा विचार करण्याचें कर्मयोगवादी टाळतात. अद्वैतसिद्धांत ज्यांना मान्य नाही त्यांनी द्वैताचा अवलंब करून कर्तव्य करणें हेंच मोक्षदायक आहे असें म्हणणें स्वाभाविक आहें; परंतु जगाचें मिथ्यात्व मानल्याशिवाय अद्वैताची सिद्धि होत नाही आणि जग ही माया आहे असा प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेल्या माणसाला तूं या जगाच्या धारणार्थ कर्म कर असें सांगणें वेडगळपणाचें होणार नाही काय? गीतेमध्ये कर्मयोग हा अंतिम धर्माकरिताच सांगितला आहे, धर्माच्या अथवा मोक्षाच्या माडीवर चढून जाण्याचा तो जिना आहे आणि म्हणून व्यवहार व धर्म यांची फारकत करता येत नाही या गांधींच्या म्हणण्याशी कोणाचाही मतभेद होणार नाही. गीतेंतील अनासक्तियोगानें माणसाचें जीवन सरळ होतें आणि त्याला शांति मिळते यांत आम्हांला मुळींच संशय वाटत नाही. गीतेंतला संन्यासी 'अतिकर्मी' आहे असें म्हणण्यास गांधींना गीतेंत आधार सापडेल असें आम्हांस वाटत नाही. गांधींच्या या अपुऱ्या तत्त्वज्ञानामुळे त्यांनी केलेला श्लोकांचा अर्थ व दिलेल्या टीपा या पुष्कळांना संमत होणार नाहीत अशी आम्हांस भीति वाटते.

गांधी हे अद्वैती नसून द्वैती असावे; त्याशिवाय खरें ज्ञान पारमार्थिक कर्मामध्ये परिणत झालें पाहिजे असें त्यांनी म्हटलें नसतें (पान ६०). १७ व्या टीपेंत (टीपांची संख्या दिली असती तर बरें झालें असतें) नियत शब्दाचा अर्थ शास्त्रोक्त कर्म न घेतांना इन्द्रियांना नियमांत राखून करावयाचें कर्म असा अर्थ करणें हें एकंदर गीतेंतला कर्मयोग कोणत्या विषयाबद्दल शक्य आहे याविषयीं अज्ञान दर्शवितें. कर्म नियत नसतें, इन्द्रियें नियत असतात. तसेंच पुढल्या टीपेंत यज्ञ म्हणजे परोपकारार्थ, ईश्वरार्थ केलेलें कर्म असें गांधी म्हणतात. परोपकार आणि ईश्वर हे एकच होत असें गांधींचें मत झालेलें दिसतें. एखादा नास्तिक परोपकारी असूं शकतो. मग त्यानें ईश्वराला लाथाडलें तरी परोपकार करण्यानें ईश्वराचीच सेवा घडली असें कदाचित् ईश्वर मानून घेत असेल! १९ व्या टीपेंत तर ईश्वराची सृष्टि म्हणजेच देव असें स्पष्ट विधान गांधींनी केलें आहे. परपीडा करणारा मनुष्य ईश्वराची सेवा करीत असला तरी ती खरी सेवा नव्हे हें कोणीही मान्य करील; पण याच्या उलट सिद्धांत प्रतिपादणें मतभेदाला कारणीभूत झाल्याशिवाय राहणार नाही. एकंदरींत कृष्णानें अर्जुनाला देशभक्त होण्याचा उपदेश केला म्हणावयाचा! या देशसेवेच्या कल्पनेचें ग्रहण न सुटल्यामुळे आत्मदर्शी मनुष्याला लोकसंग्रहाशिवाय जिवंत राहणें शक्य नाही असा विलक्षण सिद्धांत ५८ व्या टीपेंत त्यांनी नमूद केला आहे. कर्मयोगी गांधी जग हें सत्य समजतात असें दिसतें. ७५ वी टीप ही चुकीची दिसते.

अ. ९ श्लोक २३ हा फार महत्त्वाचा आहे. त्यावरून हिंदुधर्माचें स्वरूप उत्तम रीतीने समजतें. कोणत्याहि देवाची—मग तो अल्ला असो अगर आकाशांतील वाप असो—श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने भक्ति करा, ती भक्ति मलाच पोचते, अविधिपूर्वक ती उपासना झाली इतकेंच. असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. धर्म (Religion) चें वेड लागलेल्यांनी हा श्लोक मनन करावा. तसें झाल्यास धर्म (Religion) ही चीज जगांतून लवकरच नाहींशी होईल. गांधींनी केलेला अर्थ बरोबर नाही. १०१ व १०२ या टीपांत शास्त्र या शब्दाचा अर्थ अगदी योग्य आहे असें आम्हांस वाटतें. असो. मुळांतच मतभेद असल्यामुळे टीपांचा अधिक परामर्श घेण्याचें कारण नाही.

श्री. लिमये यांचें मराठी भाषांतर कित्येक ठिकाणीं वेढब झालें आहे. 'आत्म्या-**मार्फत**' (५३) '**खूब** ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आहेत' (९०); 'प्रभु करतेपण **रचीत** नाही' (९७); 'सर्व प्राण्याच्या **बाबत** द्वेषरहित....' (१८८) वरील रेखांकित शब्द बोजड आहेत.

असो. संसारी मनुष्य जें जें कर्म करतो तें सर्व सकाम असतें ह्या गैर-समजाने गीतेचा अनर्थ करण्यांत येत आहे. नियत कर्में शास्त्रोक्तच असतात आणि तीं कर्तव्य म्हणूनच करावीं लागतात. त्यांत फलाची आशा नसते. निदान जें फल मिळणार तें कर्त्याच्या इच्छेचें नसतें. शास्त्राने त्याच्यावर तें लादलेलें असतें. तात्पर्य, असें कर्म करण्यास स्वतःच्या हेतूने तो उद्युक्त होत नाही व स्वतःच्या फलाची आशा धरून तो तें करीत नाही. परंतु तो कर्मासक्त असतो. ज्ञान्याने कर्मासक्तहि असतां कामा नये : न 'कर्मस्वनुषज्यते.' गीतेंतील लोकोत्तर कर्मयोग हा संसारी माणसां-करता आहे; संसाराविषयी विरक्ति ज्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाली आहे त्याच्याकरता नाही. गांधींनी आपल्या अनुभवाप्रमाणे गीतेचा अर्थ केला आहे, पण ती गीता नाही वा तें तत्त्वज्ञानहि नाही.

---

१ पडत्या फळाचा संदेश. (लेखक– डॉ. आपटे, प्रकाशक, इचलकरंजी-ग्रंथ-माला, पुणें; किंमत १२ आणे)

२ सामान्य पदार्थविज्ञान. (लेखक व प्रकाशक डॉ. आपटे, B. Sc., M. B., B. S., २८१ सदाशिव पेठ, पुणें, किंमत ५ आणे.)

हीं पुस्तकें शाळेच्या वरच्या इयत्तेंतील विद्यार्थ्यांकरतां लिहिलेलीं असून त्यांपैकीं पहिल्यांत यंत्रें व गतिनियम आणि दुसऱ्यांत स्थाणु, द्रव, वायु यांचे सामान्यधर्म यांविषयीं विवेचन केलेलें आहे. पहिल्या पुस्तकांत गतिनियमांचें उद्घाटन हा मुख्य प्रतिपाद्य विषय आहे. गतिनियमांचा प्रणेता न्यूटन याला हें ज्ञान कसें स्फुरलें हें ऐतिहासिक कथाप्रसंगाने वर्णन करून सांगितलें आहे. अर्थात् ' पडत्या फळाचा

संदेश' हें पुस्तकाचें नाव यामुळे सार्थ झालें आहे यांत शंका नाही. संदेश ऐकण्याला उत्सुक असलेल्या जिज्ञासूंच्या कानांत फळ एकदम वोलूं लागत नाही. त्याकरतां अगोदर अधिकार प्राप्त करून घ्यावा लागतो. कांहीं सोप्या आणि परिचियाच्या यंत्रांच्या अभ्यासानें हा अधिकार मिळवितां येतो म्हणून ग्रंथकाराने प्रथमतः गतीला कारणीभूत होणाऱ्या प्रेरकांचा विचार करून यंत्रांचे नियम प्रतिपादिले आहेत.

या पहिल्या भागांत कृततत्त्वाची ओळख एकदम करून दिल्यासारखी वाटते. त्या तत्त्वाचा उपयोग न करतां देखील संस्थितीचे नियम मांडतां येतील आणि तसे ते या पुस्तकांत पहिल्या दोन यंत्रांच्या संबंधांत मांडून दाखविलेहि आहेत. तथापि एकंदरांत संस्थितिनियम, त्यावरून साकर्य, व प्रेरकांची चाल यांची सांगड, त्यावरून कृततत्त्व अशी साखळी विद्यार्थ्यांची समजूत पटण्यास अधिक सोपी जाईल असें वाटतें. अर्थात् हा व्यक्तिगत अनुभवाचा प्रश्न आहे आणि तो अमुकच क्रमानें सोडवावा असा आग्रह स्वतः ग्रंथकारहि धरणार नाही अशी आशा आहे. या पुस्तकांत न्यूटनच्या सिद्धांतांचें विवरण चांगलें साधलें आहे. हा विषय केवळ ग्रंथावरून समजणें केव्हांहि कठीणच, परंतु शिक्षकाचे मदतीनें होणारा तत्त्वपरिचय या ग्रंथानें चांगला दृढ होईल अशी खात्री वाटते

अभ्यास-पुस्तकांच्या योगानें दोन गोष्टी साधावयाच्या असतात. एक नेमलेल्या विषयाचें विवरण करणें आणि दुसरें त्या विषयामध्यें अधिक ज्ञानलालसा उत्पन्न करणें. प्रस्तुत पुस्तकांत विद्यार्थ्यांना जरूर त्या भागाचें विवरण तर उत्तम झालेलेंच आहे परंतु विद्यार्थ्यांची दृष्टि विशाल करण्याचा उपक्रमहि चांगला झालेला आहे न्यूटनचे सिद्धान्त केवळ पृथ्वीवरील पदार्थमात्रालाच लागू आहेत असें नसून अखिल विश्वाला गवसणी घालणारे आहेत ही गोष्ट केप्लरच्या गृहगतीसंबंधाच्या मतांचा उल्लेख केला आहे त्यावरून समजून येईल. प्रश्नावलीमध्ये बहुशः गणितात्मक प्रश्न घालण्याची वहिवाट मागुली आहे. परंतु प्रस्तुत पुस्तकांत या प्रश्नांमध्ये पुष्कळ नवीन बोध आणि जिज्ञासा जागृत होईल अशी व्यवस्था केलेली आहे. शेवटच्या संग्रहामधील प्रश्नांवरून ध्वनीचा वेग, प्रकाशाचा वेग, व केप्लरचें तत्त्व, याविषयी जिज्ञासा व विचार खास जागृत होतील, आणि आपण शिकलेल्या तत्त्वांचा प्रसार किती मोठा आहे याची थोडीतरी कल्पना येऊन शास्त्रीय विचारास चांगलीच चालना मिळेल.

सामान्य पदार्थविज्ञानाचें विवरण फारच सुगम रीतीनें केलेलें आहे. प्रसंगानुसार ऐतिहासिक माहिती मार्मिकपणें दिलेली असल्यामुळे तत्त्वप्रतिपादन विशेष खुलून दिसतें.

दोनही पुस्तकांत घातलेलीं दर्शनी चित्रें विशेष उद्बोधक असून त्याखालील श्लोकांची रचना मोठ्या चातुर्यानें केलेली दिसते. ग्यालीलीओच्या तसबिरीखालीं 'विद्वत्त्वं च नृपत्त्वं च नैव तुल्यं कदाचन' हें सुभाषित वाचून कोणाला सानंद कौतुक वाटणार नाही ?

हीं पुस्तकें वाचतांना वाचकांनी एक गोष्ट ध्यानांत आणली पाहिजे ती अशी. खेडेगांवांतून 'मुंबई'ला गेलेला एखादा गडी स्वकीयांची ओळख विसरून जातो आणि त्याला आपल्या गांवचीं माणसें बोजड (कंट्री) वाटूं लागतात, तसाच कांहींसा प्रकार येथें होण्याचा संभव असतो. इंग्रजी पुस्तकावरून स्वतःचें शिक्षण झालेलें, फक्त त्या भाषेतील ग्रंथाचाच परिचय आणि त्यावरच आसक्ति असें असल्यामुळे मराठींतून केलेल्या विषयप्रतिपादनाकडील दृष्टि कलुषित असण्याचा संभव फार. अशा शास्त्रीय पुस्तकांत कांहीं पारिभाषिक शब्द नवीन असणार आणि कांहींची मूळची ओळख आपण विसरलों असणार हें जाणून मुद्दाम बुद्धि स्थिर करून वाचलें पाहिजे. म्हणजे ककवेळां आरंभींच भासणारी आगंतुक क्लिष्टता पार निघून जाईल. अशा दृष्टीनें डॉ. आपटे यांनी लिहिलेलीं हीं पुस्तकें वाचलीं असतां विषयप्रतिपादन योग्य व समजण्यास सुलभ असें झालें असें कळून येईल.

याचप्रमाणें इतर शास्त्रासंबंधी पुस्तकें लिहून शाळेपुरती तरी मराठींतून लिहिलेल्या वास्तवशास्त्रीय पुस्तकांची उणीव भरून काढण्याचें श्रेय ग्रंथकार लवकरच घेतील अशी आशा आहे.

शंकर दत्तात्रय गोखले

———

४१

अभिनवकाव्यप्रकाश. (ले. प्रो. रा. श्री. जोग.)

मराठींत चांगलें पुस्तक हातीं पडणें म्हणजे कपिलाषष्ठीचा योग समजला पाहिजे; आणि खरोखरच गेल्या साठ वर्षांत काव्यशास्त्राची चर्चा करणारा प्रस्तुत ग्रंथासारखा अन्य ग्रंथ झाला नाही. संस्कृत व इंग्रजी काव्यशास्त्रावरील ग्रंथांचें मंथन करून सोपपत्तिक व चर्चात्मक पद्धतीनें लिहिलेला अभिनव काव्यप्रकाश हा पहिलाच ग्रंथ होय असें म्हणावयास हरकत नाहीं. मात्र प्रो. जोग यांनी आपल्या ग्रंथाला अभिनव हें विशेषण कां जोडलें हें समजत नाही. काव्य या शब्दाचा अर्थ व्यापक असल्यामुळे त्यांत कादंबरी, नाटकें, कविता या त्रयीचा समावेश होतो. वस्तुतः या तिहींमध्ये बराच महत्त्वाचा भेद आहे. अद्भुत कादंबऱ्या खेरीजकरून बाकी कादंबऱ्या व नाटकें यांचें स्वरूप प्रायः वस्तुस्थितिनिदर्शक असतें. कल्पनेची संभाव्य, असंभाव्य उड्डाणें, कवितांप्रमाणे कादंबरी-नाटकांत खपत नाहीत म्हणून प्रस्तुत पुस्तकांतील विवेचन काव्याचा कविता हा जो भाग एवढ्यापुरतेंच ग्रंथकर्त्यांनी मर्यादित केलें हें योग्यच आहे. यासाठी प्रस्तुत परीक्षणांत येणाऱ्या काव्य या शब्दाने पद्यमय रचनाच वाचकांनी समजली पाहिजे.

काव्य आणि शास्त्र यांमधील भिन्नता स्पष्ट केल्याशिवाय काव्याचें स्वरूप नीट ओळखतां येणार नाही. आमच्या मतें शास्त्र हें बुद्धीवर अधिष्ठित झालेलें असतें तर काव्य हें भावनापर असतें. बुद्धि व भावना हीं दोन जशीं भिन्न आहेत त्याप्रमाणे त्यांचें कार्यक्षेत्रहि भिन्न असणार हें उघडच आहे. बुद्धि व भावना यांमध्ये अपरिहार्य विरोध असल्याचें आपणांस अनेक वेळां प्रतीतीस येतें. बुद्धिप्रधान मनुष्य भावनावश नसतो आणि भावनाप्रधान मनुष्य बहुशः अप्रबुद्ध असतो हें सर्वांच्या अनुभवाचेंच आहे. भावनेपेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ समजली जाते याचें कारण मनुष्यामध्ये भावना जितक्या सहज आढळतात तितक्या प्रमाणाने बुद्धि आढळून येत नाही. " शास्त्रज्ञांचें हृदय तात्त्विक विचारांमध्यें गुंग असतें. कवींचें मन मनुजसहज अशा राग, द्वेष, लोभ, मोह, मद, मत्सर इत्यादि दोष व प्रेम, भक्ति, परोपकार, दया, शांति इत्यादि भावनांमध्ये गुंग असतें " (पान ३८). प्रो. जोग, यांची ही विचारसरणी आम्हांस सर्वथैव मान्य आहे. भावना या सर्व माणसांत प्रायः सारख्याच प्रमाणांत अनुभवास येतात, परंतु बुद्धि मात्र सर्वांत सारखीच असल्याचें आढळून येत नाही. अशिक्षित व रानटी मनुष्य बुद्धिहीन असला तरी भावनायुक्त असतो. तसेंच बौद्धिक शिक्षण भावना दुर्बल करण्यास कारणीभूत होतें ही गोष्ट विचारांत घेणे अवश्य आहे. सारांश, बुद्धि आणि भावना यांचा व्यतिरेकसंबंध विचारांत घेणे काव्यशास्त्रावर लिहिणाराचें आद्यकर्तव्य आहे. मानवी उत्कर्ष भावनांपेक्षा बुद्धिप्रकर्षावरच अधिक अवलंबून असल्यामुळे बुद्धीची मातब्बरी भावनांपेक्षा विशेष असते. काव्योत्पत्तीस अवश्यक असा जो एक गुण कवीमध्ये असावा लागतो तो उत्कट भावनात्मकता हा होय.

प्रो. जोग यांना ही गोष्ट मान्य असल्यामुळे शास्त्राहून काव्याची योग्यता कमी असली पाहिजे हें त्यांस संमत होईलच. उत्कृष्ट काव्यनिर्मितीला व शास्त्रीय शोधाला प्रतिभा ही सारखीच असल्यामुळे तिचा विचार करण्याचें कारण नाहीं. काव्याचा विषय भावना एकदा

निश्चित झाली की पुढील अनुमानें काढणें सोपें जाईल. मनुष्याचें मन उद्दीप्त करणें आणि त्याच्या भावनांना हालवून सोडणें हाच जर काव्याचा उद्देश असेल तर तो ध्वनिकाव्यानें कसा सिद्धीस जाईल याची आम्हांस कल्पना करतां येत नाही. काव्य वाचतांच किंवा श्रवण करतांच अर्थ चटकन् ध्यानांत न आल्यास भावना जागृत होण्यास प्रतिबंध होत नाही काय ? जेथे बुद्धि उपयोगांत आणून अर्थ समजून घ्यावा लागतो तें काव्य आपलें इष्ट कार्य साधण्यास असमर्थ आहे असें आम्हांस वाटतें. " भोजनृपाच्या काळीं ताम्र तसें लोहही अलभ्य जनीं । शासनपत्रीं पहिलें दुसरें अरिशृंखलांदि बंधांनीं ।। (पान २००). या श्लोकाचा अर्थ युरोपिअन पंडितांना तर राहोच पण तांब्याच्या पत्र्यांवर पूर्वीचे राजे अथवा दाते दानें लिहीत हें माहीत नसणाऱ्या असंस्कृत हिंदूला तरी एकाएकीं समजेल काय ? बरें अर्थ समजण्याचें बाजूस राहो. जाणत्या माणसाला हा श्लोक वाचून जो आनंद होईल तो निर्भेळ काव्यानंदच समजावयाचा काय ? जेथे अनुमानानें अर्थ काढावा लागतो तेथे बुद्धीचेंच कार्य होत असतें. अनुमानजन्य ज्ञान हा तर्कशास्त्राचा विषय आहे; आणि शास्त्र व काव्य यांचें साहचर्य तर जवळ जवळ अशक्य मानलें जातें. म्हणून आमच्या मतें वरील श्लोकापासून होणारा आनंद हा बौद्धिक आहे; काव्यजन्य नाही. शास्त्र शिकलेल्या पंडितालाच वरील श्लोकापासून झाला तर आनंद होईल. याकरता पूर्वीच्या कांही आचार्यांनी ध्वनिकाव्यास दिलेलें महत्त्व आम्हांस अयुक्त दिसतें. मनावर परिणाम होण्यास व भावना उद्दीप्त होण्यास व्यंग्यार्थापेक्षा वाच्यार्थच अधिक उपयुक्त ठरतो. शृंगाररसाची प्रतीति बालकास होत नाही त्याप्रमाणें ध्वनिकाव्यांतील रसाचा अनुभव शास्त्रज्ञाखेरीज इतरांस येणार नाही, असें प्रतिपादन केल्यास त्यामुळें काव्याचें स्वरूपच बदललें जातें हें विसरतां कामा नये. कारण काव्यांतील रसाची गोडी कळण्यास प्रगल्भता व सहृदयता यांची जरी अपेक्षा असली तरी विशिष्ट शास्त्राच्या अध्ययनाची अपेक्षा कोणी करणार नाही.

ध्वनिकाव्याचीं उदाहरणें संस्कृत वाङ्मयांत जितकीं आढळतात तितकीं इतर भाषांतील वाङ्मयांत आढळणार नाहीत असें आम्हांस वाटतें: म्हणून सूर्य मावळला हें ध्वनीचें उदाहरण देण्यांत येतें; परंतु यामध्ये ध्वनि कसा निघतो हें आम्हांस समजत नाही. ' सूर्य मावळला ' या वाक्यावरून निरनिराळीं माणसें निरनिराळे अर्थ काढतील, यावरूनच तो ध्वनि नसून पुढें जें कांही म्हणावयाचें तें अनुच्चारित असतें व संदर्भावरून आणि तर्काच्या साहाय्यानें ऐकणारा अर्थ लावून घेतो. त्याचप्रमाणे घरच्या मंडळींनी डोळ्यांत पाणी आणून सद्गदित कंठानें गांवास जाण्यास दिलेल्या परवानगीचा अर्थ जाऊं नका असाच असतो (पा. १४) असें प्रो. जोग कसें म्हणतात याचें आम्हांस आश्चर्य वाटतें. आपल्या मुलानें बाहेर जाऊन मायंदळ पैसा मिळवावा अशी बलवत्तर इच्छा असूनहि आईला प्रेमपाशानें पुत्रवियोग सहन न होऊन तिच्या नेत्रांतून अश्रु गळाले तर त्यामुळे ती हळवार मनाची आई मुलाला जाऊं नको म्हणते असें होत नाही. आपल्या मुलानें बाहेर जाऊं नये हा विचार बलवत्तर असता तर तो मुलगा घराच्या बाहेर पडलाच नसता. मुलाला रडत रडत बाहेर जाण्याची परवानगी आई देते तेव्हा तिच्या ठिकाणीं वियोगजन्य शोक व लोभ या दोन मनोविकारांची झुंज चाललेली असते.

भट्टनायकाने केलेल्या विरोधाचा उल्लेख प्रो. जोग यांनी केलाच आहे. (पान ६३). तेव्हा हा नुसता मतभेदाचा प्रश्न आहे. प्रो. जोग यांना ध्वन्यालोकारांचें मत पसंत नाही असें दिसतें; परंतु आमचें मत, वाच्यार्थ आणि व्यंग्यार्थ यांमध्यें कार्यकारणभाव असतो, त्याशिवाय कोणतेंही अनुमान निघूं शकत नाही, असें प्रतिपादन करणाऱ्यांच्या बाजूलाच झुकत आहे सुभाषितकारांचा एखादद्दुसरा ध्वनि अथवा व्यंग्यार्थ एखाद्या त्रोटक पद्यांत खपेल. परंतु सर्व घऱ्या सबंध मोठें काव्य व्यंग्यार्थयुक्त कोणी निर्माण करूं शकल्यास तें कितपत आनंदोत्पादक होईल ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे. म्हणून आम्हांस निखालस असें वाटतें की उत्तम वाच्यार्थानेच कोणाच्याहि भावना उचंबळूं शकतील. आणि भावनांवर परिणाम करणें हाच तर काव्याचा उद्देश असला पाहिजे.

यावरून ओघानेच असें म्हणावें लागतें की काव्यामध्यें जितका प्रसाद अधिक तितका अधिक इष्ट परिणाम भावनांवर घडून येतो. अनुकूलसंवेदना उत्पन्न करण्यास योग्य अशा शब्दांची योजना केल्यानेच प्रसाद साधतां येईल. नामांकित वक्ते भावनाप्रधान असतात. श्रोत्यांचीं मनें अथवा अंतःकरणें खळबळून टाकण्याकरिता ते अगदी सोप्या शब्दांची योजना करतात. हेतू हाच की, आपलें म्हणणें लोकांना समजण्यास यत्किंचितहि त्रास पडूं नये. डॉ. बोस यांचें व्याख्यान श्रोत्यांच्या बुद्धीला ताण देईल. कै. शिवरामपंत परांजपे सारख्यांच्या भाषणाने श्रोत्यांच्या भावना जागृत होतील. तात्पर्य, ज्या काव्यांत प्रसाद नाही तें काव्यच नव्हे, असें म्हणण्यापर्यंत कांही लोकांची जी मजल गेली आहे त्यांत बरेंच तथ्य आहे.

काव्यहेतू साधण्यास कोणत्याहि पद्याचा अर्थ चटकन समजणें अपरिहार्य आहे यांत आम्हांस शंका वाटत नाही. अर्थहीन अशा वाक्यांची रचना हिचा गद्यांत काय किंवा पद्यांत काय विचारच करण्याचें कारण नाही. आपलें म्हणणें दुसऱ्यास समजावें हाच बोलणाराचा हेतु असतो. म्हणून गद्यपद्य अर्थवाहक असलेंच पाहिजे. एवढी गोष्ट मान्य करून आम्हांस असं वाटतें की, शब्दालंकाराचा उपहास जितका केला जातो, तितका तो करणें योग्य होणार नाही. पद्याची विशिष्ट रचना हीच चारुता अथवा सौंदर्य निर्माण करूं शकते. याविषयी जर कोणास शंका वाटत असली तर त्याने उत्कृष्ट केलेल्या काव्याचें गद्यांत रूपांतर करून पाहावें. उदाहरणार्थः— अहो स्वजन आपुले म्हणवुनी धनें पोशिले। परंतु परकेचि ते परम संकटीं जाहले। प्रसंग बघुनी असा ! सकल भूषणें अर्पिलीं। तुवांचि पतिची प्रिये ! सकल लाज ते रक्षिली ।। (शोकावर्त) या आर्यांचें गद्य करून पद्य आणि गद्य दोन्ही कोणालाहि वाचून दाखविल्यास त्याला गद्य नीरसच वाटेल अशी आमची समजूत आहे. पद्यांतील सौंदर्याचा अनुभव गद्यांत त्यास मिळणार नाही. याचें कारण पद्याची विशिष्ट रचना याशिवाय दुसरें काय असणार ?

याप्रमाणे काव्यासंबंधी आमचे विचार काय आहेत ते निर्दिष्ट केल्यावर परीक्षग ग्रंथाचें प्रकरणानुसार विवेचन करणें सोईचें होईल.

काव्यलक्षण या पहिल्या प्रकरणांत ग्रंथकर्त्याने काव्याची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न

केला आहे. इंग्रजी व संस्कृत ग्रंथकारांच्या व्याख्या देऊन व त्याची सप्रमाण चिकित्सा करून त्यांनी आपलें स्वतःचें मत कोणती व्याख्या ग्रहण करण्याकडे आहे त्याचेंहि दिग्दर्शन केलें आहे.

रसात्मक वाक्य म्हणजेच काव्य या विश्वनाथाच्या मताचा पुरस्कार जरी प्रो. जोग यांनी केला असला तरी ध्वन्यालोककारांचें त्यांना लागलेलें ग्रहण अजिबात सुटलें आहे किंवा नाही याची शंका वाटते. आमच्या मतें रसात्मक काव्य हेंच काव्याचें लक्षण अबाधित राहणार. एकंदरींत इंग्लिश ग्रंथकारांपेक्षा संस्कृत ग्रंथकारांनीच काव्याचें स्वरूप यथार्थ ताडलें यांत शंका नाही. रस ध्वनित असतो, असें म्हणून ध्वनिमतवाल्यांचें समाधान होत असलें तरी रसाला ध्वनित म्हणणें अशक्य आहे, असें आम्हांला वाटतें. ध्वनि हा काव्याचा आत्मा; ध्वनिकाव्य हेंच काय तें काव्य, हें मत आम्हांस अभिप्रेत नसल्यामुळे काव्याचा शरीर आणि आत्मा असा विभाग करणें उद्बोधक आहे असें आम्हांस वाटत नाही. महाकवींचें मुख्य कर्तव्य म्हणजे या रसांनाच प्रमुखत्वें काव्यविषय करून त्यांना अनुकूल अशा तऱ्हेची शब्दांची व अर्थांची उपयोजना करणें हें होय. हें आनंदवर्धनाचें मतच अनाक्षेपार्ह दिसतें. काव्याचा मुख्य उद्देश भावना जागृत करणें हा असल्यामुळे भावनोत्कर्षयुचित शब्दांची पद्यमयी रचना अशी काव्याची व्याख्या करणे अयोग्य होणार नाही.

या व्याख्येमुळे अमरकोश अगर भट्टिकाव्य यांसारखी पद्यमय रचना काव्यांत समाविष्ट होऊं शकत नाही हें उघड आहे. शब्दांचें हृदयंगमत्व त्या शब्दांची विशिष्ट तऱ्हेने मांडणी झाली असतां किती अप्रतिम असतें हें " धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली ॥ या पदावलीवरून कोणासहि प्रतीत होईल. म्हणून बाह्यांगाची अवहेलना करून चालावयाचें नाही. अर्थाकरतांच शब्दांचा उपयोग करावयाचा असतो. वस्तुतः शब्दाला नेहमी अर्थ असतोच. परंतु आपल्या मनांतच जो विशिष्ट अर्थ सांगावयाचा असतो; तत्प्रतिपादक शब्द न उपयोजितां भलतेच शब्द आपण उच्चारले तर तें निव्वळ वेड्याचें बरळणें होईल. ज्याच्या पद्यरचनेने उद्देशानुरूप भावना प्रदीप्त होईल, तोच खरा कवि आणि हा उद्देश भाषेमुळेच विशेषतः साधत असल्यामुळे भाषेला एक प्रकारचें महत्त्व प्राप्त होतें. कविता भावनेमुळे जगते हें खरें, पण भावना प्रकट करण्याचें 'एकमेवाद्वितीय' असें साधन म्हणजे भाषाच होय. तात्पर्य, कल्पना व अनुरूप भाषा मिळूनच उत्तम काव्य प्रसूत होतें.

काव्यप्रयोजन या दुसऱ्या प्रकरणांत काव्य लिहिण्याचा हेतु कोणता असतो याचें विवरण केलें आहे. कीर्ति, द्रव्य, लाभ, व्यवहारज्ञान, अनिष्टनिवारण इत्यादि मम्मटानें सुचविलेले उद्देश हे टिकण्यासारखे नाहीत असें ग्रंथकर्त्यांनी जें आपलें मत प्रदर्शित केलें आहे तें योग्यच आहे. शेवटीं सद्यःपरनिर्वृति म्हणजे परमानंद हें जें एक काव्याचें प्रयोजन मम्मटानें सांगितलें तेंच प्रो. जोग यांनी स्वीकारलें. यामध्येंहि त्यांची यथार्थ काव्यदृष्टि दिसून येते. द्रव्याच्या लालसेमुळे संस्कृतांत कांही उत्कृष्ट काव्य निर्माण झालें हें जरी खरें असलें तरी निरपेक्ष अशा मराठी कवींप्रमाणे संस्कृत कवींच्याकडून भक्तिकाव्याची निर्मिति झाली नाही हे विसरतां कामा नये. काव्यापासून व्यवहारज्ञान मिळवूं पाहणाऱ्यांना काव्यदृष्टि नाही असें

म्हणणें भाग पडतें. ज्ञान हें अखिल वस्तुजातापासून मिळतच राहतें. परंतु ज्ञानाकरितां अथवा उपदेशाकरितां काव्य कधीहि लिहिलें जात नाही. उपदेश किंवा बोध हा काव्यापासून होणारा अप्रत्यक्ष लाभ होय.

प्रत्यक्ष उपदेश करण्याचा हेतु पुढे ठेऊन काव्य लिहिल्यास तें काव्य या संज्ञेस प्राप्त होणार नाही अशी आम्हांस भीति वाटते.

काव्यहेतु या तिसऱ्या प्रकरणांत काव्याची उत्पत्ति कोणत्या कारणांमुळे झाली व होते याचा विचार केला आहे. कवीच्या ठिकाणीं अंगभूत प्रतिभा पाहिजे. प्रतिभेशिवाय काव्याला काव्यत्वच येत नाही. प्रतिभा म्हणजे अपूर्व अशी वस्तु निर्माण करणारी बुद्धि होय. या प्रतिभेच्याच योगाने जें इतरांना दिसत नाही तें कवीस दिसत असतें. प्रतिभा असेल तरच तेथे उत्प्रेक्षेचा भाव संभवतो. उत्प्रेक्षा या सहजगुणामध्ये बहुश्रुतपणा, विद्वत्ता व भाषाप्रभुत्व ह्या आगंतुक गुणांची भर पडली म्हणजे उत्कृष्ट काव्यनिर्मितीच्या साधनांची कवीला अनुकूलता आहे असें म्हणावयास हरकत नाही. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे कवि हा कल्पनांचा व शब्दांचा ईश्वर असावा लागतो.

प्रतिभेचा अभाव ज्यामध्ये आढळून येतो अशा प्रकारचें बरेचसें प्राचीन वाङ्मय पद्यांत आहे. किंबहुना पद्यांतच मनुष्य प्रथम बोलावयास लागला काय असा भास होतो. पद्य हें ध्यानांत ठेवण्यास सोईवार असल्यामुळे त्याचाच उपयोग मनुष्याने प्रथमच करणें स्वाभाविक होतें. त्याचप्रमाणे बुद्धीचा विकास होण्यापूर्वी मनुज-सहज अशा भावनांना अनुरूप वाङ्मय निर्माण होणें कांही अंशीं अपरिहार्यच होतें. शास्त्राची निष्पत्ति मनुष्याच्या बुद्धिविकासानंतर झाली पण काव्याची निर्मिति मनुष्याच्या काव्यशास्त्रांतील उत्पत्तीबरोबर झाली हा भेद अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

असो. यानंतर चवथ्या प्रकरणांत काव्याचे विषय व काव्यदृष्टि यांविषयीं बराचसा विचार केलेला आढळतो. काव्य वाटेल त्या विषयावर करतां येण्यासारखें आहे. ज्याच्या योगाने मनुष्याची चित्तवृत्ति खळबळून जाईल तोच वस्तुतः काव्याचा विषय समजला पाहिजे. कवि आपल्या कर्तबगारीने वाचकाची मनोवृत्ति हलवून सोडतो. म्हणजे त्याला जो रस उत्पन्न करावयाचा असेल तो वाचकाच्या ठिकाणी प्रतीत होतो. शोकरसाच्या योगाने वाचकांच्या नेत्रांतून कवि अश्रुधारा गाळूं शकतो. कवीचें कौशल्य मानवी भावनांच्या गुंतागुंती यथार्थ रितीनें दर्शविण्यांत असतें. या शिवाय पंचमहाभूतांच्या अनेकविध व्यापारांचें वर्णन त्यांच्यावर मानवी भावनांचा आरोप करून केलें जातें. याच ठिकाणीं कवीच्या कल्पनाशक्तीचा मुख्यतः उपयोग होतो. जें इतरांना दिसत नाही तें कवीला अशाच ठिकाणीं दिसलेलें आढळून येतें. अशा काव्यांत वाचकाला कवीच्या प्रचंड कल्पनाशक्तीचें कौतुक वाटतें. आकाशांत बंगले उठविण्याचा हा आनंद असतो. यामुळे पूर्वीच्या देवाच्या ठिकाणीं आधुनिक कवींनी आपल्या हातांत फुटकी तपेली आणि चिलीम धारण केली आणि त्यांच्यापासून मोठा आशय काढूं लागले.

अर्थविचार किंवा शब्दशक्ति हें पांचवें प्रकरण होय. भाषेच्या तत्त्वज्ञानांत शिरल्या-

शिवाय या विषयाचा विचार करणें अशक्य आहे. भाषा कशी निर्माण झाली हें कोडें अद्यापि सुटलें नसलें तरी शब्द हे संकेत आहेत याविषयीं द्विधा मत होण्याचें कारण नाहीं. शब्दद्वाराच आपणांस आपले मनोरथ व्यक्त करतां येतात. आत्मा जसा शरीरांतच व्यक्त होतो त्याप्रमाणे विचार हे शब्दरूपी शरीरांत व्यक्त होतात. परंतु ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं विचारांची मजल नेहमी शब्दांच्या पुढे असते. म्हणजे आपले विचार प्रकट करण्यास भाषा नेहमीच कोतीं वाटते. भाषा आणि विचार यांचा हा लढा सारखा चालू आहे.

भाषा व विचार यांच्या शर्यतींत विचारांना भाषेने मागे टाकलें असें आजपर्यंत कधीच घडलें नाहीं व पुढेही कधी घडून येईल असें मानण्यास जागा नाही. या भाषेच्या अपुरेपणामुळे शब्दार्थविचारांत लक्ष्यार्थ व व्यंग्यार्थ यांचा समावेश करावा लागला. तत्त्वतः पहातां शब्दाची एकच शक्ति असते व ती सांकेतिक अर्थ व्यक्त करण्याची होय. लक्षणा व व्यंजना या शब्दाच्या शक्ती नव्हत. तो दारावरून गेला याचा अर्थ दाराजवळील रस्त्यावरून गेला असा होतो हें खरें. ज्या विचार—अथवा अनुमानपद्धतीने हा अर्थ करणें भाग पडतें त्याला पाहिजे तर तुम्ही लक्षणा म्हणा परंतु तो शब्दनिविष्ट अर्थ खास नव्हे. दाराजवळील रस्त्यावरून गेला असें म्हणण्याऐवजी दारावरून गेला असें जें आपण म्हणतों याचें कारण दारावरून या शब्दामध्ये वरील अर्थ प्रदर्शित करण्याची शक्ति आहे हें नव्हे. भाषेची काटकसर करण्याची जी मनुष्यमात्राची सहज प्रवृत्ति त्यामुळेच अशा प्रकारचे भाषाप्रचार अस्तित्वांत आले. आपला विचार प्रदर्शित करण्याकरितां शक्य तितके कमी शब्द वापरावे हा मनुष्याचा स्वभाव दिसतो. प्रथमतः बोलण्यामध्ये असले प्रचार जन्म घेतात आणि बोलण्याच्या भाषेंत ते एकदा रूढ झाले म्हणजे ग्रंथांत किंवा लेखांतही त्यांचा उपयोग करण्यांत येतो. गंगेच्या कांठीं माझा आश्रम आहे इतके शब्द वापरण्याऐवजी गंगेवर माझा आश्रम आहे असें म्हणण्याने जर काम भागतें तर अधिक शब्द कां वापरावे ? तात्पर्य, भाषेच्या मितव्ययाचा हा परिणाम आहे. जी गोष्ट लक्षणेची तीच व्यंजनेची. साहित्यकारांनी शब्दाच्या या त्रिविध शक्तीचें निष्कारण स्तोम माजविलें आहे असें आम्हांस वाटतें. ज्या ज्या ठिकाणीं व्यंजनेचा आरोप करण्यांत येतो तेथे बहुधा अपुऱ्या भाषेचाच नमुना दृष्टीस पडतो. अपुऱ्या भाषेला पूर्णता आणण्याकरितां अंगविक्षेपादिक साधनांचा उपयोग करावा लागतो ही गोष्ट महशूरच आहे. मग हे अंगविक्षेप भाषासंकेत मानण्यांत हरकत कोणती ? संदर्भावांचून अर्थ समजत नाही म्हणजे त्याचा अर्थ असा की कांही शब्द आपणांस गृहीत धरले पाहिजेत. संकेत नेहमी संदिग्ध असतात आणि ते तसे मुद्दाम असतात. सूर्य मावळला हें जेव्हा चोर आपल्या साथिदारास सांगतो, तेव्हा तो ' तूं आतां चोरीला निघण्याची तयारी कर ' हें वाक्य मुद्दाम गाळतो. लोकांना आपला आशय न समजूं देण्याचा हा प्रयत्न असतो. या हेतूचा जेथे अभाव असतो तेथे केवळ थोडक्या शब्दांत आपला आशय समजतो एवढ्याचकरितां अधिक शब्द वापरण्याचा आयास मनुष्य घेत नाही. गंगेच्या कांठीं माझा आश्रम आहे या वाक्यांत गंगेच्या पावित्र्यादि गुणांचा बोध व्यंजनाशक्तीमुळे होतो असें प्रतिपादन करण्यांत येतें. आम्हांला इतका द्राविडी प्रणाम करण्याचें प्रयोजन भासत नाही. शब्दाच्या मूळ अर्थाप्रमाणे प्रसंगानुरूप शब्द अधिक अर्थ मिळवूं शकतो. अशा वेळीं हा पाठीमागून प्राप्त झालेला अर्थ त्या शब्दाचा वाच्यार्थच

का समजूं नये हें कोणी सांगूं शकेल काय ? मनुष्याच्या सहज गुणांबरोबर तो आणखी गुण पाठीमागून संपादन करतो व प्रकृति व संपादित गुण मिळून ज्याप्रमाणे सबंध मनुष्य समजला जातो त्याचप्रमाणे शब्दाचें आहे. 'मी एवढ्या मानाच्या जागेस पात्र नाही' या वाक्यामध्ये प्रो. जोग यांना व्यंग्यार्थ कसा दिसला याचें आम्हांस आश्चर्य वाटतें. हें खोटें बोलणें आहे. औपचारिक विनय म्हणून क्षम्य आहे एवढेंच. अर्थसादृश्यामुळे एका परिस्थितींत शब्दसमूह दुसऱ्या परिस्थितींत वापरला जातो यांत एक प्रकारचें रूपक घडून येतें. याच कारणाकरतां मुक्याचें गत, मुक्याशीं गांठ यांत आम्हांस व्यंजनेचा मागमूसहि लागत नाही. आमच्या मतें शब्दाची अभिधा ही एकच शक्ति होय. शब्दाच्या शक्ति अनेक असतात ही गोष्ट आम्हांस मान्य होत नाही.

यानंतरचें प्रकरण रसावर असल्यामुळे तें अत्यंत महत्त्वाचें झालें आहे. एकंदरींत संस्कृतांत काव्यविचार जितका मार्मिक व विस्तृत रीतीने केलेला आढळतो तितक्या दुसऱ्या कोणत्याही भाषेंत असेल कीं काय याची आम्हांस वानवाच वाटते. त्यांतल्यात्यांतहि संस्कृत कवींचा रसावर भर फार. मनुष्याचा भावनाविषयक अनुभव त्याला इतरत्र आढळला म्हणजे त्या भावना जागृत होऊन आत्मीयत्वाच्या अनुभवाने एक विशिष्ट प्रकारचा आनंद होतो. हाच रसाचा आनंद होय. प्रत्येकाची बुद्धि जशी मर्यादित असते तद्वतच भावनाहि कमीअधिक प्रमाणाने मर्यादित असतात. अनुभव किंवा ज्ञान यांच्या अभावीं नुसत्या देखाव्याने भावना जागृत होत नाहीत. संभाजीला ज्या ठिकाणीं औरंगजेब बादशहाने हालहाल करून मारलें तत्संबंधीचा इतिहास अवगत नसलेल्या माणसाने तें ठिकाण प्रत्यक्ष पाहिलें तरी त्याच्या मनावर कोणताहि परिणाम होणार नाही. आणि म्हणून त्याच्या ठिकाणीं क्रोधादि रस उद्भूत झालेलेहि आढळणार नाहीत. उत्तररामचरितांतील रामाचा विलाप पत्नीनिधनाचें दुःख अनुभवलेल्या माणसाच्या मनास जसा हलवून सोडील तसा हा अनुभव नसलेल्या माणसाच्या मनास सोडणार नाहीं. म्हणून अनुभवाने परिपोष झालेल्या भावनांवर अनुकूल संवेदना उत्पन्न झाल्या म्हणजे रसाची उत्पत्ति होते. मात्र रसजन्य आनंद हा बौद्धिक असल्यामुळे भावनांची तन्मयता झाली असतां तो दृग्गोचर होत नाही. एकच प्याल्यांतील सिंधूची अवस्था पाहून आपण जर त्या सिंधूशीं तन्मय झालों तर रडत बसण्याशिवाय दुसरा कोणताही परिणाम आपल्यावर होणार नाही. रसास्वाद जर निरपेक्ष असेल तर विलापाने अगर शोकाने मन ग्रस्त झालें असतां तेथे तद्विरोधी जो आनंद तो कसा प्रतीत होईल हें समजणें कठीण आहे. आनंदच जर पाहिजे असेल तर वर उल्लेखिलेली तन्मयता अपूर्ण असणें अवश्य आहे. मनाच्या अनेक भावना असल्यामुळे अनेक रसांची उत्पत्ति संभवते पण त्यांमध्ये मुख्य व दुय्यम असा भेद करणें कितपत सशास्त्र होईल हें सांगणें कठीण आहे. उदाहरणार्थ, हास्य हें आनंदाचें नुसतें बाह्य स्वरूप आहे हें प्रो. जोग यांचें म्हणणें आम्हांस पसंत पडत नाही सत्याग्रहाच्या चळवळींत सत्याग्रह्यांना पकडण्याचा प्रयत्न करीत असतांना मुंबईच्या गुळगुळी रस्त्यांवर पोलीस शिपाई सपशेल पडल्याचीं वर्णनें वाचून वाचणाराला हसूं आल्यावांचून रहा नसे; परंतु त्या शिपायाच्या पडण्याने त्याला आनंदच झाला हें म्हणणें युक्त होणार नाही पराकाष्ठेचा आनंद झाला तरी मनुष्य हांसेलच असा नियम नाही. पण हास्यरसांत हास्य अ

रिहार्य असतें तें प्रयत्नानेही आवरत नाही. म्हणून हा रस मानलाच तर तो स्वतंत्र मानण्याकडेच मनाची प्रवृत्ति होते. रसाचा संबंध मनाशींच असतो ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली तर शृंगाराला रसाचें स्थान कां मिळावें हें समजत नाही. ज्या रसाने इंद्रियें बाधित होतात अथवा इंद्रियतृतीनेच जेथे समाधान होतें तेथे केवळ मनाने अनुभवल्या जाणाऱ्या रसाचें अस्तित्व कसें संभवणार ? विप्रलंभशृंगाराचें पर्यवसान करुणरसांत होतें हें प्रो. जोग यांनाही मान्यच आहे. साहित्यकार शृंगाराला नुसता रस मानूनच राहिले नाहीत तर तोच सर्वांत मुख्य रस असें म्हणण्यापर्यंतहि त्यांची मजल गेली आहे. प्रो. जोग यांच्या विवेचनावरून त्यांना हें संमत असेल असें वाटत नाही. मात्र त्यांनी तसें स्पष्ट म्हटलें नाही. आमच्या मतें प्रस्तुत प्रकरण बरी साक्षेपाचें असलें तरी अपुरेपणाचा दोष टाळतां यावयाचा नाही.

योग्य विचार प्रदर्शित करण्यास योग्य शब्दांची रचना म्हणजेच रीति हें सातव्या प्रकरणांत ग्रंथकारानी अनेकांची मतें देऊन विशद केलें आहे. संस्कृत पंडितांनी रीतींचें केलेलें वर्गीकरण फारसें महत्त्वाचें म्हणतां येणार नाही. जो रस आपणांस खुलवावयाचा असेल त्या रसाला पोषक अशी शब्दयोजना व वाक्यरचना करणें भाग पडतें. मनुष्य जसा कधीं हंसतो, कधी रडतो, कधी वीरश्रींत येतो, त्याचप्रमाणे एकाच समाजामध्ये निरनिराळ्या रीति असणें स्वाभाविक असतें. एका अर्थाचे अनेक शब्द भाषेमध्यें असतात; त्यांचा निरनिराळ्या रीतींत मृदुत्वकाठिन्यानुसार उपयोग करावा लागतो. एवढ्याकरता ज्या भाषेंत एकाच अर्थाचे अनेक शब्द असतात तीच उत्तम वाङ्मय प्रसवूं शकते. रीति व वृत्ति यांमध्यें फारसा फरक मानूं नये असेंच प्रो. जोग यांच्याप्रमाणे आमचेंही मत आहे.

उत्कृष्ट काव्य म्हटलें म्हणजे त्यांत गुण हे असलेच पाहिजेत म्हणून कोणत्या गुणांच्या योगाने काव्याला उत्कृष्टत्व येतें हें जाणण्याची उत्सुकता काव्यशास्त्रावर लिहिणाराला असणारच. शब्द आणि कल्पना यांच्या आधारावर काव्याची उभारणी होत असल्यामुळे उत्कृष्ट काव्यांत आढळून येणारे गुण शब्दांतर्गत असणें स्वाभाविक आहे. श्लेष, प्रसाद, समता, माधुरी, व रसांतर्गत सुकुमारता, अर्थव्यक्ति, उदारता, ओज, कांति व समाधि हेच दहा गुण कित्येक शास्त्रकारांनीं निश्चित केले असून त्यांपैकी कित्येकांनी या गुणांची संख्या चोविसापर्यंत वाढविली आहे. गुणविचार या प्रकरणांत प्रो. जोग यांनी निरनिराळ्या गुणांचें विस्तृत विवेचन केलें आहे तें सर्व वाचण्याजोगें झालें आहे.

या सर्व ग्रंथांत काव्यदोष हे नववें प्रकरण फारच चांगलें वठलें आहे. झालेल्या व होणाऱ्या प्रत्येक कवीने हें प्रकरण अवश्य वाचावें व त्यांत दर्शविलेले दोष टाळण्याचा प्रयत्न करावा. दोष बारिक असतात परंतु ते काव्यसौंदर्यांत विघ्न आणतात.

या प्रकरणांत जोडाक्षरांसंबंधीं दाखविलेल्या दोषांबद्दल मतभेद होण्याचा संभव आहे. तसेंच जोडाक्षर शब्दारंभीं येणें व मध्येच शब्दांत येणें या दोहोंतील फरकाकडे ग्रंथकारांचें लक्ष गेलेलें दिसत नाहीं. एकंदरींत किरकोळ गोष्टी सोडल्यावर हें सर्वच प्रकरण बोधप्रद व वाचनीय झालें आहे यांत शंका नाहीं. वीतभर याऐवजी भरवीत, यामुळे याचे ऐवजीं मुळें या, नंदनवन या ऐवजीं वननंदन हें बेजबाबदार लिखाणाचें द्योतक होय.

काव्याचा अर्थ कोणत्याहि तऱ्हेची खुलाशाची टीप न देतां समजला पाहिजे हें ग्रंथकाराचें म्हणणें सर्वत्र कृतींत दृश्यमान होईल तर काव्यामध्ये प्रसाद हा तरी एक गुण वाचकांना लाभेल. एकंदरींत या प्रकरणांतील विवेचनाशीं आमचें ऐकमत्य असल्यामुळे तें एकदम ओलांडून अलंकारप्रकरणाला हात घालणें बरें.

साहित्यशास्त्रांतील अत्यंत महत्त्वाचा भाग अलंकार हा होय. या अलंकाराचा विचार प्रस्तुत पुस्तकाच्या दहाव्या प्रकरणांत केला आहे. प्रो. जोग यांनी विषयवार प्रकरणांची विभागणी कोणत्या तत्त्वावर केली आहे समजत नाहीं; कारण अलंकारविचार हा विषय नऊ प्रकरणांपर्यंत खोळंबून ठेवावयास नको होता. आपला इष्टार्थ दुसऱ्याच्या मनावर बिंबण्याकरता अलंकारांचा उपयोग केल्याशिवाय गत्यंतरच नसतें. बौद्धिक अप्रगल्भतेच्या काळांत अर्थ समजून देण्याचें अलंकार हेंच एक साधन उपलब्ध होतें. आपलें म्हणणें दुसऱ्याला सांगण्याच्या कामीं वाच्यार्थनिदर्शक असे शब्द वापरून बोलणाऱ्याचें समाधान होत नाहीं. मीं मोठी चूक केली एवढेंच म्हणून बोलणाराचें समाधान होत नसल्यामुळें मीं घोड्याएवढी चूक केली असें तो म्हणत असतो. तूं लाडू किती खाल्लेस असें लहान मुलांना विचारलें असतां पुष्कळ खाल्ले एवढें म्हणण्यानें समाधान न झाल्यामुळें आगगाडीइतके पुष्कळ लाडू खाल्ले असें तो बोलून दाखवितो. तात्पर्य, नुसत्या वाच्यार्थानें आपल्या विचारांची तीव्रता दुसऱ्याच्या मनावर उमटवितां येत नाही. या मनुष्याच्या सहज प्रवृत्तीमुळे भाषेमध्ये अलंकार वापरणें ही एक अवश्य गोष्ट होऊन बसली आहे; आणि म्हणूनच आमच्या साहित्यकारांनी अलंकारविषयाला जें महत्त्व दिलें आहे तें योग्यच होय. अतिशयोक्ति, चमत्कृति, उपमा यांना एकंदर अलंकारांमध्ये प्रमुख स्थानच दिलें पाहिजे. शब्दालंकार व अर्थालंकार यांचें मिश्रण मराठी म्हणींत झालेलें दिसून येतें. शब्दालंकाराचा उपहास सध्या फार करण्यांत येतो; परंतु अलंकाराच्या योगानें जर सौंदर्यांत भर पडते तर या अमूल्य साधनाचा उपयोग करण्यांत गैरशिस्त काय आहे हें समजत नाहीं. साहित्यशास्त्रकारांप्रमाणें स्वभावोक्ति हा अलंकार मानण्यास आम्ही तयार नाही. स्वभावोक्तींत रमणीयत्व नाही असें नाहीं; परंतु तें वेगळ्या जातीचें असतें. किर्लोस्करांनी म्हटल्याप्रमाणें 'सुंदर वस्तू पाहुनि ऐकुनि अति रमणीया वाणी । उत्सुक होतो मनुज तयाला कारण नाहीं कोणी ॥'. दुसऱ्याचें मन आकर्षून घेणें हा सौंदर्याचा धर्मच आहे. उपमादि अलंकार हें ज्ञानाचें एक बलवत्तर साधन आहे हें मागें सांगितलेंच आहे. जातककथांत एक गोष्ट अशी आहे कीं, बोधिसत्त्वाचा एक लाडका पण मठ्ठ शिष्य होता त्याला त्यानें शहाणा करण्याचा उपाय योजला. तो म्हणाला मी याला नित्य नवी उपमा आणि नवें कारण सांगावयास लावून शहाणा करीन. समाजाच्या बाल्यावस्थेंत उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टांत वगैरेंच्या साहाय्यानें ज्ञानार्जन होत असे. दृष्टांताच्या योगानें अर्थ समजण्यास मदत झाली तरच तो दृष्टांत. खालच्या उदाहरणांत उपमा आणि उपमेय यांत सादृश्य नसल्यामुळे अर्थहानि झाली आहे. पुष्पें कांही पवन हरुनी नेइ दूरी तरीही । आमोदानें दुमदुमविती दिक्प्रदेशां दहाही । तैसे तूझे स्मरति गुण जे इष्टमित्रां अझूनी । देती अंतःकरणिं कुतुका आणितां नेत्रिं पाणी ॥. असो; या प्रकरणांमध्यें निरनिराळ्या अलंकारांचें वर्णन प्रो. जोग यांनी केलें आहे तें

विद्यार्थ्यांना व सामान्य वाचकांनाहि बोधप्रद वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं.

त्यानंतर अकराव्या प्रकरणांत काव्याचे निरनिराळे प्रकार वर्णिले असून शेवटल्या प्रकरणांत काव्याचा इतिहास थोडक्यांत कथन केला आहे.

या अत्यंत उपयुक्त पुस्तकाचा निरोप घेण्यापूर्वी आम्हांस एवढेंच सांगावयाचें की, रसाविषयींचें विवेचन अधिक विस्तृत व्हावयास पाहिजे होतें. आमच्या मतें रसांचा पुनर्विचार होणें अगत्याचें आहे. शृंगाररसांत होणारा आनंद व करुणरसांत होणारा आनंद या दोहोंची जात एकच काय ? भयानक, रौद्र, बीभत्स इत्यादि रसांत आनंद कसा होतो हें गूढ अद्यापि सुटलें आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं; पण प्रो. जोग यांनी हा विषय समूळ टाळला आहे. जे सध्या रस म्हणून मानले जातात ते कोणत्या तत्त्वावर याची चर्चा व्हावयास पाहिजे. रसाची व्यवस्था सर्व रसांना लागू पडेल काय ? हास्यरस व करुणरस यांच्या बुडाशीं कोणतें सामान्यतत्त्व आहे बरें ? आम्ही तर हास्यरसाचा रसांत समावेश करण्यास तयारच नाही. कवीची महत्त्वाकांक्षा काय असावी ? परमावधीच्या रसाची उत्पत्ति हीच काय ? मग त्याचा परिणाम श्रोत्यांच्या मनावर काय होईल ? श्रोत्याचा विचार कवीने करावयाचा कीं नाही ? दुसऱ्याच्या भावना उद्दीप्त करणें हेंच कवीचें उद्दिष्ट असल्यास व त्यांत त्याला यश आल्यास तेथे रसोत्पत्ति होईल काय ? कवि कोणाकरता लिहितो ? स्वतःकरता का इतरांकरता ? इत्यादि विषयांचा विचार प्रो. जोग यांनी पुढच्या आवृत्तींत करावा अशी त्यांस विनंती करून आम्ही त्यांची रजा घेतों.

ना. गो. चापेकर

महाराष्ट्रीय नाटककार–किर्लोस्कर:–(लेखक–श्री. सदाशिव वामन जोशी, एम्. ए., व डॉ. केशव वामन साठे, एम्. बी., बी. एस्.)

नट, नाटककार, कवी व संगीत नाटकाचे जनक या नात्याने कै. आण्णा किर्लोस्कर यांनी जो लौकिक संपादन केला आहे तो आजमितीसही न्यूनत्व पावला नाही. ह्यावरूनच आण्णांच्या योग्यतेची अटकळ करितां येते. अलीकडे असंख्य नाटकें दरवर्षास नवीनवीं लोकांसमोर येत आहेत; परंतु त्यामुळे किर्लोस्कर दिपून तर गेले नाहींतच उलट त्यांचें आद्य-स्थान निश्चल असेंच राहिलें आहे. नाटकें लिहिणारे स्वतः नटाचें काम करणारे फारच विरळा; शिवाय कोणी गद्यभाग लिहितो तर पद्यासाठी त्याला उसनवार करावी लागते आणि इतकें करूनही नंतरचीं नाटकें अगोदरचे नाटकांना नामशेष करितात. परंतु किर्लोस्करांचें सौभद्र अद्यापि रंगभूमीला चिकटूनच आहे. अशा किर्लोस्करांच्या नाट्यकृतीवर चर्चात्मक ग्रंथ होणें अवश्यच होतें. बेळगांवचे श्री. जोशी व श्री.

साठे या विद्वद्वर्याने अशा प्रकारचा ग्रंथ लिहून मराठी वाङ्मयांत रिकामा असलेला कप्पा भरून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. याबद्दल ते अभिनंदनास पात्र आहेत. ग्रंथकारांनी किर्लोस्करांचें अल्पसें चरित्र देऊन त्यांच्या नाटकांचें निरीक्षण केलें आहे, तें समतोल बुद्धीचें व मार्मिक असेंच आहे; पण त्यामुळे किर्लोस्करांच्या नाटकांबद्दल जितकी अधिक खोल व विस्तृत चर्चा असावी अशी वाचणारास इच्छा होते ती तितकी नसल्यामुळे त्याचा थोडा निरुत्साह होतो. शकुंतलेचीं पदें देवलांनी रचलीं या प्रवादाचा अनुवाद ग्रंथकर्त्यांनी केला आहे; परंतु देवलांच्या नाटकांतील पदें व शाकुंतल नाटकांतील पदें यांची तुलना करून साम्य–वैषम्यस्थानें पारखून आपला स्वतःचा अभिप्राय या विद्वान् ग्रंथकर्त्यांनी द्यावयास पाहिजे होता असें आम्हांस वाटतें. किर्लोस्करांच्या कंपनींतील पात्रें शरीरानें भव्य असल्यामुळे तीं रंगभूमीवर येतांच श्रोत्यांचें लक्ष आपणांकडे ओढून घेत. हल्लींचे नट खुजट व कोत्या आवाजाचे असल्यामुळे प्रेक्षकांचें लक्ष वेधून घेण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत आढळून येत नाही. मनुष्यस्वभावाचें चित्र किर्लोस्करांच्या नाटकांतच प्रथमतः रेखाटलें गेल्यामुळे त्यांना एक प्रकारची अपूर्वता प्राप्त झाली. रामायणांतील सर्व पात्रांचीं सोंगें घेऊन रामलीलासारखे खेळ पूर्वी जनसमूहापुढे करून दाखविण्यांत येत; परंतु त्यामध्ये अभिनयाला मुळीच थारा नसे. किर्लोस्करांच्या नाटकांपासून अभिनयाची किंमत लोकांना कळू लागली. नटांच्या अभिनयाबद्दल या पुस्तकांत एक स्वतंत्र प्रकरण असतें तर बरें झालें असतें.

सौभद्र नाटकाचें ग्रंथकर्त्यांनी केलेलें परीक्षण एकंदरींत योग्य व मार्मिक आहे यांत शंका नाही. या एका सौभद्र नाटकावरून आण्णांचें पाठशालीय शिक्षण बेताचेंच असूनहि त्यांचा संस्कृत वाङ्मयाशीं व तत्त्वज्ञानाशीं निकट परिचय होता याची प्रचीती येते. त्रिदंडी संन्यासाची कल्पना धर्मशास्त्रानभिज्ञ माणसाला कधीच सुचली नसती. आण्णांची निसर्गवर्णनाची हौस जबरदस्त दिसते. निसर्गवर्णन करण्याचा प्रसंग आला तो त्यांनी कोठेहि वाया घालविला नाही. ‘ प्रिये पहा रात्रीचा समय ’ वरील विधानाच्या समर्थनार्थ पुढे आणतां येईल. अद्वैततत्त्वज्ञानाचें अध्ययन आण्णांनी चांगलें केलें असावें हें त्यांच्या ‘ निजरूपीं जगदाकृति भासा ’ या व दुसऱ्या पदांवरून व्यक्त होतें. ‘ नीरक्षीरालिंगनरूपीं स्नान तुला तें घालोनी ’ यांतील कल्पना इतकी अप्रतिम आहे कीं, अशा प्रकारचें एकच पद कोणाचाहि लौकिक वाढविण्यास कारणीभूत झालें असतें. या कल्पना संस्कृत वाङ्मयांतून आण्णांनी घेतल्या कीं काय हें आम्हांस ठाऊक नाही. ग्रंथकारांनी यावर कांहीं प्रकाश पाडला असता तर त्यांचे वाचकांवर उपकार झाले असते. सौभद्रांतील भरतवाक्याकडे ग्रंथकर्त्यांचें लक्ष गेलें नाही याचें आम्हांस आश्चर्य वाटतें. या भरतवाक्यावरून आण्णांची प्रस्तुत राज्यकर्त्यांविषयीं काय कल्पना होती, तसेंच देशोन्नति घडवून आणण्याबद्दल त्यांचे विचार कोणत्या दिशेनें चालत होते याची अटकळ करतां येते. आण्णांनी कालिदासाचें

वळण आगल्यापुढे ठेविलें होतें हें त्यांच्या नांदीतील एका पदावरून स्पष्ट होतें. भरतवक्यांतील त्यांच्या याचनेप्रमाणे पुढील कवींची ' सुकाव्यरचनीं मती ' कितपत झाली याबद्दल डॉ. साठे यांनी दोन शब्द लिहिले असते तर वाचकांना ते उपयुक्त झाले असते.

सौभद्र नाटकाची रूपरेखा जरी पौराणिक असली तरी हें नाटक स्वतंत्रच आहे यांत आम्हांला तरी तिळमात्र संशय वाटत नाही. फार काय, ग्रंथकर्त्यांनी म्हटल्याप्रमाणें या नाटकांत किर्लोस्करांनी आपल्या ' परिमित (!) चातुर्याने ' असे बहारीचे प्रसंग निर्माण केले आहेत कीं श्रीकृष्णापेक्षांहि किर्लोस्कर अधिक युक्तिबाज आहेत असे उद्गार लोकांच्या तोंडातून क्वचित् निघणें शक्य आहे.

सौभद्र नाटक विश्वविद्यालयाने बी. ए. च्या परीक्षेस लाविलें आहे असें समजतें. विद्यार्थिदशेंत नाटकांचा अभ्यास विद्यार्थ्यांकडून करवून घेणाऱ्या विश्वविद्यालयाची अक्कल कोठे गहाण पडली आहे कीं काय हें आम्हांस समजत नाही. नाटकें आणि कादंबऱ्या यांचा अंतर्भाव काव्यांत होतो. भावना उद्दीप्त करणें हा तर काव्याचा मुख्य उद्देश होय. भावना ही बुद्धीहून विधर्मीय आहे आणि आमच्या समजुतीने बुद्धीचा विकास करणारें शिक्षणच विद्यार्थिदशेंत विद्यार्थी असतांना योग्य आहे. पण बुद्धिहीनांचें बुद्धिविकास-साधनांकडे लक्ष जाण्याऐवजीं भावना प्रज्वलित करणाऱ्या वाङ्मयाकडे लक्ष जावें यांत कांही आश्चर्य नाही. कॉलेजांत नाटकांचें अध्ययन राजरोस चालू असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना नाटकें व सिनेमा प्रत्यक्ष दाखविण्याचा उपक्रम विश्वविद्यालयाने कां करूं नये हें आम्हांस समजत नाही. प्रोफेसरांनी सौभद्र नाटकाचा प्रयोग विद्यार्थ्यांना आपल्या समक्ष दाखविला तर हें नाटक अधिक चांगल्या रीतीने समजलें जाईल याबद्दल मतभेद होण्याचें कारण नाही. मग ही योजना अमलांत कां येऊं नये बरें ? ' देवानामिदमामनन्ति मुनयः कांतं क्रतुं चाक्षुषम् ' असें पूर्वीच म्हटलें आहे.

किर्लोस्करांच्या नाटकांनी लोकांना वेड लावलें होतें यांत शंका नाही. "तुझ्या मधुर गानाच्या नादें वेडावुनि हा गेला " हें कालिदासाच्या मूळ उक्तीच्या पलीकडे जाणारें विधान किर्लोस्करांच्या आत्मविश्वासाची साक्ष पटवितें. लोकांना वेडावून सोडण्याचें काम प्रथमतः शाकुंतल नाटकाने केलें. आपल्या नटांच्या नाट्यनैपुण्याची किर्लोस्करांना खात्री वाटत होती. याचें प्रत्यंतर "खेळ चांगला वेषधर बरे असलियावरी काय भय बरें " यावरून मिळण्यासारखें आहे. शाकुंतल हें नुसतें भाषांतर आहे अशा समजुतीने या नाटकाची ग्रंथकर्त्यांनी थोडीशी उपेक्षा केलेली दिसते. सारथ्याच्या तोंडीं किर्लोस्करांनी हिंदुस्थानी भाषा घातली आहे त्याचा निर्देशही प्रस्तुत पुस्तकांत केलेला आढळत नाही.

सौभद्राप्रमाणे रामराज्यवियोग या नाटकासंबंधाने केलेलें विवेचनहि ग्रंथकर्त्यांची मार्मिकता सिद्ध करतें. सौभद्राप्रमाणेच किर्लोस्करांनी रामराज्यवियोगांतहि

मूळ पौराणिक गोष्टींत पुष्कळच फेरफार करून आपलें कथानक सजविलें आहे. या नाटकासंबंधाने लक्षांत आणण्यासारखे सर्व मुद्दे ग्रंथकारांनी चर्चेला घेऊन त्यावर आपला योग्य अभिप्राय दिला आहे. आम्हांला इतकेंच सांगावयाचें की सौभद्रांत सुरू केलेलें मनुष्यीकरण रामराज्यवियोगांत बरेंच पुढें सरसाविलें आहे. वसिष्ठ, दशरथ वगैरे सर्व प्रमुख पात्रें सामान्य माणसांप्रमाणे न समजल्यास या नाटकवाचनाने भलताच ग्रह मनावर होईल. असेंहि म्हणावयास हरकत नाही की किर्लोस्कर देवांना किंवा ऋषींसारख्या महाजनांना अगदी सामान्य जनांप्रमाणेच नेहमी वागवीत असतात याचें धादांत उदाहरण म्हणजे शांकरदिग्विजय नाटक होय. तसेंच या नाटकाला थोडेसें सामाजिक स्वरूप देण्याचाहि किर्लोस्करांचा मनोदय असला पाहिजे. नुसता रामाचा वनवास हाच जर या नाटकाचा विषय असता तर आरंभींच नटीच्या तोंडांत ' व्यर्थ आम्ही अबला ' हें पद घालण्याचें कारण नव्हतें. तिसऱ्या अंकापर्यंत तरी असें म्हणावयास हरकत नाही की या उपोद्घाताला अनुरूप असें या नाटकाचें पर्यवसान नाही. कैकेयीने स्त्रिया अबला नसून सबला आहेत हेंच नाही का सिद्ध केलें ! पुरुष आपणाला पशूसारखे वागवतात आणि किंचित्‌हि मान त्यांच्याकडून मिळत नाही या नटीच्या आरोपाला कैकेयीने आपल्या वृद्ध पतीला लाथ मारून चांगलेंच उत्तर दिलें म्हणावयाचें. राजाप्रमाणे वसिष्ठाचेहि हेर नगरांत हिंडविण्यांत किर्लोस्करांनी बरेंच धैर्य दाखविलें आहे. योग्य ठिकाणीं योग्य पदें घातल्याबद्दल ग्रंथकर्त्यांनी किर्लोस्करांना शाबासकी दिली आहे. आम्हांला वाटतें ' तैलाभ्यंगस्नान घालुनी पूर्वान्हिक कर्मातें ' असल्यासारखीं नीरस पदें टाळतां आलीं असतीं. वसिष्ठाच्या तोंडांतील हें पद म्हणजे अनाठायींच म्हटलें पाहिजे. तसेंच ' प्रीती रामावरि कैकेयीची होती भरताहुनि ॥ महत् प्रयासें तिजला आणिलें त्या मार्गा वळवोनी ' ही मंथरेची अवास्तव गर्वोक्तिच म्हणावयास नको काय ! कारण मंथरेच्या उपदेशाने कैकेयीच्या मनावर कोणताहि परिणाम घडला नाही. मंथरेकडून कैकेयीचें मन वळविणें नाटककाराला अशक्य वाटल्यामुळे कलिसंचाराची क्लृप्ति काढण्याचा त्यांच्यावर प्रसंग ओढवला. असो. प्राचीनांप्रमाणे अर्वाचीन कवींला लोक चाहूं लागले हें पाहून 'होतो मज बहु तोष मनीं' हे यथार्थ उद्गार अण्णासाहेबांनी काढल्यास आश्चर्य नाही. अखेरीस अबला ह्या अबलाच असा शेवट या नाटकाचा करावयाचा हेतु किर्लोस्करांचा होता असें धरून चालल्यास पुढचे अंक त्यांनी कसे सजविले असते ही विचार करण्यासारखी बाब आहे.

किर्लोस्कर नाटकमंडळींतल्या नटांना व्यसनपराङ्‌मुखतेचें शिफारसपत्र ग्रंथकर्त्यांनी दिलें आहे तें अयोग्य आहे असेंच श्री. कोल्हटकरांप्रमाणे आम्हांस वाटतें. बाकी नटांनी व्यसनापासून अलिप्त असलें पाहिजे यांत शंका नाही.

कालिदासाविषयीं हंबोल्टच्या मताचा किर्लोस्करकारांनी विपर्यास केला आहे. (पा. ५५).

किर्लोस्करांनी आपल्या नाटकांनी नाट्यसृष्टींत किती क्रांति घडवून आणली याची थोडीशी कल्पना यावी म्हणून जुन्या नाटकांची एक जुनी जाहिरात येथे देऊन हें परीक्षण पुरें करितों.

सांगलीकर हिंदुनाटक खेळ ७

बभ्रुवाहन पूर्वभाग व वामन अवतार उत्तरभाग

तारीख १७ जुलई सन १८६९ इसवी शनिवार रात्रौ

प्रथम विदुषक सूत्रधार संवाद होऊन गणेश-सरस्वतीचें आगमन होईल. ते आशिरवाद देऊन गेल्यानंतर खेळास आरंभ होईल.

धर्मराज सिंहासनावर बसले असतां धर्मबुद्धीस सर्व कुळाचा वध झाला, पातक झालें, असें मनांत येऊन भीम, अर्जुन; कृष्ण या सर्वत्रांस बोलावून सांगेल तें त्यांनीं न मानून व्यास सांगतील कीं, व्यास आज्ञा ज्याप्रमाणें करतील त्याप्रमाणें करावें. असें सांगतात तों व्यास येतील. आणि अश्वमेध यज्ञ करावा म्हणजे पापाचा क्षय होईल, ... यौवनाश्व राजाचें घरीं अश्व आण्याकरितां भीम व वृशकेतु .... व शामकर्ण आणतील. नंतर अर्जुन व वृशकेतु व मेघवर्ण पृथ्वी .... यामध्यें घोडा शि .... स्तब्ध होईल. अर्जुन व कृष्ण .... राज्यांत जाई ... ... वाहन प्रधानमुळें अर्जुन हा पिता ... ... अर्जुनास शरण जाईल. अर्जुन त्याचा धिक्कार करून टाकील. नंतर ... ... वृषकेताचा वध करील. भाग १ ला समाप्त.

आदिती देवांचा पराभव झाला म्हणून काळजींत बसली भगवान... तिजला पयोव्रत सांगतील त्या व्रताचें समाप्तीस भगवान् दर्शन देऊन "तुझ्या उदरीं अवतार धारण करतों" असें सांगून अंतर्धान पावतील. नंतर आदितीस पुत्र होईल, त्याचें नामाभिधान कश्यपांनीं "वामन" असें ठेवून त्याचा व्रतबंध करतील. नंतर वामन सर्व देवास विचारून बळीराजाचें घरीं भिक्षेस जातील. तेथें त्रिपाद भूमीची याचना करतील. बळींनीं आपली स्त्री संध्यावळी इजला बोलावून भूमि दान देतील. त्यांत याचकाचें दोन पावलांनीं ब्रह्मांड व्यापून तृतीय पद बळींचें मस्तकीं ठेवून त्याचे भक्तीकरितां त्याचें घरीं ... ... भगवान राहतील. भाग २ समाप्त.

समाप्त

ना. गो. चापेकर

जातकांतील निवडक गोष्टी-प्रथमार्ध; लेखक चिंतामण विनायक जोशी किंमत १॥। रु.

सांप्रत बोलण्यांतून गेलेल्या प्राचीन भाषांतील उत्कृष्ट ग्रंथांचें, विशेषतः संदर्भ-ग्रंथांचें, मराठींत भाषांतर होणें ही बाब किती महत्त्वाची आहे हें विस्ताराने सांगण्याचें कारण नाही. इतर भाषांविषयीं अनभिज्ञ असणाऱ्या व केवळ मराठी जाणणाऱ्या अभ्यासकांची अशा पुस्तकांमुळे मोठी सोय होतेच; पण शिवाय मूठभर लोकांच्या ठिकाणींच फक्त विद्वत्ता किंवा पांडित्य न राहतां तें समाजांत इतस्ततः विस्तार पावतें ही अत्यंत अभिमानास्पद गोष्ट मानली पाहिजे. पाली भाषेंतील तत्त्वज्ञानाच्या व व्याकरण-शास्त्राच्या ग्रंथांकडे विद्वानांचें लक्ष जाणें साहजिक आहे; परंतु लोककथा किंवा गोष्टी हा बहुधा बऱ्याच विद्वानांचा उपेक्षणीय विषय असतो. तथापि या गोष्टींचें तत्कालीन समाजाच्या चालीरीती, लोकव्यवहार व लौकिक कल्पना या समजून घेण्याच्या कामीं अतिशय महत्त्व आहे यांत संशय नाहीं आणि म्हणूनच प्रो. चिंतामण विनायक जोशी यांनी पालीभाषेंत असणाऱ्या जातकांतील कांही निवडक गोष्टी मराठी वाचकांना सादर केल्या ह्याबद्दल आम्ही त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करितों. पालीशीं आमचा परिचय नसल्यामुळे भाषांतरासंबंधी आम्हांला कांहीच अभिप्राय प्रदर्शित करितां येत नाहीं हें जरी खरें असलें तरी जागजागीं महत्त्वाच्या प्रसंगीं प्रो. जोशी यांनी मूळ पालीशब्द देण्याची जी खबरदारी घेतली आहे त्यावरून आपलें भाषांतर मुळाला सोडून असतां कामा नये ह्या विषयींची त्यांची दक्षता सिद्ध होते. भाषांतरच जर चुकीचें असेल तर ह्या गोष्टींवर उभारलेलीं अनुमानें निराधार ठरणार हें उघड आहे. म्हणून अशा कामीं भाषांतरकाराला मुळांतील भाषा पूर्णपणें अवगत असावी लागते. प्रो. जोशी हे पालीज्ञ असल्यामुळे इंग्रजीच्या द्वारानेच पाली भाषेंत प्रवेश न करतां प्रत्यक्ष पालींतूनच मराठींत या जातककथा आणल्यामुळे या पुस्तकाला विशेष महत्त्व आलें आहे. ह्याशिवाय ह्या जातकांतील कथा इतर ठिकाणीं कोणत्या रूपाने फैलावल्या आहेत ह्याचीहि चर्चा इंग्रजी ग्रंथ-कारांच्या साहाय्याने व स्वतःच्या वाचनाने केली असल्यामुळे पुस्तकाच्या उपयुक्ततेंत अधिकच भर पडली आहे. प्रस्तुत पुस्तकांतील गोष्टी ह्या जातककथा या नांवाने प्रसिद्ध असून त्या बुद्धाने आपल्या गतजन्मांतील म्हणून सांगितल्या आहेत. जन्मांतरीं होणारा जो बुद्ध तो पूर्वजन्मांतला बोधिसत्त्व होय. काशी राष्ट्र, वाराणशी नगर, तक्षशीला विद्यापीठ, हिमालय पर्वत आणि ब्रह्मदत्त राजा यांच्या भोंवतीं प्रस्तुत पुस्तकां-तल्या गोष्टी गराडा घालून बसल्या आहेत. काशी राष्ट्रांतील वाराणशी ऊर्फ बनारस हें एक शहर होतें.

मनुष्यप्राण्याच्या बौद्धिक विकासाच्या पूर्वावस्थेंत आबालवृद्धांस सज्ञान व विचारी करण्याचें एक मोठें साधन म्हणजे असल्या प्रकारच्या कल्पित गोष्टी हेंच होतें. असल्या प्रकारच्या गोष्टी अली-कडे बनविण्यांत येत नाहीत याचें कारण त्यांची आवश्यकता भासत नाही हेंच होय. यासाठी मानवेति-हासाच्या आरंभकालीं निर्माण झालेलें हें वाङ्मय जतन करून ठेवणें हें एक समाजाचें कर्तव्य आहे कोल्ह्यामांजरांच्या गोष्टींची जागा सांप्रत कादंबऱ्या आणि नाटकें यांनी पटकाविली आहे. ह्या गोष्टी जरी कल्पित असल्या तरी त्यांत तत्कालिन समाजाचें प्रतिबिंब आपणांस पाहावयास मिळतें. ह्या दृष्टीने जातककथांचा अभ्यास केला असतां दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या आपल्या पूर्वजांच्या चालीरीतींचें ज्ञान आपणांस होतें व त्यामुळे प्राचीन ग्रंथ समजण्यास मदत होते.

दोन हजार वर्षांपूर्वी लोकांना लिहिण्याची कला अवगत असून तिचा ते वाटेल तसा उपयोग करीत असत. राजेसुद्धा आपल्या मुलांस परराष्ट्रांत जगप्रसिद्ध आचार्यांजवळ विद्या शिकण्यास पाठवीत व हे आचार्यहि पांचपांचशें विद्यार्थ्यांना शिकवून गणशास्ते या पदवीस पोचत; तसेंच ज्याप्रमाणे गुरुदक्षिणा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ह्या गणशास्त्र्यांच्या अध्यापनाचा लाभ मिळे त्याप्रमाणे गुरुदक्षिणा देण्यास असमर्थ असणाऱ्या गरीब विद्यार्थ्यांनाहि विद्यापीठें मोकळीं असत. अशा नादार विद्यार्थ्यांना धर्मान्तेनिवासी ही संज्ञा असे. जडबुद्धीच्या विद्यार्थ्याला सुबुद्ध कसें करितां येईल ह्या विषयींच्या कल्पनाही

अनुक्रमणिका

प्रकर्ष पावल्या होत्या. उपमा व दृष्टांत हें ज्ञानार्जनाचें उत्कृष्ट साधन आहे अशी या आचार्यांची समजूत असून ते त्या दृष्टीने प्रयत्नहि करीत.

एकाच विद्यापीठांत अनेक प्रकारच्या कला शिकविल्या जात. ज्योतिष, सामुद्रिक, गायन, नेम मारणें, इत्यादि गोष्टींत लोक प्रावीण्य संपादन करीत. शर, खड्ग, मुद्गल, भाला यांना पंचायुधें म्हणत व ह्या पंचायुधकर्मांत कौशल्य संपादन करण्याची महत्त्वाकांक्षा तरुण बाळगीत. पंचायुधकर्माप्रमाणे कायद्यामध्येंहि लोक वाकबगार असत. कायद्यांत प्रवीणता संपादन करणें हें कुशाग्रबुद्धीचें द्योतक होय. ह्या बाबतींत पुष्कळ कथा वाचनीय आहेत. भद्रजातकांत (पान १९४) एका वडाच्या झाडाखालीं एक ऋषिगण कांहीं दिवस राहून परत गेला. नंतर तेथे दुसऱ्या ऋषिगणाने वास्तव्य केलें. कांही काळाने पहिले ऋषिगण पुन्हा आल्यावर त्या दोघांत तेथे राहण्याच्या हक्काविषयी वाद उत्पन्न झाला. आम्ही पहिल्याने येथे राहिलों, हें स्थान तुम्हांला मिळणार नाहीं असें पहिल्या गणांतील लोक म्हणूं लागले तर दुसऱ्या गणांतील लोक उलट प्रतिपादन करूं लागले की, या खेपेस आम्ही येथे पहिल्याने आलों. हें स्थान तुम्हांस देणार नाहीं. आम्ही स्वामी आहों. राजाने पहिल्याने राहणाऱ्या ऋषिगणालाच स्वामित्व दिलें. आगगाडींतल्या जागेबद्दल नेहमीं होणाऱ्या भांडणाप्रमाणेच हें भांडण आहे. तथापि आमच्या इकडे ह्या वादाची मजल न्यायकचेरीपर्यंत अद्यापि गेलेली आढळत नाहीं. मात्र युरोपांतील न्यायाधीशांनी या जातकांतील राजाप्रमाणेच न्याय दिल्याचें पुष्कळांस स्मरत असेल. कायदेबाजपणाचा दुसरा नमुना पान ३२९ वरील गोष्टींत आढळतो. एका गृहस्थाचे नांगरणीकरता अल्पकाल मागून घेतलेले बैल त्या माणसाने आपल्या धन्याकडे आणून गोठ्यांत सोडले. त्या वेळीं बैलाचा धनी जेवीत होता. आपणांस कदाचित् हा जेवावयास बोलावील म्हणून बैल आणल्याचें त्याला न सांगता शेतकरी बैल बांधून निघून गेला. पुढे रात्रीं चोरांनी गोठा फोडून तेच बैल पळवून नेले. परंतु ही गोष्ट माहीत असूनही शेतकऱ्यावर आळ आणण्याकरिता बैलाच्या धन्याने त्याच्याकडे जाऊन बैलांची मागणी केली. बैल तर तुमच्या घरांत गेले असें शेतकऱ्याने सांगितलें. तेव्हा त्या धन्याने उलट विचारलें तूं बैल मला सोपवून दिलेस का ? नाहीं. हें प्रामाणिकपणाचें उत्तर मिळताच त्याने त्याला राजाकडे नेलें. राजाने मोठ्या मार्मिकपणाने ह्या कज्जाचा निकाल दिला. बैलांची रुजवात झाली नाही त्या अर्थी तूं शेतकऱ्यावर लागले पण बैल आलेले पाहूनहि पाहिले नाहीत असें ज्या अर्थी बैलांचा धनी खोटें बोलला त्या अर्थी शेतकरीच बैलांचा धनी झाला. आता ह्या धन्याचे डोळे उपटून काढ आणि त्याला चोवीस कार्षापण बैलांचें मोल म्हणून दे असें राजाने शेतकऱ्यास फर्माविलें. डोळे रक्षावे म्हणून धन्याने बैल सोडले हें सांगावयास नकोच. एका माणसाने उदकपृष्ठावर बाण फेकला; परंतु तो कोठे गेला तें त्याला समजलें नाही. तेव्हा हा शर माशाच्या शरीरावर तर पडला नाहींना असें वाटून आपल्या हातून प्राणिहत्या झाली अशी त्यास शंका आली. तेव्हा प्राण घेण्याचा उद्देश नसल्यामुळे प्राणातिपाताचा गुन्हा घडत नाहीं असें समाधान करण्यांत आलें. अशा प्रकारचीं अनेक उदाहरणें या कथांतून देतां येतील. न्यायपद्धतीच्या संबंधाने एक सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे एखाद्या माणसावर आरोप करून त्याला राजदरबारीं न्यावयाचा असल्यास आरोप करणारा माणूस रस्त्यावर पडलेला दगड उचलून "हा पहा राजदूत, चल" असें आरोपीस म्हणे. दगड उचलणाऱ्याबरोबर आरोपी राजाकडे गेला नाहीं तर तो दंडास पात्र होई. हें हल्लींचें समन्सच होय. ह्या कथांवरून कुशाग्रबुद्धीचे न्यायाधीश असल्याचें जरी सिद्ध होतें तरी कांहीं न्यायाधीश तरी लांच खायला सवकलेले असत. प्रत्यक्ष राजेसुद्धा न्याय देतांना लांच खात अशा प्रकारच्या तक्रारी या कथांतून केलेल्या आढळतात.

जातककथांच्या प्राचीनत्वाविषयी या कथांतून प्रमाण सापडतें तें हें की, त्यामध्ये फक्त तीन वेदांचाच निर्देश आढळतो. कथांतील सर्व आचार्य तीन वेद शिकलेले होते. अथर्वांगिरसाचा ह्या

वेळीं मान्यता मिळाली नव्हती. ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या दोन वर्णांचा स्पष्ट उल्लेख तर आढळतोच पण खेरीज उदीच्य ब्राह्मणांच्या निर्देशावरून ब्राह्मणांमध्येहि पोटभेद कसे पडत चालले होते याची अटकळ करितां येते. क्षत्रिय राजे असत. तथापि राज्यपद आनुवंशिक होतें असें दिसत नाही. दुष्ट राजाचा वध करून आपल्या पसंतीचा राजा गादीवर बसवीत असत. एका कथेंत असा उल्लेख आहे की, अमात्यांनी राजपुत्राच्या बुद्धिमत्तेची परीक्षा घेऊन नंतर त्याच्या नांवाची भेरी पिटविली. ही सर्वच गोष्ट उत्कृष्ट असून सर्वांनी वाचण्यासारखी आहे (गामणीचंडजातक). कुंभाराचें गोत्र भार्गव असल्याची माहिती १७८ व्या कथेवरून समजतें व त्यावरून धंद्याच्या योगानें जाति पडण्यास प्रारंभ झाला होता हें सिद्ध होतें. तसेंच चांडाळाच्या हातचें अन्न जरी ब्राह्मणाला वर्ज असे तरी दासीच्या हातचें अन्न खाण्यास प्रत्यवाय नसावा असें वाटतें (पान ६०). ब्राह्मणी भार्या [पान १६८] या शब्दप्रयोगावरून अनेक जातींच्या स्त्रिया ब्राह्मण करीत असें अनुमान करण्यास जागा आहे.

एवढ्या जुन्या काळीं सुद्धा राजाला अर्थ आणि धर्म या विषयांत सल्ला देणारा मनुष्य आपल्या पदरीं बाळगावा लागे हें वाचून कोणाला कौतुक वाटणार नाहीं ? शिवाजीनें आपलें राज्य रामदासस्वामींना अर्पण केलें ह्या गोष्टीवर अलीकडे कित्येक लोकांचा विश्वास बसत नाहींसा झाला आहे; परंतु साधुसंतांना राज्यदानानें संतोषविण्याची आर्यपरंपरा ही आजकालची नसून निदान दोन हजार वर्षांची आहे ही गोष्ट काकजातकावरून सिद्ध होते (पान ११०). हत्तींच्या उत्सवांचीं वर्णनें संस्कृत वाङ्मयांत अनेक ठिकाणीं आढळण्यांत येतात; तथापि हस्तिसूत्राची माहिति पुष्कळांना असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं; तसेंच कार्तिक रात्रीच्या सणाची नवीनच माहिती या कथांवरून आपणांस उपलब्ध होते. या सणाच्या रात्रींत पतिपत्नींचे सार्वजनिक जागेंत खेळ होत असत. अशाच एका प्रसंगीं एक बायको आपल्या नवऱ्याला म्हणते 'कुसुंबी रंगाचें लुगडें मला न मिळाल्यास मी सणाचे खेळ खेळणार नाहीं. तूं दुसऱ्या स्त्रीबरोबर खेळ'. पुढें चिंताग्रस्त झालेला नवरा म्हणतो 'आतां कुसुंबी वस्त्र नेसलेल्या माझ्या बायकोच्या गळ्यांत हात घालून मला कार्तिक रात्रीच्या सणाला जातां येणार नाहीं.' या कार्तिक रात्रीच्या सणाचें वर्णन ह्याहून अधिक मिळूं शकत नाहीं याचें वाईट वाटतें.

वधाची शिक्षा झालेल्या माणसाचा शिरच्छेद एका शिळेवर उताणें निजवून करण्यांत येत असे व या शिळेला धर्मगंडिका म्हणत (पान १७८). हीहि ऐतिहासिकांना उपयुक्त माहिती वाटल्यावांचून राहणार नाही. पान १७३ वरील गोष्टीवरून मामेबहिणीशीं लग्न करण्याच्या चालीचा जुनाटपणा प्रत्ययास येतो. दूतजातकावरून असें दिसतें की, राजदूताला लोक मानीत असत. मी राजाचा दूत आहें असें म्हणणाऱ्यास रस्त्यावरचे लोक बाजूस सरून वाट देत. भरभराटीची स्थिति असली म्हणजे तेथे व्यसनेंही प्रायः असतातच. त्याप्रमाणे जातककर्त्यांच्या काळींसुद्धां मद्यपान व जुगार खेळणें हे लोकांचे नित्याचेच व्यवहार झाले होते. तसेंच ब्राह्मण मांसविक्रीचा धंदा करीत (पान २०२). या उल्लेखावरून बौद्धांचा ब्राह्मणाविषयींचा तिरस्कार व्यक्त होतो असें समजण्याचें कारण नाही. कारण, मांसविक्रय करणाऱ्या ब्राह्मणांचीं उदाहरणें " ब्राह्मणी " ग्रंथांतूनहि आढळतात.

ह्या कथांतून कित्येक ठिकाणीं गृहपति हा शब्द आलेला आहे.. ह्या शब्दाचें भाषांतर शेतकरी म्हणून प्रो. जोशी यांनी केलें आहे; परंतु त्यावद्दल त्यांना शंका असलेली दिसते. 'कर्षको गृहपतिकव्यंजनः' म्हणजे शेतकऱ्याला गृहपतिक म्हणतात असा अर्थ कौटिलीय अर्थशास्त्राच्या भाषांतरांत दिला आहे. गृहपतिक आणि गृहपति हे दोन्ही शब्द एकच आहेत की काय हेंहि निश्चितपणें सांगतां येत नाहीं; परंतु ते एकच आहेत असें मानल्यास दशकुमारचरितांत गृहपति हा शब्द गांवचा पाटील ह्या अर्थानें योजिलेला दिसतो त्याच अर्थानें जातकांतील गोष्टींत तो योजिला असावा असें आम्हांस वाटतें व गृहपति कुलांत बोधिसत्त्वाचा जन्म झाला ह्या वाक्यावरून वरील अनुमानास पुष्टि मिळते. गृहपति

ह्या शब्दाच्या मागे बराच इतिहास असला पाहिजे. प्राचीन ग्रामव्यवस्थेप्रमाणे पाटलाला गृहपति या शब्दाने संबोधणें अयुक्त होणार नाही. तात्पर्य गृहपति शब्दाचा अर्थ शेतकरी नसून पाटील असावा.

'अक्रोधाने जिंको क्रोधा, असाधुसी कारुण्यें ... ...या गाथेवरून राजोवादजातककथा ही अस्सल बौद्धधर्मीय असावी असा तर्क प्रो. जोशी यांनी केला आहे; पण 'सेतूंस्तर विस्तरान् अक्रोधेन क्रोधं सत्येनानृतं' ही वैदिक ऋचा त्यांच्या ध्यानांत आली असती तर कदाचित् त्यांनी वरील अनुमान एकदम काढलें नसतें.

मृतांना मांसान्न देण्याची तशीच काकबलि व नागबलि देण्याची चाल या देशांत फार पुरातन आहे. (पा. २०, ११५, १८३ पहा). नागबलि समुद्रकिनाऱ्यावर देत यावरून नागलोक समुद्रानजीक रहात असावे असें दिसतें. नागबलीप्रमाणे यक्षबलि देत; तथापि नागांविषयीं आपणांस या कथांतून कांही माहिती मिळत नाही. यक्षांची मात्र बरीच माहिती मिळते. ते रक्तमांसभक्षक, क्रूर होते. (पा. ८, १२, ४५). ते रानांत रहात व केसाळ असत (पा. ५०). यक्षिणी वाटेल त्या पुरुषांबरोबर विवाह करीत. पहिले नवरे मारून दुसरे करीत. त्यांचें शरीर शीतळ असे (पा. १७९). या त्यांच्या गुणां (दुर्गुणां) मुळे मनुष्यांत त्यांची गणना करीत नसत. यक्षांनाच अमनुष्य ही संज्ञा असावी असा संशय येतो (पान ४ पहा). ओल्या वस्त्रांचे, ओल्या केसांचे, कमलमालाविभूषित, कमळाचे कंद खाणारे, अंगावरून गढूळ पाणी वापरणारे असें त्यांचें वर्णन केलेलें आढळतें.

ज्योतिष व सामुद्रिक (अंगविद्या) या दोन शास्त्रांत पुष्कळच प्रगति झाली होती. नक्षत्रांवरून फळें समजून घेत. राशींचा उल्लेख कोठेच आलेला नाही. नक्षत्रांच्या साहाय्याने आपला दूरस्थ पिता दिवंगत झाला असा एकाने निश्चय केला तर दुसऱ्याने पूर्वदिशेस परिपूर्ण चंद्र उगवतांच नक्षत्राकडे पाहून आज धनवर्षक योग असल्याचें ताडलें. पंचांगाच्या अभावीं भेरी वाजवून हे नाक्षत्रयोग लोकांस समजविण्यांत येत.

या कथांत जनपद शब्द खेडें या अर्थाने वापरलेला आहे. नगरवासींनी जनपदवासींची मुलगी निश्चित केल्याची पान ३९ वर एक कथा आहे ती फार महत्त्वाची आहे. एक मुलगी अनेकांची बायको होते असे असें या गोष्टीवरून मानावयाचें काय? "तुम्ही न आल्याने आम्ही ती इतरांना देऊन टाकली. एकदा दिलेली मुलगी पुनः कशी आणूं?" यांत इतरांना हें मानार्थी बहुवचन तर नाहींना?

वानर हे सूर्योपासक होते असें वाल्मीकिरामायणावरून निश्चित होतें आणि जातककथांत त्याला पुरावा मिळतो. सूर्योपासक वानर व खोडकर माकड यांची सळमिसळ झाल्यामुळे सूर्योपासक ढोंगी होते असें वाटण्यासारखें आहे, पण तें खरें नव्हे.

जातककथांतील चालीरीतींचे उल्लेख काल्पनिक नसून सत्यसृष्टींतील आहेत हें आणखी एका उदाहरणावरून दाखवितां येईल. महासीलव जातककथेवरून आमक स्मशानांत प्रेतें नुसतीं टाकून देत. जाळीत अथवा पुरीत नसत अशी माहिती मिळते. अथर्ववेदांत त्याला परोप्त असें म्हटलेलें आहे. 'परोप्तः' म्हणजे 'दूरदेशे काष्ठवत् त्यक्तः' असा अर्थ भाष्यकारांनी दिला आहे. सारांश गोष्टी काल्पनिक असल्या तरी चालीरीती तशा नाहींत.

संथवजातकांत (पा. १३१) बोधिसत्त्व जाताग्नि घेऊन अरण्यांत गेला असें वर्णन आहे. जाताग्नि हा शब्द वैदिक वाङ्मयांत नाही. या कथेंतील बोधिसत्त्व ब्राह्मणकुळांत जन्मलेला होता. उपनयनाच्या वेळीं मुलगा द्विज होतो म्हणजे पुनः जन्मतो. म्हणून उपनयनसंस्कारांत सिद्ध केलेला अग्नि जाताग्नि होऊं शकेल. पण तो नित्य नसतो ही अडचण आहे. गोष्ट अशी आहेः- बोधिसत्त्व सोळा वर्षांचा झाला तेव्हा त्याचीं मातापितरें त्यास म्हणालीं 'काय बाळ, तूं जाताग्नि घेऊन अरण्यांत अग्निपरिचर्या करशील कीं तीन वेद शिकून कुटुंब करून संसारांत रहाशील? मला संसार नको, असें

म्हणून जातात्मि घेऊन मातापितरांस वंदून अरण्यांत शिरून, पर्णशाळेंत राहून, अग्नि पुजूं लागला.' एकंदरींत शंकराचार्यांच्या पूर्वीहि ब्रह्मचर्याश्रमांतून एकदम वानप्रस्थाश्रम स्वीकारतां येत असे.

कुटिदूसक ही कथा कथासरित्सागरांत (६०-२०४) समाविष्ट केली आहे अशी टीप श्री. जोशी यांनी दिली आहे; पण या दोन कथांत थोडा फरक आहे. जातकांतील कथा अशी. पावसाळ्यांत एक पक्षी घरटें करून त्यांत सुखानें राहूं लागला. तेथे एक माकड मुसळधार पावसांत थंडीनें काकडत जवळच उघड्यावर बसलेला होता. तेव्हां पक्ष्यानें माकडास विचारलें, तुला मनुष्यासारखे हात, पाय व डोकें असून तूं घरटें कां बांधलें नाहीस? माकडानें उत्तर दिलें मला मनुष्याप्रमाणें डोकें आहे पण अक्कल नाहीं. माकडाला मनांत वाटलें हा पक्षी मला हिणवीत आहे. तेव्हां त्यानें पक्ष्याला घरट्यांतून घालवून देण्याचा विचार करून पक्ष्यास पकडण्याकरता तो जवळ गेला. त्याबरोबर पक्षी उडून गेला आणि माकडानें त्याचें घरटें उध्वस्त केलें. कथासरित्सागरांतील कथा येणेप्रमाणें:--

वानरांचा एक कळप होता. त्यांतील वानरांनी थंडींत काजव्याला अग्नि समजून त्याच्यावर गवत, पानें टाकून त्यांपैकी एकजण तोंडानें फुंकर घालून जाळ करूं लागला. एका पक्ष्यानें हें पाहून त्या वानरांस म्हटलें हा काजवा आहे, विस्तव नाहीं, व्यर्थ श्रम कां करता? वानराला पक्ष्याचें म्हणणें मानवलें नाहीं. तेव्हां झाडावरून खालीं उतरून असल्या मूर्खपणाच्या कृत्यापासून तो पक्षी त्यांचें निवारण करूं लागला. त्यामुळे वानर क्रुद्ध झाला व दगड फेकून त्यानें त्या पक्ष्याला ठार केलें.

दोन कथांत तफावत आहे हें उघड आहे.

कथासरित्सागरांतील कथांचा निर्देश करतांना प्रो. जोशी यांनी कांही ठिकाणीं तरंगांतील श्लोकांचा आंकडा दिला नाहीं. उ. पा. १९८-९० ह्या तरंगाबरोबर श्लोक १६९-१७६ असा निर्देश पाहिजे होता. तसेंच पान २०१ वर निर्दिष्ट केलेली गोष्ट तरंग ६० श्लोक २३७ २४८ यांत आहे. पान १६७ यांत उल्लेखिलेली कथा त. ६२ श्लोक १९-२३ यांत आहे. पुढील आवृत्तींत ही श्लोकसंख्या यावी अशी सूचना आहे. आणखी एक सूचना अशी आहे कीं, कथासरित्सागरांतील कथांचा निर्देश इतरत्र आदितः तरंग व श्लोकसंख्या यांनी केला असून पृष्ठ २३७ वरील निर्देश लंबक व आदितः तरंग यांच्या संख्येनें केला आहे. त्यामुळे घोटाळा होतो. तरंग ७२ श्लोक २०५-२१६ असें टिपेंत कंसांत १२-७२ हे आंकडे दिले आहेत त्याऐवजीं वाचावें. ही नजरचूकहि दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळीं दुरुस्त करण्यांत यावी.

असो. आणखी पुष्कळ उपयुक्त माहिती या पुस्तकाच्या वाचनानें मिळण्यासारखी आहे. प्राचीन वाङ्मयोपासकांनी या ग्रंथाचें अध्ययन अवश्य करावें. भाषांतर शब्दशः असून चांगलें वठलें आहे. पद्यांचें पद्यगाथांतरहि सुरेख केलें आहे. स्वागताची प्रतीक्षा करीत न बसतां श्री. जोशी यांनी द्वितीयार्ध लौकर प्रसिद्ध करावा अशी आमची त्यांस आग्रहाची विनंती आहे. मराठींतील ज्या कांही थोड्या ग्रंथांना चिरस्थायित्व प्राप्त होईल त्यांपैकी प्रस्तुत पुस्तक आहे याविषयीं आम्हांस बिलकुल शंका नाहीं.

ना. गो. चापेकर

तुकारामाच्या अभंगांची चर्चा. भाग २, संपादक, प्रो. गणेश हरि केळकर

'वर्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तदभावे सदप्यसत्'

वाङ्मयाच्या साम्राज्यांत वाङ्मयभक्तांनी करावयाची कामगिरी दोन प्रकारची असते. पैकीं नूतन अभिजात वाङ्मयाची रचना हा पहिला प्रकार व विद्यमान अभिजात वाङ्मयाचें जतन करणें हा दुसरा प्रकार होय. पहिली कामगिरी ही स्वयंस्फूर्तीनें होणारी व ज्या कारागिरांचे अंगीं तशा प्रकारची ईश्वरदत्त प्रतिभा आहे त्यांच्या हौसेचें व श्रमाचें फळ आहे. ती स्वयंस्फूर्तीनें होणारी असल्यानें

दुसऱ्यांच्या सांगोशिकवणीने झाली तरी उत्कृष्ट प्रकारें वठणार नाही. दुसऱ्या प्रकारची कामगिरी ही एकप्रकारें स्वयंस्फूर्तीनेच सुरू होणारी असली तरी अनेक वेळां ती जाणून बुजून व अनेकांच्या सहकार्यानेहि घडवून आणिली पाहिजे. तिच्या अभावीं गांठीं असलेलेंच अमूल्य भांडवल गमावून सारस्वत नगराच्या बाजारपेठेंत पत नाहीशी झाल्यामुळें वाग्व्यवहार करणारांना आपलें दुकान गुंडाळून बसावें लागेल किंवा व्यवहाराचा आरंभ करणें कठीण जाईल व 'जुनें ठेवणें मीपणें तें कळेना' अशी आठवण काढीत पश्चात्ताप करण्याची पाळी येईल.

विद्यमान अभिजात वाङ्मयाचें रक्षण करण्याच्या कामगिरीचेहि दोन भाग पडतात. एक ग्रंथाच्या शरीराचें रक्षण व दुसरा ग्रंथाचा आत्मा जो अर्थ त्याचें रक्षण. शरीर जीवंत असलें म्हणजे आत्मा त्यांत असावयाचाच, त्याचें निराळें रक्षण तें काय करावयाचें असें वाटण्याचा संभव आहे. परंतु आत्मा नुसता असून भागत नाही. शरीर नष्ट झालें तरी तो असणारच. तेव्हां जिवंत शरीरांत आत्म्याचें रक्षण म्हणजे त्याची ओळख कायम राखणें होय. सरळ बोलावयाचें म्हणजे ग्रंथ जसजसे जुने होत जातात तसतसा त्यांचा प्रसार कमी होत जाण्याचा संभव असतो त्यामुळें व कालगतीने भाषेंतील शब्दांचे अर्थ बदलत असल्यामुळें व ग्रंथलेखनकाळची परिस्थितिहि बदलत असल्यामुळें त्यांचा अर्थ दुर्बोध होण्याचा संभव असतो. हा अर्थ जागरूक ठेवण्याचें काम व्याख्यानें, टीका, टीपा, शब्दार्थ, चर्चा, प्रवचनें, निरूपणें वगैरे द्वारांनी लेखक व वक्ते करीत असतात. महाराष्ट्र सारस्वताच्या कोषागारांतील 'जुनें ठेवणें' ही संज्ञा ज्यांना देतां येईल, परंतु अस्सल रत्नांप्रमाणेच ज्यांची लकाकी नव्या लेण्यांप्रमाणेच डोळ्यांना दिपविण्यास समर्थ आहे व ज्यांची पहिली चमक थोड्याच वेळाने रूपान्तर पावून प्रशान्त व आल्हादकारक तेजाप्रमाणे डोळ्यास निववितें असे ग्रंथ कोणते आहेत तें त्यांचा नामनिर्देश करून सांगण्याची आवश्यकता नाही. महाराष्ट्र वाङ्मय-वाटिकेंतील या पुष्पवृक्षांच्या घमघमाटाने सर्व 'आनंदभुवन' कित्येक शतकांपासून दरवळून गेलेलें आहे. परंतु अभिनव मधु लुटण्यास लोलुप झालेल्या वाङ्मयोपासक भ्रमरांस हे चंपकवृक्ष आहेत की काय असें वाटून स्वस्वभावानुरूप हे भ्रमर[1] त्यांचा आस्वाद न घेतांच त्यांस डावलून जातील की काय अशी भीति कधीं कधीं वाटते.

प्रस्तुत विचार मनांत येण्याचें कारण फर्ग्युसन कॉलेजांतील प्रो. केळकर यांनी प्रसिद्ध केलेली 'तुकारामाच्या अभंगांची चर्चा' हें होय. चर्चेचा पहिला भाग तीन वर्षांपूर्वी व दुसरा भाग सुमारें दीड वर्षापूर्वी प्रसिद्ध झाला. इतक्या उशीरां त्यांचें परीक्षण लिहिणें चमत्कारिक दिसेल. तथापि चर्चेचे अजून चार भाग तरी प्रसिद्ध व्हावयाचे आहेत व मराठी साहित्यपत्रिकेंत प्रसिद्ध झालेल्या चर्चेचें परीक्षण आलेलें नाही, म्हणून हें परीक्षण लिहिण्याचें योजिलें आहे.

चर्चेची आवश्यकता--तु. म. चे अभंग समजण्यास सोपे असतील ही समजूत चुकीची आहे अशा प्रकारचे उद्गार ह० प० जोगबुवा यांनीच आपल्या सार्थ गाथेच्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत काढिले आहेत. इतर कवींच्या ग्रंथांवर शब्दार्थांच्या टीपा असल्या म्हणजे प्रौढ वाचकांचें तरी काम भागतें; परंतु विशिष्ट परिस्थितीमुळे तु. म. स व्याकरणव्युत्पत्तीचा तादृश संस्कार नसल्यामुळे व परमार्थांत तिची कांहीच मातब्बरी नसल्यामुळे वाक्यार्थ, अन्वय वगैरे बाबतींतील शैथिल्यामुळे वाङ्मयदृष्टीने अभंग वाचतांना ठिकठिकाणीं थबकावें लागतें. शब्दार्थ व सरळ वाक्यार्थ यांच्या मदतीने सुद्धा पुष्कळ आशंका शिल्लक राहतात. वादग्रस्त, दुर्बोध, गूढ व गंभीर स्थळांच्या अर्थांची छाननी केल्याने मनाचें थोडें तरी जास्त समाधान होतें व स्वतः अर्थाचा विचार करण्याची कुवत अंगीं येऊं लागते. यामुळे प्रस्तुतसारख्या चर्चेची मदत बहुमोल आहे अशी कोणाचीहि खातरी पटेल.

१ भृंग चांफ्याच्या झाडाकडे जात नाहीत या संस्कृत कवींच्या संकेतावर येथे कटाक्ष आहे.

प्रस्तुत चर्चेला आरंभ ह० प० जोगांची सार्थ गाथा प्रसिद्ध होण्यापूर्वी आठ वर्षे झालेला होता. प्रार्थनासमाजाचे एक प्रमुख अध्वर्यु डॉ० भाण्डारकर यांच्या धुरीणत्वाखाली तुकाराम-चर्चा-मंडळाची स्थापना १९०१ सालीं झाली. व मंडळाचें काम १९१५-१६ पर्यंत चाललें, वगैरे हकीकत प्रो. केळकर यांनी पहिल्या भागाचे प्रस्तावनेंत दिली आहे. ती जिज्ञासूंनी पहावी. तु. म. च्या साडे-चार हजार अभंगांपैकीं १८०० अभंगाच्या चर्चेचीं टिपणें तयार झालीं व तितकीं शाबूत आहेत. त्यांपैकी सध्या दोन भागांत मिळून ७५० अभंगाची चर्चा छापून निघाली आहे.

चर्चेची मांडणी—प्रथम माडगांवकर गाथेप्रमाणे अभंगाचा क्रमांक, त्याखाली चरणांपुढे क्रमांक घालून अभंगाचा पाठ, त्यानंतर पाठभेद—हे सर्वत्र नमूद केलेले नाहीत—, त्यानंतर अर्थ. दुसऱ्या भागांत चरणाच्या अर्थालाहि अनुक्रमांक दिलेले आहेत. ही सोय हवी अशीच आहे. नंतर दुर्बोध स्थळांची चर्चा. त्यानंतर कठीण शब्दांचे अर्थ. त्यापुढे 'लक्ष्यप्रयोग' या नांवाचें एक सदर आहे. (त्याचा अर्थ आम्हांस नीटसा समजला नाही. लाक्षणिक कीं काय?) व नंतर शेरा. अशा तऱ्हेची चर्चेची मांडणी आहे व तिच्यामध्ये एकप्रकारची सुरेख व्यवस्था आहे व ती प्रो. वा. ब. पटवर्धन यांनी घालून दिलेली आहे. व्याकरण, व्युत्पत्ति, यासारख्या बाबी शब्दार्थ, चर्चा वगैरेंतच अन्तर्भूत आहेत. ह्या निरनिराळ्या बाबींसंबंधाने आम्हांस जें कांही कमीजास्त लिहावयाचें आहे तें आता पाहूं.

अर्थ—चर्चेचा मुख्य हेतु 'अर्थनिश्चिति' हा होय व तो साध्य करण्यास चर्चेचा चांगलाच उपयोग होतो. चर्चा करणारांमध्यें डॉ. भाण्डारकर, रा. ब. मराठे व प्रो. पटवर्धन हे प्रमुख होत. इतरहि ४।५ मंडळी असत. त्यामुळे दुर्बोध स्थळांच्या अर्थासंबंधाने निरनिराळे पक्ष मांडले गेले आहेत. डॉ. भाण्डारकरप्रभृतींचा कल समाजमताकडे. याचें एक सुंदर उदाहरण अ. ३८२ मधील 'सर्व मंगळाचें सार। मुख सिद्धीचें भाण्डार।' यावरील चर्चेत 'मुख' याचे ऐवजीं 'सुख' असा पाठ असेल तर बरा असें म्हटलें आहे. परंतु या अभंगांत सगुण मूर्तीच्या दर्शनाचा आनंद वर्णिला आहे हें पहिल्या चरणांतील 'रूप दृष्टी न्याहाळितां'. या अर्थावरून स्पष्ट आहे. म्हणून पांडुरंगाचें नांव हें सर्व मंगळाचें सार आहे या समाजमतासहि अनुकूल अर्थात् अनुरूप पाठ सुचविण्याची कांही आवश्यकता नाही. असो. प्रो. पटवर्धन हे कांही प्रार्थनासमाजिष्ट नव्हते, पण जुन्या परंपरेबद्दलहि त्यांची विशेषशी सहानुभूति नव्हती. प्रो. केळकर हे मात्र या कामीं चांगले मध्यस्थ लाभले आहेत व तु. म. चा सांप्रदाय लक्षांत घेऊन वरील मंडळींनी ठरविलेल्या अर्थावर ते टीका करतात. व स्वतंत्र अर्थ देतात. ह. प. जोगांच्या अर्थासहि कित्येक वेळां त्यांनी आपली पसंती दर्शविली आहे. अर्थात् हें वादग्रस्त स्थळांबद्दल होय. इतक्या भिन्न प्रकृतींच्या व मतांच्या विद्वानांनी केलेली चर्चा अर्थात् उद्बोधक व मनोरंजक झाली आहे. चर्चेंत ठरलेल्या अर्थाहूनहि क्वचित् निराळे सरस अर्थ सुचवितां येतील; पण ही चर्चा मार्गदर्शकच समजली पाहिजे.

शब्दार्थ—पा. ३० भा. १ यांत चरणार्थात मोकलणें म्हणजे सोडणें अर्थ दिला आहे; पण शब्दार्थात मोकलणें म्ह० कंठ मोकळा करून रडणें म्हटलें आहे. हा अर्थ 'धाय मोकलणें' याचा आहे. सोवळें याची व्युत्पत्ति समंगल नसून सुमंगल असावी. भा. १ पा. ९२ 'धीर मंगलिया पाठीं कीर.' म्ह० कीर म्हणावें लागतें असा अर्थ असेल. हुतुतूच्या खेळांत पकडलेल्या गड्यास 'कीर' म्हटल्याशिवाय सोडीत नाहीत. भा. १ पा. १०५. खव्याळ म्ह० फार खोडकर असा शब्द कोंकणांत रूढ आहे. पा. ११. वर निध = ठेवा एवढ्याने न भागून Treasure हा इंग्रजी शब्द कां लागावा? पैंजण म्ह० पायाच्या बोटांतील दागिना असा अर्थ एके ठिकाणीं दिला आहे. त्याचा अर्थ नूपुरें असा पाहिजे. कोडी शब्द इंग्रजी score पासून सुचविला आहे. पण तो संस्कृत कोटी या संख्यावाचका-

पासून आलेला दिसतो. पा १४३ वर मतितार्थ हा शब्द मथितार्थ असा पाहिजे. पा. २७१ वर बुधार्थी याची व्युत्पत्ति बुध्यतेपासून दिली आहे ती ' बोधय ' पासून पाहिजे. अभं. १९२ 'नेणतां नाडली' =अज्ञानाने नाडली गेली असें पाहिजे. नाडली म्ह. वहकली हा अर्थ बरोबर वाटत नाही. कचाटीत सापडली, छळली गेली असा पाहिजे. पा. २७० 'पढियंत' हा शब्द प्रेयस यापासून असेल काय ? अ. १५८ ' घासील भूमिसी वदन यम ' यावरील चर्चेत कुस्तीचा उल्लेख आहे. हा ' स्वारी ' या पेचाचा उल्लेख आहे असें दिसतें. अभंग ५८३ 'गळा बांधेन पायीं'–यावरील चर्चेतहि ' गळखोड्याचा पेच ' असा उल्लेख पाहिजे. पुण्याच्या लेखकांना पेचांचीं नांवें पडताळावयास अडचण पडूं नये. तु. म. खेळांचे उल्लेख पुष्कळ करतात. ते स्वतः कुस्त्या खेळले नसले तरी त्यांनी बघितल्या असल्याचा संभव आहे. असो. वरील उदाहरणांवरून शब्दार्थाचे बारकाईस पुष्कळ जागा आहे असें दिसून येईल. 'गदा-रोळ' म्हणजे 'गादआरोळी' अशी व्युत्पत्ति करण्यापेक्षा 'भीमदुर्योधनाच्या युद्धाची धुमश्चक्री' असेल काय ?

संदर्भ, अवतरणें, शास्त्रपरिचय वगैरे या बाबींतहि अपुरेपणा व उपेक्षा आढळते. भा. १, ७७च्या अभंगाचें तात्पर्य की 'देवाशिवाय भक्त नाही व भक्ताशिवाय देव नाही,' याशीं केकावलींतील ' तुझेचि यश तारितें ' हा श्लोक तोलण्यास सांगितलें आहे. पण सदरहू केकेंत भागवत भेटले नाहीत तर अज्ञास भगवद्यशाची गोडी लागत नाही, असें म्हटलें आहे. ह्या व या अर्थांत साम्य कोठे आहे ? ७९ अभं.च्या शेल्यांत ' हाक मारा म्ह. दार उघडेल ' हें वाक्य बायबलांतलें दिसतें. विचारसादृश्यासाठी ग्रंथाचा नामोल्लेख असावा. अभं. १०२ 'परीक्षितीने मरण चुकविलें' असें म्हटलें आहे. पण त्याचें मरण चुकलें नाही. त्याने भागवतश्रवणाने 'जन्ममरण' चुकविलें. तक्षकाकडून त्यास मृत्यु यावयाचा तो आलाच. अभं. १०५ –श्येन शिबिकथा महाभारतांत प्रसिद्ध असतां ती मराठ्यांच्या नांवावर कां विकावी ? कर्णाचा दांत सोन्याचा होता हा संदर्भ स्पष्ट केला नाही. पिंगळा ही तु. म. स परिचित असलेल्या भागवतांतच आहे. भा. १ पा. २९० 'देह कर्वतलें' ते ताम्रध्वजाने कीं त्याचा बाप जो मयूरध्वज त्याने ? का बापाचा देह मुलाने फर्वतला म्हणून दोघांनाच श्रेय द्यावें ? क्वचित् संस्कृत ग्रंथांतील वचनें उद्धृत केलीं आहेत. त्यांचा स्थलनिर्देश केला नाही. 'यदि सन्ति गुणाः पुंसां' हा भाग 'या द्दिसन्ति गुणाः' असा छापला आहे (अभं. १५०). त्याचप्रमाणें अ. २७५ च्या चर्चेत अवतरलेला भागवतांतील श्लोक बरोबर घेतलेला दिसत नाही. या चुका क्षुद्र आहेत; पण चोखपणाच्या दृष्टीने थोडक्याशा श्रमाने टाळतां आल्या असत्या. कित्येकदा खिळे जोडणारा वेताळहि फसवील; नाही असें नाही.

भागवत धर्माला वेदान्ताची पृष्ठभूमि आहे व त्या दृष्टीने चर्चा करणारास वेदान्ताची सूक्ष्म माहिती असणें अवश्य आहे. तु. म. नी गीताभागवतादि वेदान्त ग्रंथ, पौराणिक कथा व पूर्वीच्या साधुसंतांचे ग्रंथ अर्थरूपाने तरी आत्मसात् केले होते. म्हणून त्यांची छाया त्यांच्या अभंगांवर भरपूर आहे. या गोष्टीची जाणीव चर्चाकारांत कित्येक स्थळीं दिसत नाही. त्रिपुटी म्ह. ध्येय, ध्याता व ध्यात नव्हे तर ध्यान. शब्दार्थ देऊनहि अर्थ काय म्हणून प्रश्न कायमच आहे. पा. १९० वर (भा. १) प्रारब्धाचा नाश मोक्षाशिवाय होत नाही. संचिताचा नाश भोगानेच होतो असें म्हटलें आहे. त्याऐवजी प्रारब्धाचा नाश भोगाने होतो व संचिताचा नाश ब्रह्मात्मैक्य ज्ञानाने किंवा परमेश्वरसाक्षात्काराने होतो असें पाहिजे. अभंग १६० चा शेवटचा चरण ' सारीं झालीं मेलीं लटिकें वचन । बद्धमुक्तक्षीण तुका म्हणे ॥ ५ ॥ यांत सारी म्ह. शारी म्ह. सोंगटी हा अर्थ. सोंगटी झाली म्ह. कटेवर लागली, मेली वगैरे खेळणारांच्या कल्पना होत. हा दृष्टान्त वरील चरणांतून आलेल्या मृगजळ वगैरे दृष्टान्तासारखाच आहे. व बद्ध मुक्त क्षीण । तुका म्हणे । हें वाक्य ' न निरोधो न चोत्पत्ति र्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षु र्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥' या वेदान्तांतील प्रसिद्ध श्लोकाचा अनुवाद दिसतो. ऋद्धिसिद्धि, मुक्तीचे प्रकार वगैरे बाबींत केलेल्या चुकांची इतरत्र हजेरी झाली आहे; म्हणून तिचा पुनरुच्चार करण्याचें

कारण नाहीं. परंतु याबद्दल कांहीं टीकाकारांनी ग्रंथकारांवर फार आग पाखडली आहे. असो. आता शेवटचें सदर जें शेरे त्याविषयी लिहून परिक्षणाचा समारोप करूं.

शेरे—चर्चेचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाल्यावर जीं परीक्षणें झालीं त्यांत शेऱ्यासंबंधी दोन पक्ष झाले. संप्रदायाभिमान्यांनी त्यांत दोष दाखविले व शेरे नसावेत असा त्यांचा ध्वनि दिसला. आधुनिक चिकित्सकांनी शेऱ्यांच्या न्याय्यान्याय्यतेचा तादृश विचार न करितां त्या कृतीस उचलून धरलें. शेरे योग्य तऱ्हेने दिल्यास सांप्रदायिक झाले तरी त्यांस नांवें ठेवणार नाहींत. शेऱ्यांचे प्रकार पुढे दिल्याप्रमाणे आढळतात. (१) कित्येक अभंगास शेरा हें सदर नाही, (२) सदर दाखवून 'नाहीं' हा शेरा, (३) क्वचित् व्याकरण वगैरे विषयक, (४) अभंगतात्पर्यदर्शक किंवा लोकस्थिति वगैरेचे निदर्शक शेरे, व शेवटचा प्रकार, (५) मनोविकासदर्शक शेरे. पहिल्या चार प्रकारांबद्दल अर्थातच कोणीहि आक्षेप घेणार नाही. पांचव्या प्रकारासंबंधाने मात्र मतभेद व वाद आहे. त्याचा विचार करूं.

चिकित्सक पद्धतीप्रमाणे कोणत्याहि ग्रन्थकाराचा मनोविकास त्याच्या ग्रंथांत प्रकट झालेल्या उद्गारांवरून ठरवीत असतात. या पद्धतीने कोणत्याहि विशिष्ट संप्रदायांत न जन्मलेले पुरुष विकासवादाच्या वावटळीबरोबर कधी आस्तिकतेकडून नास्तिकतेकडे तर कधी नास्तिकतेकडून आस्तिकतेकडे तर कधी या दोन टोंकांच्यामध्ये संशयवादाच्या किंवा अज्ञेयवादाच्या तारेवर कसरत करीत असलेले दृष्टोत्पत्तीस येतात. परंतु तु. म. हे विशिष्ट सांप्रदायाचा अंकुर आनुवंशिकतेने बरोबर घेऊन आले असल्यामुळे त्यांच्या पारमार्थिक विकासाचा आरंभ, बिंदु, मध्य व अखेर मुक्कामाचें स्थळ हीं निश्चितच होतीं. अगदी बद्धावस्थेपासून आरंभ करून

'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः'

असा श्रीशुकाचार्यांनी भागवतांत वर्णिलेला मार्ग त्यांस आक्रमावयाचा होता. अद्वैतसाक्षात्कार झाल्यावरहि द्वैताच्या पायरीवर येऊन,

सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाऽहं न मामकीनस्त्वम् ।
सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः—

म्ह. हे नाथ, तुझा माझा अभेद असला तरी मी तुझा आहें, तूं माझा नाहींस. तरंग समुद्राचा असतो, समुद्र कांही तरंगाचा नसतो.—याप्रमाणें श्रीशंकराचार्यांनी वर्णिलेलें भक्तिसुख अनुभवण्याचा तो मार्ग होय. अंगीं अधिकार आल्यामुळे मुमुक्षुजनांस उपदेश करून त्यांचा उद्धार करणें हें सहज कार्य अशा सत्पुरुषांच्या हातून घडतें.

तु. म. ची ही भूमिका लक्षांत घेतली म्हणजे तिजकडे दुर्लक्ष्य झाल्यामुळे विशेषतः प्रो. पटवर्धनांचे शेरे कसे गैर होतात तें पहा. कित्येक अभंगांवर मूर्तिपूजेचा पगडा असलेला म्हणून तरूणपणचा (अभं. १ व ६), अद्वैतपर म्हणून मध्यम वयांतील (अभं. २०), अद्वैतपर प्रौढपणींचा (अभं. २७), लौकिक मूर्तिपूजेचा (अभं. ३४), अशा प्रकारचे शेरे आहेत ते चिन्त्य आहेत. पारमार्थिक विकास वयोऽवस्थेवर ठरविणें चुकीचें होईल. तसेंच धार्मिक समजुतीने 'लौकिक' हा शेरा चुकीचा ठरेल. तु. महाराजांच्या ज्या समजुतींवर 'लौकिक' असा शेरा आहे त्या पुष्कळ वेळां प्रचलित स्मृति, पुराणें वगैरेंना धरूनच असतात. अशा समजुतीस पाहिजे तर सांप्रदायिक म्हणा. उ. कलियुगामध्ये धर्मभ्रष्टता झाली आहे ही पौराणिक समजूत होय. 'लौकिक समजूत,' याचा अर्थ धर्मग्रंथाबाहेरील म्ह. नास्तिकपणाची असा होईल. अशा समजुतींवर कोरडे ओढले असतात ते त्यांतील दम्भाचा स्फोट करण्याकरिता व मुमुक्षूंना खालच्या पायरीवरून वरच्या पायरीवर चढविण्याकरिता असतात. यावरून शेरे द्यावयाचे

ते बद्ध, मुमुक्षु, साधक व सिद्ध व त्यानंतर लोकसंग्रही अशा अवस्थानुसार द्यावे. २ न्या भागांत अवस्थानुसार शेरे देण्याची पद्धत ज्यास्त दिसून येते. किंवा उत्तमाधिकार, मध्यमाधिकार व कनिष्ठाधिकार या ध्यायऱ्या शेऱ्याने दाखवाव्या.

अभंगांत मूर्तीचें वर्णन असलें तरी तें सिद्धावस्थेंतहि खालच्या भूमिकेवर उतरून भक्तिसुख अनुभवण्याकरिता असेल किंवा कीर्तनप्रसंगाने भाविक लोकांकरिता असेल तें तरुणपणचेंच असें हटकून म्हणतां येणार नाही. सार्थ गाथेच्या प्रस्तावनेंत ह. प. रा. पांगारकर यांनी, सद्गुरुप्रसाद झाल्यावर तु. म. स कवित्वाची स्फूर्ति झाली अशा अर्थाच्या त्यांच्या 'याती शूद्रवंश' इ. प्रसिद्ध उद्गारांवरून सोन्यांचा सर्वच प्रश्न कसा उलटाच्या पालटा होऊन जातो तिकडे चिकित्सकांचें लक्ष ओढलें आहे तें विचार करण्यासारखें आहे. असो.

चर्चेला आरंभ कोणीहि केला असला तरी आता हें कार्य महाराष्ट्रभाषाभिमान्यांचें व तु. म. न्या अभिमान्यांचें (व त्यांचा अभिमानी नाही असा महाराष्ट्रांत कोण दुर्दैवी असेल ?) आहे व तें तडीस जाईल याबद्दल सर्वांची सर्वतोपरी मदत झाली पाहिजे. प्रो. केळकर हे या कामीं चांगले संपादक लाभले आहेत. त्यांस एक विनंती अशी आहे की पारिभाषिक व सांप्रदायिक किंवा विशिष्टशास्त्रीय गोष्टींची छाननी त्यांनी तज्ज्ञांच्या नजरेखालून घालावी. यांत त्यांस कमीपणा आणण्याचा उद्देश नाही. कारण एकाच माणसाच्या हातून नजरचुका होण्याचा संभव असतो.–ज्ञातकार्योऽपि खल्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि– अशा कामीं मुख्य अडचण पैशाची व ती दूर करण्याची सूचना साहित्यसंमेलनाध्यक्षांकडून जनतेला होईल तर बरें असें आमच्या अल्प समजुतीस वाटतें. पुस्तकाची छपाई, बांधणी वगैरे उत्तम आहे.

वि. ह. निजसुरे

अभिप्राय

काव्य-शास्त्र-विनोद (प्रकाशकः– वाङ्मयोपासक मंडळ, अहमदनगर, किंमत १ रुपया) हें पुस्तक नगर जिल्ह्यांतील वाङ्मयप्रेमी मंडळींनी गेल्या फेब्रुवारी महिन्यांत भरलेल्या नगर–नाशिक जिल्ह्याच्या संमेलनाच्या प्रसंगीं प्रसिद्ध केलें आहे. संमेलनाचें दृश्य स्वरूप जनतेपुढे रहावें, व वाङ्मयप्रेमी मंडळींचा एकमेकांशीं जास्ती परिचय व्हावा ह्या दोन हेतूंसाठी पुस्तक प्रसिद्ध करण्यांत आलेलें आहे. पुस्तकाची कल्पना फारच सुंदर आहे; त्यांत विशेष मौजेची गोष्ट अशी आहे की, स्त्रियांनी त्यामध्ये भाग घेतला आहे; अशा तऱ्हेने साहित्यभक्तांचें संमेलन भरविण्याची कल्पना प्रथमतःच निघाली व चांगल्या रीतीने सिद्धीस गेलेली आहे हें पाहून नगरच्या मंडळींचें कौतुक करावें तेवढें थोडेंच आहे. बागेंत निरनिराळ्या ठिकाणीं असलेल्या फुलांचा गुच्छ तयार झाल्यानंतर जो आल्हाद मनाला होतो, त्याच प्रकारचा आल्हाद हें पुस्तक वाचल्यानंतर होतो असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही.

पुस्तकाच्या नांवावरूनच ह्या पुस्तकाचे तीन भाग झालेले आहेत असें ध्वनित होतें; काव्यविभागांत अर्थातच कविता दिलेल्या आहेत; शास्त्रविभागांत, शास्त्रीय लेखांचा संग्रह केलेला आहे; (शास्त्र ह्या शब्दाचा नेहमीचा 'आधिभौतिक शास्त्रें'

अर्थ न घेतां विस्तृत अर्थ घेतला पाहिजे.) ' विनोद ' — विभागांत कांहीं गोष्टी, व नाट्यछटा दिलेल्या आहेत. पुस्तकाचे तीन भाग केले असल्याकारणाने लेखांमध्येहि पुष्कळच विविधता दिसून येत आहे. काव्यविभागांतील श्रीयुत ठोकळ यांची, ' या बसा पाव्हनं असं रामराम घ्या '; श्रीयुत गिरिजात्मज ह्यांच्या ' वेड्याचें गाणें ', व 'पाहिजे साथ कुणाची तरी ' विठ्ठलराव घाटे ह्यांच्या ' आई ', व ' प्रेमाने घ्यास ' व गोमा गणेश ह्यांची— ' ऐकिव तव बांसरी, मुरारी '— ह्या कविता विशेष वाचण्यासारख्या आहेत; ह्या कविता अर्थाच्या दृष्टीने व चालींच्या दृष्टीनेहि चांगल्या साधलेल्या आहेत. शास्त्रविभागांतील बरेचसे लेख चांगले साधलेले आहेत; विशेष नवलाची गोष्ट अशी आहे की, निरनिराळ्या विषयांची मांडणी फारच सोप्या भाषेत केलेली आहे. श्रीयुत टेंभुर्णीकर ह्यांचा ' काव्यकला ' ह्या विषयावरील निबंध, श्रीयुत हिवरगांवकर यांचा ' वास्तुसौंदर्य ' हा लेख, श्रीयुत जोशी ह्यांचा ' चित्रकला ' हा लेख व श्रीयुत परशरामी ह्यांचा ' नाट्यकला ' हा लेख— हे सर्व लेख पाहिले असतां वरील विधानाची सत्यता दिसून येणार आहे. ह्याशिवाय श्रीयुत दामले ह्यांनी ' कविवर्य ' केशवसुत ' यांच्या पुण्यतिथीचा निर्णय ' ह्यासंबंधीं दिलेली हकीकतहि विचारांत घेण्यासारखी आहे. ' केशवसुत ' कधीं निधन पावले हा अलिकडे बराचसा वादाचा विषय झालेला आहे; परंतु श्रीयुत दामले यांनी दिलेली माहिती पाहिली असतां आता पुण्यतिथीबद्दल वाद उत्पन्न होण्याचें कारणच शिल्लक रहात नाही. श्रीयुत दामले ह्यांनी दिलेली तारीख ७ नोव्हेंबर १९०५ हीच बरोबर असल्याबद्दल त्यांनी त्या वेळचीं कांहीं पत्रें प्रसिद्ध केलेलीं आहेत; हीं पत्रें बरोबर नसावींत असा संशय सुद्धा येण्यास जागा नाही. तर ह्यानंतर हा सर्व वाद थांबवून ता. ७।११।१९०५ हीच तारीख खरी धरण्यास कोणत्याहि तऱ्हेचा प्रत्यवाय दिसत नाही.

विनोदविभागाबद्दल लिहिण्यापूर्वी स्त्रीलेखिकांचा निर्देश केला पाहिजे;— सौ सप्तर्षि, सौ. घाटे, सौ. हिवरगांवकर, व सौ. गायदेव ह्यांनी ह्या पुस्तकांत आपले लेख प्रसिद्ध करून हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याच्या मूळ कल्पनेला पुष्कळशी मदत केलेली आहे. ह्याचप्रमाणे स्त्रियांनी प्रत्येक गोष्टींत जर भाग घेतला तर आपल ऊर्जितावस्थेचा काल बराचसा जवळ आलेला आहे असें म्हणावयास हरकत नाही.

विनोदभागांतील नाट्यछटा बऱ्या साधलेल्या आहेत. एकंदरीने पाहिलें असतां ग्रंथाची कल्पना फारच सुंदर साधलेली आहे. आंतील छपाई पुणें येथील 'विजय' प्रेसने केलेली असल्यामुळे तीहि चांगली झालेली आहे असें निराळें लिहिण्यास नको. ह्या कल्पनेप्रमाणे ज्या ज्या प्रांतांत साहित्यसंमेलनें भरविलीं जातात, त्या त्या प्रांतांतील वाङ्मयप्रेमी मंडळींनी अशा तऱ्हेने एखादा ग्रंथ प्रसिद्ध केल्यास त्या प्रांतांतील वाङ्मयसेवकांचा परिचय आपोआप इतरांना होईल व तो कायमच्या स्वरूपांत चांगल्या तऱ्हेने होईल.

ग. स. जोग, एम्. ए., एल्‌एल्. बी., वकील, बेळगांव.

अनुक्रमणिका

भारतीय कृषिशास्त्र – वृक्षविद्या

(लेखकः—कै. कृष्णाजी विनायक वझे)

द्यौः पुमान् धरणी नारी बीजमंभो दिवश्च्युतं ॥
धुधात्रीबीजसंयोगाद्धान्यादीनां तु संभवः ॥
अन्नं हि जगदाधारं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं ॥
मूलमापो हि अन्नस्य तस्मादापो हि जीवनं ॥
अप्तृणसूर्या हि ओषधयः ।

आकाश हा नवरा असून भूमि ही त्याची बायको आहे व आकाशांतून पडणारें पाणी हें त्या पुरुषाचें वीर्य आहे. याप्रमाणे आकाश, पृथ्वी व बी यांच्या संयोगापासून सर्व वनस्पति उत्पन्न होतात व त्यांना 'अप्तृणसूर्य' असें म्हणतात. अन्न हें सगळ्या जगाचा आधार आहे, कारण 'अन्नमय प्राण' आहेत. शरीरांतील सर्व शक्ति अन्नामुळे आहेत व तें अन्न पाण्यापासून उत्पन्न होतें म्हणून पाणी हें 'जीवन' होय. यासाठी शेतीचा विचार करण्यापूर्वी पावसाच्या पाण्याचा अंदाज व विचार करावा लागतो.

पावसाचा अंदाज करण्याचे तीन प्रकार आहेत; त्यांना (१) दिव्य (२) अंतरीक्ष्य व (३) भौम असें म्हणतात. ते प्रकार खाली दिल्याप्रमाणेः

१ दिव्य—दिव्य प्रकारांत आकाशांत जे सूर्य, तारे व ग्रह आहेत त्यांच्या स्थितीवरून अंदाज करीत असतात.

वर्षोपलब्धिः बृहस्पतेः स्थानगमनगर्भाधानेभ्यः, शुक्रस्य उदयास्तमयचारेभ्यः, सूर्यस्यप्रकृतिवैकृताच्च । सूर्याद्बीजसिद्धिः । बृहस्पतेः सस्यानां स्तंबकरिता ।शुक्राद्वृष्टिरिति ।

पाऊस हा बृहस्पति (गुरु) याचें स्थान, गमन व गर्भाधान यांच्यावर, शुक्राचा अस्त, उदय व मयचार यांवर आणि सूर्याच्या स्वच्छपणावर व डागांवर अवलंबून असतो. त्यांत सूर्याच्या स्थितीवरून धान्य कसें येईल हें समजतें, गुरूच्या स्थितीवरून गवत* कसें येईल हें समजतें व शुक्राच्या स्थितीवरून पाणी पुरवठा कितपत होईल हें कळतें. सूर्याच्या स्थितीवरून अनुमान करण्यासंबंधाची माहिती वराहमिहिरांनी आपल्या बृहत्संहितेंत 'केतुचार' या प्रकरणांत दिली आहे. सूर्यावरील डागांना त्यांनी 'केतु' असें नांव दिलें असून या केतूंचा आकार, त्यांची संख्या व त्यांचें सूर्यबिंबावरील स्थान या गोष्टींवरून अंदाज करण्यास सांगितलें आहे. वराहमिहि-

* माताचा चूड (सं. म. सा. प.).

रांनी तेहतीस केतूंची माहिती दिली आहे. गुरुशुक्रांवरून अंदाज करण्याची माहिती फलज्योतिषग्रंथांत मिळेल. याशिवाय हल्ली ग्रहांच्या युति व प्रतियुतींवरून पावसाचा अंदाज करण्याचा प्रघात रा. करंदीकर वगैरेंनी पाडला आहे. तात्पर्य, ज्योतिषशास्त्राधारें जो पावसाचा अंदाज करतात त्याला ' दिव्य ' प्रकार म्हणतात.

२ आंतरीक्ष्य—पृथ्वीच्या सभोंवार जें वायुमंडल आहे त्याच्यांत होणाऱ्या फेरफारांवरून जो पावसाचा अंदाज करतात त्याला आन्तरीक्ष्य अंदाज म्हणतात. ही अंदाज करण्याची पद्धति वराहमिहिरांनी आपल्या वृहत्संहितेंत दिली आहे. कार्तिक व॥३० पासून आकाशांत दररोज जे ढग येतात त्यांची वाऱ्याची दिशा व वेग यांची नोंद ठेवून दोनशे चाळीस दिवसांनी त्यांचें अमुक फळ येईल असें सांगणें ही यांत प्रमुख गोष्ट आहे. याला मेघांचें गर्भाधान असें म्हणतात. हे गर्भमेघ फुटले, स्रवले अगर विघडले हें पाहून हा अंदाज करतात. चैत्र शु॥ १ (प्रतिपदे)पासून अश्विन्यादि दिननक्षत्रांवरून त्या त्या सूर्यनक्षत्रीं पावसाची काय स्थिति असेल असाहि अंदाज करण्याची एक पद्धति आहे. इंग्रज सरकारचे वायुशास्त्रज्ञ वायूची गति, दिशा, हिमालयावर पडणाऱ्या बर्फाचें माप व प्रमाण वगैरेंवरून पावसाचा अंदाज करीत असतात. उंच वातावरणांतील गति वगैरेंवरूनसुद्धा अंदाज करण्याची चाल आहे. तात्पर्य, वातावरणांतील फेरफारांवरून करण्यांत येणाऱ्या अंदाजाला ' आंतरीक्ष्य ' अंदाज म्हणतात.

३ भौम—पृथ्वीवरील वनस्पति, प्राणी वगैरेंच्या परिस्थितीवरून जो पावसाचा अंदाज करतात त्याला 'भौम' अंदाज म्हणतात. वसंतऋतूंत झाडांना नवी पालवी येते, मोहोर येऊन फळें येतात, पशुपक्षी माजतात, अंडीं घालतात अगर गाभण रहातात. यावरून पावसाळ्यांत पावसाची काय स्थिति असेल याचा अंदाज करणें म्हणजे भौम अंदाज होय. हा प्रकार हल्ली मुळींच प्रचारांत नाही; यासाठीं याची थोडी माहिती खालीं दिली आहे.

फलकुसुमपत्रवृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयं।
सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि सस्यानां ॥
न्यग्रोधेन च यवकाः तिंदुकवृद्ध्या च षष्टिको ज्ञेयः ॥
अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्वसस्यानां ॥
जंबूभिः स्थलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च मुद्गनिष्पत्तिः ॥
गोधूमाश्च मधूकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन ॥
करिणश्च हस्तिकर्णैर्निर्देश्या वाजिनोश्वकर्णेन ॥
गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं ज्ञेयं ॥
आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यं ॥
खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षं अर्जुनैः शोभना वृष्टिः ॥
पिचुमंदनागकुसुमैः सुभिक्षमथ मारुतः कपित्थेन ॥
निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं चैव कुटजेन ॥

झाडांना पानें फुलें फळें किती आलीं आहेत हें पाहून त्यावरून पुढील सालचा सर्व अंदाज करावा तो असा :—

पिंपळावरून नाचणी, टेंभुरणीवरून तांदूळ, वडावरून बाजरी जोंधळे, जांभळीवरून उडीद, शिरीषावरून मूग, मोहड्यावरून गहू, सातवणीवरून सातु, हस्तिकर्णावरून हत्ती, अश्वकर्णावरून घोडे, पाडळीवरून गाई, चवेणीवरून शेळ्यामेंढया, आंब्यावरून कल्याण, बिब्यावरून भय, पीलूवरून आरोग्य, खैरशमीवरून दुष्काळ, अर्जुनावरून पाणीपुरवठा, पिचुमंदावरून सुकाळ, कवठावरून वारा, निचुलावरून पावसाचा तुटवडा, कुडयावरून रोगराई यांचा अंदाज करावा.

याप्रमाणे अनेक गोष्टींचें सूक्ष्म अवलोकन करून त्याचा निष्कर्ष त्या वर्षाच्या पंचांगांत मांडण्याची आपल्यांत चाल आहे. चैत्र पाडव्याला ही माहिती जोश्यांनी घरोघर जाऊन सांगावयाची म्हणजे घरधनी त्याप्रमाणे आगाऊ सावध असतो. यंदा कोणत्या हंगामांत केव्हा किती पाऊस पडणार आहे हें समजलें तर त्या बेताने पिकांची योजना व पेरणी करून पडणाऱ्या पावसाचा योग्य फायदा घेतां येतो अगर न पडणाऱ्या पावसामुळे नुकसान होऊं नये अशी खबरदारी घेतां येते.

असा पावसाचा नुसता अंदाज करूनच आपले पूर्वज थांबले नाहीत तर त्यांनी त्या अंदाजांचे पडताळे पाहून ते बरोबर उतरतात कीं नाही, कोठे चुकतात, कां चुकावेत याचा विचार करून दुरुस्त्याहि केलेल्या आढळतात. यासाठी दररोज पडणारा पाऊस मोजून जोशांनी त्याची नोंद ठेवावयाची असते व मग अंदाजाशीं या नोंदींचा पडताळा पहावयाचा असतो. हें काम खाजगी व्यक्ति करीत असत.

हल्ली जसे इंग्रज सरकार पाऊस इंचांत मोजतें त्याप्रमाणे प्राचीन काळीं पाऊस द्रोणांत मोजीत असत. ही मोजण्याची पद्धति वराहमिहिरांनी आपल्या बृहत्संहितेंत खालीलप्रमाणे दिली आहे.

हस्तविशालं कुंडं समधिकृत्यांम्बुप्रमाणनिर्देशः ॥
पंचाशत्पलमाढकमनेनमिनुयाज्जलं पतितं ॥ बृहत्संहिता २३।२

एक हात चौरस चुनेगची कुंड करून त्यांत पावसाचें पाणी मोकळेपणें पडूं द्यावें. त्यांत फक्त पावसाच्या थेंबांचें पाणी घ्यावयाचें आहे. पाऊस थांबला म्हणजे कुंडांत जमलेलें पाणी ओल्या फडक्याने टिपून घेऊन तोलावें. अडीच तोळ्यांचा पल, पन्नास पलांचे आढक व चार आढकाचा द्रोण या मापाने पावसाचें माप द्रोणांत व आढकांत आणि पलांत सांगावें. याप्रमाणे आजचा एक इंच पाऊस हा एकदशांश द्रोण होतो.

हिंदुस्थानाच्या निरनिराळ्या भागांत किती पाऊस पडतो हें कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रांत नमूद केलेलें असून शिल्पशास्त्रकारांनी निरनिराळ्या भागांतील

पावसाच्या मानाने छपरांचे ढाळ निरनिराळे असावे असें सांगितलें आहे. पावसाचें मान व ढाळ यांची माहिती वेश्यशास्त्रांत दिली आहे तिचा सारांश खाली दिला आहे.

षोडशद्रोणं जांगलानां वर्षप्रमाणं, अध्यर्धं आनूपानां देशवापानां अर्धत्रयोदशं अश्मकानां, त्रयोविंशतिः अवंतीनां, अमितमपरांतानां, हैमन्यानां च, कुल्यावापानां च कालतः ।

जांगल देशांत सोळा द्रोण पाऊस पडत असतो, कोरडवाहू देशांत दीड द्रोण पाऊस पडतो, अश्मक देशांत साडेसहा द्रोण पाऊस पडतो, अवंती देशांत तेवीस द्रोण पाऊस होतो, अपरांत देशांत बेमाप पाऊस पडतो, हिमालयांतील प्रदेशांत नेहमी व कुल्यावाप (सिंध) देशांत क्वचित्काळीं पाऊस पडतो.

देशाचें नांव	पाऊसमान इंच	छपराचा ढाळ गाळा	उंची
सिंध	०ते५	१२	१
राजपुताना, कच्छ	५ते१०	७	१
मारवाड, काठेवाड	१०ते१५	५	१
वऱ्हाड वगैरे	१५ते३०	४	१
वहार ओरिसा	३०ते५०	२	१
संयुक्त प्रांत	५०ते७५	९	७
माळवा वगैरे	७५ते१००	७	५
कोंकण वगैरे	१००ते१५०	७	६
काश्मीर वगैरे	१५०ते३००	१५	१४

उत्तम पावसाळा म्हणजे कसा असावा हेंहि ठरविलें:

वर्षत्रिभागः पूर्वपश्चिममासयोः, द्वौ त्रिभागौ मध्यमयोः ।
त्रयः सप्ताहिका मेघा अशीतिः कणशीकराः ॥
षष्टिरातपमेघानां एषा वृष्टिः समाहिता ॥
वातमातपयोगं च विभजन्यत्र वर्षति ॥
त्रीन् कर्षकांश्च जनयन् तत्र सस्यागमो ध्रुवः॥ कौटिल्य १।२४ (४५? सं.म.सा.प)। ४१

एकंदर जो पाऊस पडत असेल त्याचा तिसरा हिस्सा पाऊस पहिल्या व शेवटच्या अशा दोन महिन्यांत पडावा व बाकीचा दोन हिस्से पाऊस मधल्या दोन महिन्यांत पडावा. पावसाळ्यांत तीन सातेरी (सात सात दिवसांचा एक एक सप्ताह) झड लागावी. ऐंशी दिवस धुसपुस धुसपुस पाऊस पडावा, साठ दिवस उघड झांप पाऊस पडावा असें झालें म्हणजे पुरेसा पाऊस झाला. पाऊस पडावा, उन्ह पडावें. अशा गोष्टी आळीपाळीने व्हाव्या व तीनदा पेरण्या करतां येतील इतका पाऊस पडावा म्हणजे पिकें खात्रीने येतात.

कोणतीं पिकें केव्हा पेरावीं व त्यांना किती पाऊस लागतो हेंहि ठरविलेलें आहे.

शालीव्रीहिकोद्रवतिलप्रियङ्गुदारकवरकाः पूर्ववापाः ।

मुद्गमाषशैंव्या मध्यवापाः ।

कुसुंभमसूरकुलत्थयवगोधूमकलामअतसीसर्षपाः पश्चाद्वापाः ।

तांबडें भात, पांढरें भात, कोद्रु, तीळ, नाचणे, जोंधळे, वऱ्या हीं धान्यें पहि, ल्याने पेरावीं; मूग, उडीद, तूर, पावटे हीं कडधान्यें मध्ये पेरावीं; करडई, मसूर-कुळीथ, सातु, गहू, हरबरे, आळशी, मोहऱ्या हीं धान्यें मागून पेरावींत.

शाल्यादि ज्येष्ठं । मुद्गादि मध्यमं । यवादि कनिष्ठं ।

इक्षुः प्रत्यवरः । इक्षवो हि वह्वावाधा व्ययग्राहिणश्च ।

साळींना पाऊस फार पाहिजे, मूग वगैरे कडधान्यांना मध्यम पाहिजे, गहू वगैरेंना थोडा पुरतो. उसाला मात्र पाणी नेहमी पाहिजे. उसाला भय फार व खर्चहि जास्त येतो. यासाठी पाण्याची शाश्वती व खताची खात्री असल्याशिवाय तो पेरूं नये. पाणी देणें तें जशी सोय असेल त्याप्रमाणे नदी वगैरे वाहत्या पाण्याचे अगर तलावाचे पाट काढून द्यावें, अगर विहीर वगैरेंचे उचलून द्यावें अगर खांद्यावरून अगर जनावरावरून वाहून आणून द्यावें. वरील प्रकार एकापेक्षा एक गौण (पिकाच्या दृष्टीने कमी योग्यतेचे) आहेत; परंतु जमीन उतरण्याच्या दृष्टीने श्रेष्ठ आहेत. पाटाच्या पाण्याने जमीन लवकर कसाला उतरते व घागरीने पाणी घातल्यास जमीन मुळींच उतरत नाही

धान्य वगैरे पेरण्यापूर्वी काय करावें तें असें सांगितलें आहे.

तुषारपायनं, उष्णशोषणं च आ सप्तरात्रादिति धान्यबीजानां, त्रिरात्रं वा कोशीधान्यानां, मधुघृतसूकरवसाभिः शकृद्युक्ताभिः काण्डबीजानां, छेदलेपो मधुघृतेन कंदानां, अस्थिबीजानां शकृदालेपः, शाखिनां गर्तदाहो गोस्थिशकृद्भिः काले दौहृदं च ।

प्ररूढांश्च आशुष्ककटुमत्स्यांश्च स्नुहिक्षीरेण पाययेत् ।

मोरचुताचे पाण्यांत भिजवून सात दिवस उन्हांत वाळवून गहू जोंधळा असलीं धान्यें पेरावींत. ज्या धान्यांवर टरफल आहे तीं धान्यें तीनच दिवस वाळविलीं तरी पुरे. तुकडे लावावयाचे असले तर त्यांना मध, तूप, डुकराची चरबी व विष्ठा यांचें खत द्यावें. कांद्यांचे तुकडे लावणें असतील तर त्या फाकींना मधतुपाचा हात द्यावा. कठीण कवचीचें बी शेणांत मुरवावें. फांद्या लावणें असतील अगर झाडें लावणें असतील तर अगोदर खड्डा भाजावा, मग त्यांत गाईचीं हाडें व शेण यांचें खत वेळोवेळीं जरूरीप्रमाणे द्यावें.

रोप लावतांना त्याच्या बुडाशीं मूठभर वाळलेले खारे मासे व शेराचा चिक हीं घालावीं.

गाईम्हशींचें शेणखत झाडांच्या लवकर आंगीं लागतें. माणसांचें सोनखत आंगीं लागण्यास जास्त वेळ लागतो. खेचर, घोडा, उंट, गाढव यांचें शेण आंगीं लागण्यास बरेच दिवस लागतात व शेळ्या मेंढयाच्या लेंडया आंगीं लागण्यास तर फारच दिवस लागतात हें लक्षांत ठेवून खत त्या बेताने आगाऊ जमिनींत घालीत जावें.

झाडांना जमिनींतील रस शोपून घेतां यावा म्हणून ती जमीन पाणी शोपून घेणारी पाहिजे. तींत मुळांचा प्रवेश होण्यासाठी ती भुसभुशीत पाहिजे व तींतील द्रव्यें पाण्यांत विरणारीं पाहिजेत. जमीन कडक असेल तर तींत मुळें शिरणार नाहींत व तींतील द्रव्यें पाण्यांत विरणारीं नसतील तर तीं द्रव्यें झाडांना घेतां येणार नाहींत व पाणी नसेल तर तीं द्रव्यें पाण्यांत विरणार नाहींत व त्यामुळेहि झाडांची उपासमार होईल. यासाठी पहिल्याने जमीन नांगरून भुसभुशींत केली पाहिजे. हें नांगरण्याचें काम पीक निघतांच करावें म्हणजे जमीन मऊ असल्याने ती नांगरण्यास सोपी जाते, ती उन्हाने तापली म्हणजे तिच्यांतला कठीण भाग पिचतो, दगड विरतात, त्याचें कूट होतें व वरची जमीन खाली व खालची जमीन वर होते. नेहमी पिकें करण्याने वरची जमीन निकस होते व वरच्या जमीनींत निरनिराळ्या वस्तूंचें खतांत रूपांतर करणारे सूक्ष्म जंतु असतात. हे जंतु खाली गेले म्हणजे तेथील मातींत खत निर्माण करतात. हे जंतु फार खोल गेले तर तेथे त्यांना हवा व सूर्यप्रकाश न मिळाल्याने ते मरतात किंवा त्यांना खत निर्माण करतां येत नाही. यासाठी जमीन फार खोल नांगरूं नये. सामान्यतः जमीन वीत दीड वीत नांगरावी. जमिनीचा वरचा भाग निकस झाला असेल व मातीचा थर पुष्कळ खोल असेल तर वरची माती काढून एक साल काढून तालीसारखी सभोवार टाकावी व मग जमीन नांगरावी म्हणजे पहिली माती काढल्यावर नव्या वरच्या भागांत एक साल हे सूक्ष्म जंतु निर्माण होतील व मग जमीन नांगरल्यावर पूर्वी खोल असलेल्या जमीनींतील कस पिकांत येईल. नुसता खोल नांगर मारण्याने हित न होतां वरचे जंतु खोल खाली जाऊन मेल्यानें पिकाला कमीपणा मात्र येतो, हें घ्यानांत असूं द्यावें व नवीन वर आलेल्या जमिनींत जंतु उत्पन्न होण्यास वेळ लागतो

चत्वारिंशत्तयाचाष्टौ अंगुलानि कुटः स्मृतः ॥
ऊर्ध्वार्धमंगुलैर्भेद्या हलीनां वेधतश्च यः ॥
षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशति तथोपरि ॥
वेधस्तस्य च कर्तव्यः परिमाणे षडंगुलः ॥
सुतीक्ष्णो लोहफालः स्याद् मृत्काष्टाद्यविकारि च ॥
सालादिशुभकाष्टानां हलिना विदुषां मते ॥
न सीरक्षीरवृक्षस्य न विल्वपिचुमंदयोः ॥
प्लक्षाक्षयोर्न तत्कुर्यात् सारकाष्ठैः कृतं भवेत् ॥
चतुर्हस्तं युगं कार्यं स्कंधस्यानेर्धचंद्रकं ॥
मेषशृंग्याः कदंवस्य सालाद्यन्यतमस्य च ॥

प्रतोददंडमग्रंथि वैणवं च चतुःकरं ॥
तदग्रे न च कर्तव्यं यवाकारं तथांकुशं ॥
नीचोच्चवृषमानेन प्रज्ञास्तज्ज्या वदंति च ॥
एवं धान्यादिलाभार्थं कर्तव्यं कर्षणं तरैः ॥

नांगराचा खुंट अठ्ठेचाळीस अंगुलें लांब असावा; या खुंटाला खाली सोळा अंगुलें व वर सव्वीस अंगुलें जागा सोडून मध्ये भोक पाडून त्यांत दांडा घालावा. हा दांडा व भोक सहा अंगुलें जाडीचीं असावींत. जो माती, मुळ्या वगैरेंनी बिघडणार नाही असा चांगला अणीदार फाळ करावा. नांगराला लाकूड साल वगैरे मजबूत जातीचें असावें. क्षीर झाडाचा, बैल, पिचुमंद, प्लक्ष वगैरे मऊ झाडांचा नांगर करूं नये. तो बाभूळ, शमी, खैर अशा कठीण लाकडांचा करावा. त्याला जू लावणें तें चार हात लांब असावें व त्याचा खांद्यावर येणारा भाग निमगोल किंवा अर्धचंद्राकृति करावा. हें जू मेषशृंगी, कदंब अशा चिवट झाडाचें असावें. साल लाकूड याला वापरूं नये. चाबकाची (आसुडाची) काठी बिनगाठीची असावी. ती चार हात लांब असावी व ही बांबूची भरीव असली तर बरी; तिच्या शेवटीं आरी किंवा त्रिशूळ न करतां चापट पट्टी लावावी. बैल उंचठेंगणे असतील त्याप्रमाणे कासरा लांब असावा. याप्रमाणे नांगर करून शेत नांगरावें. नांगराच्या फाळाला माती लागते ती आसुडाच्य शेवटीं असलेल्या उलथण्याने पाडावी.

जमीन नांगरणें ती तिला जो ढाळ असेल त्याशीं गुण्यांत नांगरावी म्हणजे नांगराच्या तासानेच पाणी वाहून जमीन धुपत नाही. शेतीसाठी जमीन असणें ती दक्षिणपश्चिमेकडे किंवा नेहमी जिकडून जोराने पाऊस येतो तिकडे ढळती नसावी. उत्तरेकडे जमीन ढळती असली म्हणजे उन्हाळ्यांत तिजवर सूर्यकिरण लंब पडतात व ती चांगली तापून निघते. नांगराचे तास या ढाळाला गुण्यांत असले म्हणजे पावसाचें पाणी या तासांत सांचून जमीनींत चांगलें मुरतें व जमीन धुपत नाही तें निराळेंच. नांगर सरळ रेषेंत, तासाला तास लागून हाकणें हें एक कौशल्य आहे. नांगराला चार बैल लावावे. त्यांत दोन पुढचे तापट व दोन मागचे धीमे असावे. धीमे बैल नेटाला दमदार असतात व तापट बैल वेगाला जास्त असतात. गाडी, नांगर वगैरेंना जनावरें लावणें तीं केव्हाहि एका स्वभावाचीं नसावींत. त्यांत नेहमी डावा उजवा हात असावा म्हणजे बरें असतें. दोन्ही जनावरें तापट असलीं तर गाडी भडकून जाण्याचें भय असतें व दोन्ही मंद असलीं तर गाडी हळूहळू चालते. बैलांचा रंग काळा, विशेषतः खूर काळे असावेत. काळे खूर पक्के असतात व त्यामुळे जनावरांचे पाय तळावत नाहीत. सडकेवरून नेहमी जावें लागणाऱ्या बैलांच्या पायांना नाल मारतात; परंतु शेतांत चिखलांत ज्यांना काम करावें लागतें त्यांना नाल नकोत. पाण्यांत हे नाल ढिले होतात व यांच्या कडा दुसऱ्या पायांना वगैरे लागून त्यांना इजा होते. यासाठी नाल काढून बैलांना शेतीच्या कामीं वापरावेत.

नोषरां वाहयेद्भूमिं, न चाश्माशर्करान्विता ॥
न गोचरां, प्रदत्तां न, न नदीपुलिनं द्विजः ॥
न दूरे वाहयेत्क्षेत्रं, न चैवात्यंतिकं तथा ॥
न वाहयेत्पथिक्षेत्रं, वाहयन्दुःखितो भवेत् ॥
क्षेत्रेष्वेवं वृतिं कुर्यात् यामुष्ट्रो न विलंघयेत् ॥
न लंघयेत्पशुं नाश्वो न भिंवाद्यां च सूकरः ॥
वंधादि यत्नतः कार्या मृगादित्रासनार्थं च ॥
तथैवोपद्रवं राजतस्करादिसमुद्भवं ॥
अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमां ॥
धरणीं वाहयेद् निम्नां यत्र तोयं स्थिरीभवेत् ॥
वाहयेत्सलिलाकीर्णां अवृष्टौ सेकसंभवां ॥

खाऱ्या जमीनी, खडक, वाळवंट, गुरचराई, दान दिलेली, नदीचे पात्र या जमीनी चांगल्या माणसाने पेरूं नयेत. शेत गांवापासून फार लांब असूं नये तसेंच तें फार जवळ असूं नये. जवळ असलें तर शेतास गांवाची वर्दळ बाधते व लांब असलें तर चोर व हरणें डुकरें वगैरे वन्य पशूंचा त्रास होतो. तसेंच रस्ता शेत म्हणून पेरूं नये किंवा शेत अगदीं रस्त्याकडे असूं नये; असलें तर शेतकऱ्याला त्रास होतो, शेताचे सभोवार असें कुंपण करावें की उंट, घोडा, गाय वगैरे जनावरें त्यावरून शेतांत येऊं शकूं नयेत. तसेंच तें कुंपण डुकरांना मोडून टाकतां येऊं नये. हरणें वगैरेंनी त्रास देऊं नये म्हणून शेतांत फांस वगैरे ठेवावे. त्याचप्रमाणे राजाचे अधिकारी अगर चोर यांपासून शेतांतील पिकाला त्रास होऊं नये असा बंदोबस्त ठेवावा. हलकी नाही अशी, चांगली मऊ, फुटीर नव्हे अशी, जिला पाणी लागू शकेल अशी व जींत पाणी ठरतें व मुरतें अशी, धरणी (पिकणारी) जमीन पेरावी. तसेंच जमीत पाण्याच्या जवळची पेरावी म्हणजे पावसानें ताण दिल्यास पाणी देतां येतें व ती जमीन खोलगट असावी म्हणजे पाणी उभें रहातें व ओल टिकतें.

जमिनींत ओल मुरावी व ती टिकावी म्हणून ती भुसभुशीत असावी व तिज वर साय धरूं देऊं नये. पाऊस पडला की जमीन वखरीत जावी म्हणजे तिचा पृष्ठभाग खरवुडीत रहातो व मग तो फार तापत नाही व पाणी वाळूं देत नाही. जमिनींत लहान लहान गोटे असले तर चांगले. हे गोटे नांगराला नडतील असे मोठे नसावेत, म्हणजे त्यांच्या खालचें पाणी लवकर वाळत नाही व या पाण्याचा पिकाला फार उपयोग असतो. यावरून म्हण पडली आहे की “ जमीन असावी धोंडाळ, बायको असावी तोंडाळ व कणीस असावें गोंडाळ ” म्हणजे त्रास होत नाहीं. वखरलेल्या जमिनविर जें पाणी पडेल तें आंत मुरतें व ऊन आणि वारा यांच्यायोगाने तें लवकर वाळत नाही. यासाठी शेत वरचेवर वखरीत जावें.

शारद्यमुच्चके भूमौ कंग्वाद्यं वापयेद् झलीन् (?) ॥
अधित्यकासु कार्पासं वदंत्यत्र च हैमजं ॥
वासंतं ग्रीष्मकालीनं वाप्यं स्निग्धेषु तद्विदा ॥
केदारेषु तथा शालीर्जलोपांतेषु चेक्षवः ॥
मूलवृन्ताकशाकादिकंदकानि जलांतिके ॥
मिश्रेऽतिवृष्टिपानीयक्षेत्रेष्वेव यवादिकं ॥
गोधूमांश्च मसूराश्च खल्वाः खलकुशास्तथा ॥
समभूमिषु तु वाप्या धान्यान्यन्यानि योगतः ॥
कुलत्था मुद्गमापाश्च राजमापादिकास्तथा ॥
वाप्या भूमिविशेषेषु भूमिजीवं विजानता ॥
तिला बहुविधा वाप्या अतसीशणमेव च ॥
मृदंबुयोगतः सर्वं वापयेत्कृषिकृन्नरः ॥

डोंगराच्या पायथ्याच्या जमिनींत पावसाळीं (शारद्य, खरीफ) पीक पेरावें. दलदलीच्या जागीं तांदूळ, नाचण्या, कांदे पेरावेत. डोंगरपठारावर कापूस वगैरे कमी पाणी लागणारीं पिकें पेरावींत व येथेच हिंवाळी (हैमज, रब्बी, शिआळू) पिकें पेरावींत. उन्हाळी (वासंत) पिकें, स्निग्ध (न फुटणाऱ्या) जमिनींत लावावीं. केदार (ताली घातलेलें शेत, चारी बाजूंनी वरंबे घातलेलें शेत) यांत साळी पेराव्यात. ऊस जेथे पाणी पुष्कळ आहे तेथे पेरावा. मुळे, कांदे, वगैरे भाज्या व माळवें हें पाण्याजवळ लावावें. (मळ ज्या शेतांत पडतो त्या शेताला मळा म्हणतात. मळा म्हणजे खतावलेली जमीन. हींत माळवें लावावें). जेथे पाऊस फार, पाणी जास्त व जमीन मिसळ तेथे सातु, जवस वगैरे धान्यें पाऊस संपल्यावर पेरावींत. गहूं, मसूर, हरबरे, वाटाणे हीं धान्यें सातु वगैरेंच्या ठिकाणींच पेरावींत. इतर धान्यें सम (सारख्या) जमिनींत त्यांची त्यांची योग्यता पाहून पेरावींत. ज्या जमिनींत पाऊस, किंवा दुसरी कोणतीही गोष्ट फार नाही अशी साधारण जमीन होय. ज्याला जमिनीचा मगदूर कळतो अशा शेतकऱ्याने कुळीथ, मूग, उडीद, मटक्या वगैरे धान्यें त्यांना योग्य अशा विशिष्ट जमिनींत पेरावींत. या झाडांना पाऊस पाहिजे, परंतु पाणी साचूं नये; तें वरचेवर निचरून जावें अशी जमीन लागते. नानाप्रकारचे म्हणजे काळे, पांढरे, कारळे वगैरे तीळ, सण, ताग, आंबाडी, जवस वगैरे धान्यें विशेष प्रकारच्या जमिनींत विशेष उद्देशाने लावावींत. शेती करणाराने जमिनीची जात व गूण व पाण्याचा हंगाम व पुरवठा यांचा विचार करून जिन्नस पेरावे. एका शेतांत नेहमी एकाच प्रकारचें पीक केलें तर तींतील विशिष्ट द्रव्यें मात्र वापरलीं जाऊन त्या बाबींत ती जमीन निकस होते. यासाठी पिकें पाळीपाळीने बदलीत जावींत. एकदल धान्यानंतर द्विदल धान्य, उथळ मुळांच्या धान्यानंतर खोल मुळांचीं धान्यें, पुष्कळ पाणी लागणाऱ्या धान्यानंतर कमी पाणी लागणारीं धान्यें, खत पाहिजे असणाऱ्या पिकानंतर खताची

जरूर नसणारी पिकें, असे बदल करावेत म्हणजे जमीन सारखी खपत जाते व एकाच प्रकारचीं द्रव्यें फार खपून जात नाहीत. धान्य पेरतांना सुद्धा दहा वीस रांगा एका जातीच्या तर पांच सात दुसऱ्या जातीच्या अशा पेराव्यात. या दुसऱ्या प्रकाराला थड म्हणतात. रोगसंबंध आला, किंवा हवेंत एकदम बदल झाला तर त्याची बाधा एका पिकाला होते परंतु दुसऱ्या पिकास होत नाही व यामुळे सर्वस्व-नाश होत नाही. रोगांची बाधा तर थड पिकापर्यंतच होते व थांबते आणि पलीकडील पीक तसेंच रहातें.

जमिनीला खत देतांनासुद्धा जमिनींत कोणतीं द्रव्यें किती आहेत व पिकाला कोणतीं द्रव्यें किती लागतील हें पाहून कमी असलेल्या द्रव्यांची उणीव भरून निघेल अशा बेताने ती द्यावी. यासाठी शेतकऱ्याला कोणत्या धान्यांत कोणतीं द्रव्यें आहेत, कोणत्या जमिनींत कोणतीं द्रव्यें आहेत व झाडांना कोणतीं द्रव्यें कोणत्या परि-स्थितींत घेतां येतात हें ठाऊक पाहिजे. विशिष्ट पिकांना विशिष्ट प्रकारचींच खतें लागतात व त्यासाठी त्या पिकांपूर्वी शेतांत विशिष्ट जनावरें अगर पांखरें वसतील, रहातील, हगतील व खत पुरवितील अशी व्यवस्था करावी लागते. कित्येक वेळां खतासाठीच विशिष्ट वनस्पतींची लागवड करून तें पीक बरेंच आलें म्हणजे मोडून त्याचा खतासारखा उपयोग करण्यांत येतो. झाडांचा हिरवा पाला, वाळलेलीं व नंतर कुजलेलीं पानें यापेक्षा जास्त हितकर असतो व यासाठी या कच्च्या पिकाचा चांगला उपयोग होतो.

सम्यक्कृष्टे समे क्षेत्रे माषानुप्त्वा तिलांस्तथा ॥
सुनिष्पन्नानपनयेत्तत्र बीजोप्तिरिष्यते ॥
अथर्तुपक्वात्फलतोवशोषितान् विकृष्य बीजान्पयसा निषिच्य ॥
विशोषितान् पंच दिनानि सर्पिषा विडंगमिश्रेण च धूपयेत्ततः ॥
क्षीरनिषिक्तं बीजं बृहतीतिलभस्मसर्पिषा लिप्तं ॥
गोमयमृदितमथोप्तं सद्यो जायेत धूपितं वसया ॥
पयसि निषिक्तं बीजं गोमयपरिमर्दितं विशोष्य ततः ॥
माक्षिकविडंगचूर्णे बहुशो मृदितं प्रजायेत ॥
जंबूपनसचूतानां सरलं लकुचस्य च ॥
क्षीरसिक्तं वपेद्बीजं घृतगोविड्विडंगवत् ॥

जमीन सपाट असून ती सारखी नांगरून वखरून काढल्यावर तींत उडीद किंवा तीळ पेरावेत व ते वरे आले म्हणजे तें पीक मोडावें व त्यांत धान्य पेरावें. असें करण्याने हरळी, कुंदा वगैरेंचें बीं बूड होतें व पिकाला हिरवें खत मिळतें. योग्य ऋतूंत झाडावर पिकलेल्या फळांतून बिया काढून त्या चांगल्या वाळवाव्यात, मग त्या बिया दुधांत भिजवून पांच दिवस वाळवाव्या व त्यांना चरवी व वावडिंग यांचें मिश्रण जाळून धूप द्यावा. याच्यायोगाने बियांतील व बाहेरील कीड मरते. हें काम हल्लीं

मोरचुताने करतात. दुधांत भिजविलेलें बी डोरलें, तीळ, राख व लोणी यांच्या मिश्रणानें चोपडावें व मग शेणखतांत माती घालून त्यांत लावावें म्हणजे तें तत्काळ उगवतें. त्याला चरबीचा धूप दिलेला असावा. दुधांत भिजविलेलें बी शेणानें सारवावें व वाळवावें. माक्षिक (लोखंडाचा गंज) व वावडिंग यांचा लेप दिला असतां त्याला पुष्कळ पानें व फळें येतात. जांभूळ, फणस, आंबा, सरल, व लिंबू यांचें बीज दुधांत भिजवून लावावें. लावण्यापूर्वी त्याला तूप, गाईचें शेण व वावडिंग यांच्या मिश्रणाचा हात द्यावा. वावडिंग ही जिन्नस सर्व प्रकारचे जंतु नाहींसे करणारी आहे व यासाठीं शेतींत याचा फार उपयोग होतो.

जांगलानूपसामान्यस्वभावापि च मेदिनी ।
भेदैः सा भिद्यते षड्भिः वर्णतो रसतस्तथा ॥
विप्रपाषाणवल्मीकाविलदुष्टारूथोपिरा ।
दूरोदका शर्करिला तरुभ्यो न हिता मही ॥
इंद्रनीलशुकपक्षकोमला शङ्खकुन्दकुमुदेन्दुसंनिभा ।
तप्तकाञ्चनविकासिचंपकस्पर्धिनी वसुमती प्रशस्यते ॥
रम्या समासन्नजला हरित्तरुतृणांकुरा ।
तस्यां सर्वे यथायोग्यं प्ररोहंति महीरुहः ॥
न जांगला न चानूपा भूमिः साधारणा शुभा ।
पनसलकुचतालीवंशजंबीरजंबु-
तिलकवटकदंबाम्रातखर्जूरपूगाः ।
कदलितिनिशमृद्वीकेतकीनालिकेर-
प्रभृतय इति चान्ये प्रायशोनूपजाः स्युः ॥
बीजपूरकपुन्नागचंपकाम्रातिमुक्तकाः ।
प्रियंगुदाडिमाद्याश्च साधारणसमुद्भवाः ॥

मेदिनी (पीक देण्यालायक जमीन) ही स्वभावानें तीन प्रकारची आहे. ते प्रकार म्हणजे जांगल, अनूप व साधारण हे होत. या जमीनींचे फिरून रंगावरून व रसावरून सहा सहा प्रकार होतात. निरनिराळ्या रंगांच्या जमीनिवर सूर्यकिरणांचा निरनिराळा परिणाम होतो व निरनिराळ्या रसांच्या जमीनींत भिन्न भिन्न क्षार असतात यामुळे या जमिनींचा झाडांवर भिन्न भिन्न परिणाम होतो. झाडांची वाढ मुख्यतः त्यांना जमिनींतून मिळणारे पोषण (जमिनींतील रस) व सूर्यकिरणांमुळे होणारें रसांचें शोषण या दोन गोष्टींवर अवलंबून असते व म्हणून जमिनीचा रंग व रस यांचा विशेष विचार करावा लागतो. विशिष्ट प्रदेशांत विशिष्ट झाडेंच होतात, चांगलीं वाढतात व फळें देतात याचें कारण त्या जमिनीची रचना, हवा पाण्याची परिस्थिति व रंग आणि सूर्यप्रकाश ह्यांची भिन्नता हेंच होय. ज्या जमिनींत घातक क्षार आहेत, कठीण खडक आहेत, वारुळें वाळवीसारखे जीव आहेत, उंदीर,

ससे वगैरेंचीं बिळें आहेत, मिठासारखे खार आहेत, जींत पाणी लागत नाही, जी वाळूने भरलेली आहे, अशी जमीन झाडांना चांगली नाही. पोपटाच्या अगदीं लहानपणच्या हिरव्या गार पंखाप्रमाणे कोंवळी, शंख, कुंद, कुमुद, चंद्र याप्रमाणे स्वच्छ, रंगाची (पिवळट पांढऱ्या रंगाची), जिच्यापुढे तापविलेल्या सोन्यासारखी चंपकपुष्पें फिक्कीं पडतात अशी म्हणजे हिरव्या रंगाची, किंवा पिवळट पांढऱ्या रंगाची किंवा सोन्यासारखी पिंवळ्या रंगाची जमीन शेतीला चांगली. सारखी सपाट, जिच्यांत पाणी जवळ लागतें ती, हिरव्या गार रंगाचीं झाडें व गवत जीवर येते अशी जमीन सर्व प्रकारच्या झाडांना उत्तम मानवते. जी जमीन जांगल नाही, तशीच अनूप नाही ती साधारण जमीन होय. ही साधारणपणें वरी असते.

फणस, लिंबें, ताल, बांबू, पेरू, जांभूळ, तिलक, वड, कदंब, आंबा, खजूर, सुपारी, केळी, तिवस, द्राक्षें, केवडा, नारळी, या जातींचीं झाडें अनूप जमिनीवर लावण्यास योग्य होत.

महाळुंग, उंडण, चंपक, आंबा, रायनेवाळी, प्रियंगु (गहुला), डाळिंब, हीं झाडें साधारण जमिनींत उत्तम होतात.

> निधिदेवमहीपानां प्रभावाच्चातियत्नतः ॥
> असात्म्यभूमिसंपन्ना अपि सिद्ध्यंति पादपाः ॥

पैसे, परमेश्वरी कृपा किंवा राजाचा जोर यामुळे अतीशय प्रयत्न केल्यावर वाटेल तें झाड वाटेल तेथे येईल. परंतु तो अपवाद होय. साधारणपणें जेथे जें झाड होईल असें दिसतें त्याच ठिकाणीं तें झाड लावावें म्हणजे थोड्या प्रयत्नाने यश येतें व कल्याण होतें.

> हस्तप्रमाणान्पयसा सुसिक्तान् संक्रामयेन्मूलवतः समृत्कान् ॥
> सर्पिर्मधुक्षीरविडंगलिप्तान् बिले निदध्याच्च करीषयुक्ते ॥
> अवालुकाश्लक्ष्णमृदा पूरिते गर्तशोधिते ॥
> कोदंडार्धमिते खाते जलसिक्ते वपेत्तरुं ॥
> कदलीक्षीरिणौ रोप्यौ मूले दत्त्वा च गोमयं ॥
> रंभायाः सुपरिणतैः फलैर्विलिप्तां संशुष्कांभुवि निहितां पलालरज्जुं ।
> शुद्धायामुपरि तृणेन गाढगुप्तां आसिंचेदबहुजलैर्बहून्यहानि ॥
> सा रज्जुस्तदनु तमालनीलभासो बिभ्राणानरुणरुचोंकुरान्प्रसूते ।
> भूयस्तानुपचितपत्रकांडमूलान् आरोप्य प्रथितविधानतो निषिंचेत् ॥

झाडांचीं रोपें हातभर उंचीचीं झालीं म्हणजे त्यांना एके दिवशीं पोटभर पाणी द्यावें व मुळें व मातीसकट काढून लोणी, मध, दूध व वावडिंगें यांच्या मिश्रणाने सारवावीं व खत घातलेल्या खड्ड्यांत तीं लावावीं. झाडांचें रोप असेल तर तें दोन हात खोल खड्ड्यांत वाळू नसलेली मऊ माती भरावी व ती पाण्याने चांगली भिजवून मग त्या खड्ड्यांत मोठ्या झाडांचें रोप लावावें. केळ व खिरणी यांचें रोप

लावतांना त्यांच्या बुडांत शेण घालावें. चवेणीच्या मुळ्यांची एक दोरी वळावी व तिला पिकलेल्या केळ्यांचा गीर चांगला चोपडावा व ती दोरी जमिनींत पुरून पुष्कळ दिवस तिला थोडें थोडें पाणी द्यावें म्हणजे तिला तांबडे लाल कोंब फुटतात. हे कोंब पुढे केळीच्या झाडांसारखे रांगांनी लावावे म्हणजे यांना फार उत्तम व बी नसलेलीं केळीं येतात.

आषाढे श्रावणे मासे बीजावपनरोपणे ॥
ग्रीष्मादन्यत्र वल्लीनां बुधा इच्छंति रोपणं ॥

आषाढ व श्रावण हे महिने बी पेरण्यास व झाडें लावण्यास उत्तम होत. वेली लावणें असल्या तर ग्रीष्म ऋतूशिवाय इतर ऋतूंत त्यांचें रोप तयार करून तें काढून लावावें. रोप काढून लावण्यानें मुळें पुष्कळ फुटतात व तीं फार खोल जात नाहीत. मुळांचीं टोंकें रोप काढतांना तुटल्यामुळे त्यांना फाटे जास्त फुटतात. व त्यांची चांगली वाढ होते. झाडें सुद्धा थोडीं वाढलीं म्हणजे त्यांचा शेंडा खुडावा म्हणजे त्याना फांद्या जास्त फुटतात व तीं उंच वाढत नाहीत. हरबरा, करडई वगैरे झाडांची भाजी काढण्यांत पुष्कळ फांद्या फुटून झाड फार उंच होऊं नये असाच उद्देश असतो.

पाटला दाडिमी प्लक्षकरवीरवटादयः ॥
मल्लिकोदुंबरः कुंदो बीजकांडोद्भवा मताः ॥
कुंकुमार्दरसोनालुकंदाः कंदसमुद्भवाः ॥
एलापद्मोत्पलादीनि बीजकंदोद्भवानि च ॥
तांबूली तगराद्याश्च सिंदुवारश्च कांडजाः ॥

पाडळी, डाळींब, पिंपळ, कण्हेर, वड, मालती, उंबर, कुंद हीं झाडें बियांपासून होतात व यांच्या फांद्याहि लागतात. हळद, आलें, लसूण, आळू हीं झाडें कांद्यापासून उत्पन्न होतात. वेलदोडा, कमळ, उत्पल वगैरे झाडें बी व कांदे यांच्यापासून उत्पन्न होतात. पानवेल, तगर, श्वेत निर्गुंडी वगैरे झाडें केवळ तुकड्यांपासूनच होतात. निरनिराळ्या झाडांचे निराळे भागच लावावे लागतात. कांही झाडांना फळेंच येत नाहीत; त्यांचे तुकडेच लावले पाहिजेत; उदाहरणार्थ जाई, जुई, मोगरा, रताळीं, उंस. कांहींचें बीच लावावें लागतें कारण त्यांना फांद्याच नसतात. उदाहरणार्थ नारळ, पोफळ, जोंधळा, बाजरी यांना फांद्या फुटतात, परंतु त्या लागत नाहीत. हीच स्थिति तांदूळ, गहू या झाडांची आहे. कांहींच्या फांद्या लागतात त्याचप्रमाणे बीही लागतें; उदाहरणार्थ आंबा, लिंबु, संत्रें, डाळिंब. कांहींचे नुसते डोळे लागतात; उदाहरणार्थ गुलाब, बटाटा. याप्रमाणे निरनिराळ्या परिस्थितींत निरनिराळीं झाडें वाढत असल्यामुळे त्यांची लागवड निरनिराळ्या प्रकारें करावी लागते, परंतु साधारणपणें असा नियम करतां येईल कीं योग्य जोपासना केली तर सर्व झाडांच्या फांद्या लागू शकतील. या फांद्यांना कलमें असें म्हणतात. या संबंधाची

सविस्तर माहिती पुढे 'वृक्षारोपण' या सदरांत दिली आहे.

सांद्ररोपणमवृद्धिकारणं वातभीतिरतिदूररोपणाद् ।
भिन्नवर्गरचनाल्पपीडना नैव युक्तिरितरा प्रशस्यते ॥

ओळींत रोपें लावणें व तीं दाट लावणें यांच्यायोगानें तीं वाढत नाहीत. जर लांब लांब अंतरावर लावलीं तर तीं वाऱ्यानें पडतात. वाऱ्याशीं टक्कर देण्यासाठी झाडांची जूट पाहिजे. या जुटीला 'राई' असें म्हणतात. भिन्नवर्गाचीं झाडें मिसळून लावलीं तर त्यांना रोगराई होण्याचें भय नसतें. एका जातीच्या झाडाच्या योगानें दुसऱ्या जातीच्या झाडावर पडलेल्या रोगाला प्रतिबंध होतो. निरनिराळे हवापाण्यांत फेरफार एकाएकी झालें तर झाडें मरत नाहीत. उदाहरणार्थ, गारा फार पडल्या तर इतर झाडें गारठून वठतात व मरतात, परंतु याच गारठ्यानें गुलाबाला जास्त बहार येतो. हिमालयांत गुलाबाचीं बनें मैलचे मैल पसरलेलीं दिसतात याचें कारण हेंच. याशिवाय सर्व झाडें उत्तम प्रकारें येण्याची दुसरी युक्ति नाही. तात्पर्य, झाडें फार दाट अगर फार पातळ नसावीं. साधारणपणें एका झाडाच्या फांद्या दुसऱ्या झाडाच्या फांद्यांना स्पर्श मात्र कराव्या इतक्या अंतरावर झाडें असावीं. त्यांच्या निरनिराळ्या रांगा असाव्या परंतु एकाच प्रकारच्या झाडांच्या दोन रांगांमध्ये दुसऱ्या प्रकारची झाडांची राई असावी.

अंतःसार झाडें राईंत आंत लावावीं व बहिःसार झाडें बाहेरून लावावीं. शेतांत झाडांची रांग लावणें तर ती पूर्वपश्चिम असावी म्हणजे झाडाच्या सावलीनें शेत फार खराब होत नाही. एका झाडाची सावली दुसऱ्या झाडावरच पडते. झाडांच्या अशा दोन रांगांमध्ये जवस, कॉफी वगैरे सांवलींत होणारीं झाडें लावावीं. शेतांत जमीन वाया घालविणें बरें नाही. सगळ्या जागेचा पूर्ण उपभोग मिळाला पाहिजे. या बेतानें लागण करावी. जोंधळा व तूर किंवा करडई एकत्र पेरतात यांत हाच उद्देश असतो. जोंधळे भराभर वाढतात व करडईच्या किंवा तुरीच्या झाडापेक्षा उंच जातात व पीक येऊन मरतात. हें पीक काढलें की त्यांची जागा मोकळी होऊन तूर किंवा करडईला वाढण्यास उपयोगी पडते. शिवाय जोंधळा एकदल असून करडई किंवा तूर द्विदल आहे. यामुळे यांची रचना निराळी, खाद्य निराळें असल्यामुळे त्यांची एकमेकांस अडचण होत नाही.

सर्वस्यापि नवोत्तस्य सायंप्रातर्निषेचनं ।
शीतातपसमीरेभ्यो रक्षेच्च सुविधानतः ॥
हेमंते शिशिरे देयं जलं एकांतरे दिने ।
वसंते प्रत्यहं ग्रीष्मे सायंप्रातर्निषेचनं ॥
वर्षासु च शरत्काले यदा वृष्टिर्न दृश्यते ।
तदा देयं जलं तज्ज्ञैः आलवाले महीरुहां ॥
वारिणा यावता यस्य मूले सौहित्यामिष्यते ।

तावत्तस्य तरोर्देयं किं घटार्थविवक्षया ॥
आलवाले स्थितं तोयं न शोषं भजते यदा ।
अजीर्णं तद्विजानीयाद् न देयं तादृशं जलं ॥
समीपजातं यत्नेन तृणगुल्मलतादिकं ।
स्फोटनीयं विधिज्ञेन द्रुमाणां वृद्धिमिच्छता ॥

सगळ्या नवीन लावलेल्या झाडांना सकाळसंध्याकाळ पाणी द्यावें व त्यांचें थंडी, उन्ह व वारा यांपासून योग्य रीतीने संरक्षण करावें. झाडांना उन्ह पाहिजे परंतु त्यांना करपविणारें उन्ह नको, झाडांना थंडी पाहिजे परंतु त्याचा रस गोठेल अशी थंडी नको, झाडांना वारा खेळता पाहिजे परंतु त्यांच्या फांद्या मोडतील इतका मोठा वारा नको. वारा फार लागत असला तर झाडांभोंवती कणगी घालाव्या म्हणजे त्यांना वाऱ्यापासून त्रास होत नाही. झाडांना फार उन्ह लागत असलें तर त्यावर सावली करावी. झाडांना फार थंडी लागत असली तर त्यांच्याभोंवती भात्याण गवत घालावें किंवा झाडांवर कांचेचें छप्पर करावें.

हेमंत व शिशिर ऋतूंत लहान झाडांना एकदिवसाआड पाणी द्यावें. वसंत ऋतूंत दररोज पाणी द्यावें; ग्रीष्मऋतूंत दिवसांतून दोनदा म्हणजे सकाळीं थंड वेळीं पाणी द्यावें. दुपारीं भर उन्हांत पाणी देऊं नये. दुपारीं पाणी दिल्यानें झाडांचीं मुळें शिजून निघतात. वर्षा व शरद् या ऋतूंत जेव्हां पाऊस बराच उघडला असेल तेव्हां त्यांना पाणी द्यावें. हें पाणी झाड कुंड्यांत आहे तोंवर व जमीनींत लावल्यावर आळें करून त्यांत द्यावें. जितकें पाणी झाडाला मानवेल तितकेंच तें द्यावें. यांत अमुक घागरी पाणी द्यावें असा निर्बंध घालतां येणार नाही. तथापि जेव्हां झाडाच्या बुडांतील पाणी वाळत नाहीं तेव्हां त्याला अजीर्ण होईल असें समजावें व इतकें पाणी देऊं नये. तात्पर्य, रोज झाडाचें बूड कोरडें झालें पाहिजे या बेताने पाणी द्यावें. झाडाच्या बुडांत उगवलेलें गवत वगैरे नेहमीं खुरपून काढीत जावें. या योगानें झाडाचें खत व पाणी दुसरी वायफळ झाडें खात नाहीत. हें गवत कुजवावें म्हणजे झाडालाच तें खत उपयोगीं पडतें. झाडाला प्राण्यांचें मांस, चरबी वगैरेंचें खत, झाडांना झाडांचीं पानें वगैरे कुजविलेलें खत व झाडांना लोखंडाचा गंज, मीठ वगैरे खनिज खत अशीं तिन्ही प्रकारचीं खतें पाहिजेत व मानवतात. झाडें मातींतील क्षार, बुडांत घातलेलें पाणी व हवेंतील हारिमाण Carbonic Acid वायु व सूर्यप्रकाश यांवर आपला चरितार्थ चालवितात.

नीहाराच्चंडवाताच्च धूमाद्वैश्वानरात्तथा ।
जालकारात्प्रयत्नेन रक्षणीया महीरुहाः ॥
पंक्तिमध्ये तु सुफला वाह्ये तत्परतोऽपरे ।
वृक्षाः कार्या युता वृत्या सा चापि परिखावृता ॥

विद्युता हृतवृक्षस्य भूतिमादाय सर्वतः ।
रक्षार्थं विकिरेदेषां तया न हिमबाधनं ॥
दीप्तोप्यग्निः शमं याति वज्रदग्धद्रुमस्गना ।
सितशाल्योदनं दध्ना सैंधवेन युतं वने ॥
क्षेपणीयं च परतो गराणां वृष्टिवारणं ।
शलभाखुपतंगानां पिपीलीकाभये सति ॥
कार्पाससारं निर्मोकं सर्पस्य च समाहरेत् ।
न सर्पास्तत्र तिष्ठंति धूमो यत्रैष तिष्ठति ॥

झाडांना गारा व बर्फापासून, तुफान वाऱ्यापासून, धूर व वणव्यापासून आणि गारोड्यापासून भय असतें. व या भयांपासून झाडांचें संरक्षण करावें लागतें. फळें येणारीं झाडें मध्ये लावावीत व फळें न येणारीं झाडें बाहेरून लावावीं. झाडांच्या सभोंवार कुंपण असून कुंपणाभोंवती खंदकासारखा चर असावा. विजेने जळून गेलेल्या झाडाची राख घेऊन ती चोहोंकडे टाकावी. या राखेने झाडांना थंडीची बाधा होत नाही. या राखेच्या पलीकडे वणवा सुद्धा जात नाही. पांढऱ्या तांदळांचा भात, दही व सैंधव घालून चोहोंकडे फेकावा म्हणजे गारांचें भय नसतें. पानमळेवाल्यांना गारांपासून फार भय असतें व गारा पडूं नयेत म्हणून ते हा तोडगा (उपाय) करीत असतात. टोळ, उंदीर, पतंग (पांखरें), मुंग्या (वाळवी) यांच्यावर सुद्धा हा उपाय चालतो. सापाची कात घेऊन तींत कापूस भरावा व ती पेटवून द्यावी म्हणजे त्या वासाने व धुराने साप त्या जागीं रहात नाहीत. सापांना वेखंडाचाही वास सोसत नाही. वेखंड हे सुद्धा सापांना घालवून टाकण्याच्या कामीं उपयोगी आहे.

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ।
स्वसैन्यं परसैन्यं च सप्तैता ईतयः स्मृताः ॥

दैवान्यष्टौ महाभयानि—अग्निः, उदकं, व्याधिः दुर्भिक्षं मूषका व्यालाः सर्पाः रक्षांसीति । तेभ्यो जनपदं रक्षेत राजा ।

अतीशय पाऊस पडणें, पाऊस मुळींच अगर फार कमी पडणें, उंदीर होणें, टोळ होणें, पाखरें (पोपट) होणें, आपल्या लष्कराने लुटणें व शत्रूच्या लष्कराने लुटणें, अशीं सात संकटें शेतीवर येत असतात.

देशावर आठ महासंकटें येत असतात : (१) आग (२) पूर (३) रोग (४) दुष्काळ (पाऊस फार अगर अगदी कमी) (५) उंदीर (६) हिंस्र पशु (७) साप व (८) राक्षस (दुष्ट लोक); यांपासून देशाचें रक्षण राजाने केलें पाहिजे तें असें:—

१ अतिवृष्टि—पाऊस फार झाला तर जागोजाग पाणी काढून द्यावें, वसती करणें ती पुरापेक्षा उंच करावी, व नावा, तराफे वगैरेंनी लोकांना वाचवावें.

अनावृष्टि — पाऊस फार कमी पडला तर जागोजाग तलाव बांधून त्यांत

पाणी सांठेल असें करावें. परदेशांतून धान्य वगैरे स्वदेशांत आणावें व स्वदेशांतील लोकांना परदेशांत पोट भरण्यास जाण्यास सवलती द्याव्या.

३ उंदीर—उंदीर झाले तर शेतांत मांजरें मुंगसें सोडावीं. माणसांनी उंदीर मारावे. शेराचा चीक लावलेलें धान्य शेतांत टाकावें. पिठांत सोमल कालवून गोळ्या करून टाकाव्या.

४ व ५ टोळ—टोळांना हाच उपाय व पांखरें फार झालीं तर त्यावरही हाच उपाय करावा.

६ स्वचक्र—आपल्या सैन्याला ताकीद देऊन कडक शिक्षा करावी.

७ परचक्र—शत्रूला पायबंद द्यावा व जेर करावा.

१ आग—आग पसरूं नये म्हणून शेजारचीं घरें पाडावीं. आग विझविण्यासाठी पाणी किंवा माती यांचा उपयोग करावा. आग विझविणारे लोकांना जलचामर Asbestos चे कपडे द्यावे व माल व माणसें वाचविण्यास मदत करावी.

२ पूर—अतिवृष्टींत याचें विवेचन आलें.

३ दुर्भिक्ष—अनावृष्टींत याचें विवेचन येऊन गेलें.

४ उंदीर - वर यांबद्दल सांगितलें.

५ हिंस्र पशु—शिकारी माणसें घेऊन यांचा संहार करावा. जाळीं, पिंजरे, खड्डे, वगैरेचा उपयोग करावा.

६ सर्प—गारोडी, मंत्री, वैद्य जागोजाग पाठवावे.

७ व्याधि—औषधें घेऊन वैद्य व शांति व भजन करीत तापस यांनी गांवांत फिरावें व लोकांना औषधें व धीर द्यावा.

८ राक्षस—लोकांनी टोळ्या करून सर्वत्र सशस्त्र फिरावें. सांपडतील त्यांना कैद किंवा ठार करावें. ज्यांना पीडा झाली असेल त्यांना सर्व प्रकारें मदत करावी.

मायायोगविदस्तस्माद्विषये सिद्धतापसाः ।
वसेयुः पूजिता राज्ञा दैवापत्प्रतिकारिणः ॥

दैवाने येणाऱ्या संकटांचा प्रतिकार करण्यास समर्थ असे विद्वान राजाने पदरीं बाळगावे व यांनी असल्या संकट प्रसंगीं काय करावें याचा नेहमीं विचारप्रयोग करीत असावें. Medical Research वगैरे संस्था अशाच कामासाठी असतात. शक्य तर पुढे येणाऱ्या संकटांची लोकांना आगाऊ सूचना मिळावी. राजाला सुद्धा आगाऊ बंदोबस्ताची तयारी करतां यावी, निदान पुढील प्रसंगासाठी उपाययोजना सिद्ध ठेवतां यावी. यासाठी हा वार्षिक खर्च सर्व राजसंस्था करीत असतात. सुख वाढविणें व दुःख कमी करणें असे दोन्ही प्रकारचे उपाय माणसांनी नेहमीं आचरीत असावे.

वृक्षरोगचिकित्सा.

कीटजग्धेऽग्निसंप्लुष्टे वातभग्नेऽशनिक्षते ।
वृक्षे छेदोपतापादिपीडिते च पृथक् क्रिया ॥

झाड जर किड्यांनी खाल्लें, आगीने होरपळलें, वाऱ्याने मोडलें, विजेने आपटलें किंवा त्याला कोणी घाव करून त्रास दिला तर या प्रत्येक दुखण्यांत त्याला निराळें औषध वगैरे उपाय करावे लागतात.

कृशो दीर्घो लघू रुक्षो निद्राहीनोऽल्पचेतनः ।
न धत्ते फलपुष्पाणि वातप्रकृतिकस्तरुः ॥
आतपासहनः पांडुः शाखाहीनो मृदुर्यदि ।
अकालफलवाकी च शाखी पित्तात्मकः कृशः ॥
स्निग्धशाखादलः शाखी सम्यक्पुष्पफलान्वितः ।
लतापरीतगात्रस्तु कफप्रकृतिजस्तरुः ॥

माणसांना ज्याप्रमाणे वात, पित्त व कफ हे त्रिदोष आहेत त्याप्रमाणे ते सर्व सात्तन पदार्थांना आहेत. येथे तूर्त झाडांच्या त्रिदोषांचा विचार केला आहे.

१ रोड, उंच, हलका, रुक्ष, झोप न घेणारा, थोडी चेतना असलेला व फलपुष्पें कमी असणारा वृक्ष वातप्रकृति आहे असें समजावें.

२ ज्याला उन्ह सोसत नाही, पांढरा झालेला, फांद्या नसलेला, मद्धल, भलत्याच वेळीं फळें येऊन तीं पिकतात असा वृक्ष हा पित्तप्रकृति समजावा.

३ ज्याच्या खांद्या व पानें चिवट आहेत, फळफुलें रगड येणारा, ज्यावर लता चढतात, असा वृक्ष कफप्रकृति समजावा.

कटुतिक्तकषायरसैः पवनः पित्तं कटूष्णलवणाम्लैः ।
स्निग्धमधुराम्ललवणैः श्लेष्मा कोपं प्रयाति तरोः ॥

वातप्रकृति झाडांना तिखट, कडू व तुरट हे रस सोसत नाहीत. तिखट, उष्ण, खारट व आंबट पित्तप्रकृति झाडाला मानवत नाहीत व तेलकट, मधुर, आंबट व खारट हे रस कफप्रकृति झाडाला सोसत नाहीत हें जाणून शहाण्यांनी खतांची योजना करावी.

सुस्निग्धैः पिशितरसैः प्रयाति वातः सुस्निग्धैर्मधुरहिमैर्जलैश्च पित्तं ।
कटुम्लैरहिमजलैः कषायरूक्षैः श्लेष्माणि क्रमविहितैः प्रयान्ति नाशं ॥

तेलकट मांसाच्या रसांनी वातरोग नाहीसा होतो; तेलकट व गोड अशा थंड पाण्याने पित्त शमतें; व तिखट, आंबट, तुरट अशा गरम पाण्याने कफ जातो. यासाठी हीं लक्षणें नीट तपासून त्याप्रमाणे उपाययोजना केली पाहिजे.

रौक्ष्यं ग्रंथिः कुटिलता वाताद्वृक्षस्य जायते ।
गोविड्लोध्रवसाकुणपजलैस्तज्जयो भवेद् ॥

दोषैर्यस्य विना प्रवालकुसुमम्लानिर्विरूढं वपुः ॥
मूले तस्य तरोर्भवंति कृमयो यत्नाच्च तानुद्धरेत् ॥
गोमूत्राज्यविडंगसर्षपतिलैर्लिप्तः प्रनष्टैस्ततः ।
सिक्तः क्षीरजलैरुदेति सहसा धूमैश्च धूपायितः ॥

ज्याला वात झाला आहे त्या झाडाला रुक्षपणा आलेला असतो, गाठी होतात व वाकडेपणा येतो, त्या झाडांत ताठ उभें रहाण्याइतकी शक्ति नसल्यानें तें वाकत असतें. अशा झाडाला गाईचें शेण, लोध्र, चरबी व मांसाचें पाणी किंवा प्रेताचें रक्त घालावें म्हणजे हा वातरोग जातो.

कांहीही दृश्य दोष नसतांना ज्या झाडाचीं पानें फुलें म्लान सुरकुतलेलीं अशीं असतात त्या झाडाच्या बुडाशीं किडे लागले आहेत असें समजावें. याला गोमूत्र, तूप, वावडिंगें, मोहऱ्या व तीळ हे लावावे व बुडाशीं घालावे म्हणजे ते किडे मरतील व कीड मेल्यावर त्याला दूधपाणी मिसळून घालावें व पौष्टिक धूर द्यावा म्हणजे तें झाड हुशार होतें. नवीन येणारीं पानें, फुलें कोमेजलेलीं व सुरकुतलेलीं अशीं येत नाहीत असें दिसलें म्हणजे कीड मेली असें समजावें व मग त्या झाडाला पौष्टिक खुराक त्याच्या प्रकृतीप्रमाणे द्यावा.

झाडांना खुराक.

सायंप्रातस्तु घर्मर्तौ शीतकाले दिनांतके ॥
वर्षारात्रौ भुवः शोषे सेक्तव्या रोपितद्रुमाः ॥
विडंगघृतपंकाक्तान् सेचयेत् शीतवारिणा ॥
फलनाशे कुलित्थैश्च माषैर्मुद्गैर्यवैस्तिलैः ॥
घृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाय जायते ॥
आविकाजशकृच्चूर्णं यवचूर्णं तिलानि च ॥
गोमांसमुदकं चैव सप्तरात्रं निधापयेद् ॥
उत्सेकः सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिवृद्धिकृत् ॥
मत्स्यांभसश्च सेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः ॥
विडंगतंडुलोपेतं मत्स्यं मांसं च दोहदं ॥
सर्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोगनाशनं ॥

उन्हाळ्यांत झाडांना सकाळसंध्याकाळ पाणी घालावें. थंडीच्या दिवसांत एकदा संध्याकाळीं घालावें. पावसाळ्यांत जमीन कोरडी झाली म्हणजे रात्रीं घालावें. ज्यांना वावडिंग, तूप व माती चोपडलीं असतां त्यांना गार पाणी घालावें. तोंडलीं वगैरे वेलींना तेल व कोमट पाणी घालावें. झाडांना फळें येत नसतील अगर गळत असतील तर कुळीथ, उडीद, मूग, सातू, तीळ यांचें चूर्ण, तूप व गार पाणी द्यावें म्हणजे पुष्कळ फळें येतील. झाडाला पानें पुष्कळ यावींत असें वाटत असल्यास त्याच्या वरील फांद्या वेळोवेळीं तोडाव्या व फळें जास्त यावीं असें वाटत असेल तर त्याच्या

मुळ्या जमिनीजवळच्या तोंडीत जाव्या. मेंढ्या, शेळ्या यांच्या लेंडयांचें चूर्ण व सातु व तीळ यांचें चूर्ण व गाईंगुरांचें मांस व रक्त या जिनसा सात दिवस रात्रीं खत म्हणून घालाव्या म्हणजे झाडांना फुलें फळें पुष्कळ येतात. माशांचें कूट व पाणी घातल्याने झाड चांगलें माजतें व त्याला पुष्कळ पानें येतात. मासे, मांस, वावडिंग व तांदूळ या जिनसा सर्व झाडांना उत्तम होत व त्यांत विशेषतः फळायला झालेल्या झाडांना चांगल्या होत.

करंजारावधारिष्टसप्तपर्णत्वचाकृतः ॥
उपचारः कृमिहरो मूत्रमुस्तविडंगवान् ॥

करंज, थोरला वाहवा, अरिष्ट सांतवण यांच्या सालीचा काढा करून त्यांत गोमूत्र, नागरमोथे व वावडिंगे घालावीं. हा काढा झाडांना पाजला असतां त्याला लागलेली कीड नाहींशी होते.

कुणपजलपयोनिषिक्तमूलः
सरसिजकंदविलिप्तसर्वगात्रः ।
तरुरनलहतो बिभर्ति भूयो
मरकतरंगहरिंति पल्लवानि ॥

मढ्याचें रक्त किंवा मांसाचें पाणी व दूध हें झाडाच्या बुडाशीं घातलें व त्याच्या अंगाला कमळकंदाचा उगाळून लेप केला तर विस्तवाने हाळावलेलें झाड फिरून हिरवेंगार पालवी धारण करते.

सुरभिसुमनोलब्धामोदां निधाय च मृत्तिकां
धवखदिरयोः क्वाथांभोभिः सुगंधिभिरुक्षणात् ।
मलयजरजोलेपाद् धूपाद्धृतस्य च भूरुहां
व्रजति कुसुमं निर्गंधानां अतीव सुगंधताम् ।

ज्या झाडाला सुंदर फुलें येतात परंतु त्यांना वास नसतो अशा झाडांना सुगंधी फुलांनी वास आणलेली माती घालावी. धावडा व खैर यांच्या काढ्याने शिंपणें केल्याने व चंदनाच्या चूर्णाने धूप दिला असतां त्या झाडाच्या फुलांना चांगला वास येतो.

खरतुरगविण्निवेशिततापितयायःशलाकया मूले ॥
तिर्यग्विद्धा कदली फलति फलं करिकराकारं ॥

गाढव व घोडा यांच्या लिदीचा निखारा पाडावा व त्यांत एक लोखंडाची सळई लाल करावी. या सळईने केळीच्या मुळाला तिरपा डाग दिला तर त्या केळीला हत्तीच्या सोंडेसारखीं केळीं येतात. सामान्य केळीच्या झाडाला मोठमोठीं केळीं येण्यासाठीं हा सोपा उपाय आहे.

प्राचीनामलकतरोः प्रिया हि माषाः ।
क्षीरांभो हितमिह बालतिंदुकानां ॥

प्रीयंते यवरजसः च नालिकेराः ।
सर्वेषां भवति रुचिर्हि निम्नभूमौ ॥

न्हाताऱ्या आवळयाच्या झाडांना उडीद मानवतात, कोंवळया टेंभुरणीच्या झाडांना दूधपाणी चांगलें; नारळाच्या झाडाला सातूचे पीठ मिळाले म्हणजे आनंद होतो व खोलगट जमिनीची आवड सगळया झाडांनाच आहे.

यष्टिफलाशफरीघृतलिप्तो
धूपित आद्यफलत्रयधूपैः ।
आम्रफलैः सह दाडिमशाखी
तालफलानि विडंबयतीव ॥

जें डाळिंबाचें झाड व आंब्याचें झाड त्रिफळा व माशांचें तेल यांनी लिप्त (सारविलेलें) असून त्रिफळाच्या धुराने धूप दिलेलें असेल त्याला ताडगोळयांपेक्षा मोठमोठीं फळें येतात.

सर्पिर्गुडक्षीरमधूपचारं
दत्वा निषिक्तौ च कपित्थबिल्वौ ।
पीयूषकल्पान्यतिमांसलानि
फलान्यनस्थीनि सदा दधाते ॥

लोणी, गूळ, दूध व मध यांचें मिश्रण कवठ व बेल या दोन झाडांना खतासारखें दिलें व हें मिश्रण या झाडांवर शिंपडलें तर या झाडांना अमृतासारखीं गोड, अतीशय मऊ व भरीव, व ज्यांत बिया किंवा रेषा वगैरे नाहीत अशीं फळें येतात.

बिनबियांचीं फळें म्हणजे नपुंसक फळें होत. हीं फळें दोन वर्गांचा संकर केला म्हणजे होतात. घोडा व गाढव यांचें जसें खेचर होतें तसेंच आंबा व फणस यांचे पराग एकमेकांत संकर केले तर बिनबियांचीं फळें येतात.

नखैर्विलिखने यस्याः पापमाहुर्मनीषिणः ।
तस्याः सीरविदारेण किं न पापं क्षितेर्भवेद् ॥
तृणैकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते क्षयमायुषः ।
असंख्यकंदनिर्णाशाद् असंख्यातं भवेदघः ॥
वर्णानां च गृहस्थानां कृषिवृत्युपजीविनां ।
तदेनसो विशुद्ध्यर्थं धान्यभागः प्रदीयते ॥
ग्रामेशस्य नृपस्यापि वाणिजां कृषिकारुणां ॥ .
सस्यभागः प्रदातव्यो यतस्ते बलिभागिनः ॥
वयांसि चान्यसत्वानि क्षुत्तृष्णापीडिता जनाः ॥
उपयुंजंति सस्यानि क्षेत्री पापाद्विमुच्यते ॥

थोर महात्म्यांनी ज्या जमीनीवर नुसत्या नखाने रेघ ओढली तर पाप लागतें असें सांगितलें आहे, त्या जमीनीला नांगर, व खर यांनी ओरखडली तर किती पाप लागत असेल ? तसेंच गवताची एक काडी तोडली तर आयुष्य क्षीण होतें असें सांगतात मग ज्या शेतींत शेकडों गवतांचें बीवूड करण्यांत येतें व हजारों धान्यझाडें चरचरा कापण्यांत येतात तेथे किती आयुष्य जात असेल बरें? यासाठी चारी वर्णांच्या गृहस्थांनी—विशेषतः ज्यांचा शेतीवर निर्वाह चालतो त्यांनी—या पापराशींचा क्षय व्हावा म्हणून धान्याचा कांही भाग धर्मादाय देत जावा. गांवच्या मुख्याचा (गांवपंचायतीचा), राजाचा, व्यापाऱ्यांचा व शेतीच्या कामीं उपयोगी पडणाऱ्या कारागिरांचा भाग शेताच्या उत्पन्नांत आहे असें जें ठरविलें आहे तें हें जाण्यासाठीच आहे. लोकांचे आपल्यावर झालेले उपकार फेडणें हा मनुष्यमात्राचा धर्म आहे. व समाजाच्या उपकारासाठी पंचायत, राजव्यवस्थेच्या उपकारासाठी कर, व्यापारी वगैरें-च्या उपकारासाठी शिक्षण व कारागिर वगैरेंच्या उपयोगासाठी बलुतें असे उपकार-फेडीचे भाग धर्माने निश्चित करून दिलेले आहेत. शिवाय पांखरें दाणें खातात, गुरें वैरण खातात व इतरही जीव शेतांतील अन्न पाणी भूक तहान लागली असतां घेतात व या उपकारांमुळे सर्व शेती करतांना घडणारें पाप नाहींसें होतें.

राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवानां चैकविंशकं ।
त्रयस्त्रिंशश्च विप्राणां कृषिकर्मा न लिप्यते ॥
प्रतिग्रहाच्चतुर्थांशं, वणिक्कार्याद् तृतीयकं ।
कृषितो विंशकं चैव ददतो नास्ति पातकं ॥

राजाला उत्पन्नाचा सहावा भाग, गांवपंचायत किंवा जात यांना दैव म्हणतात यांना एकविसावा भाग व ब्राह्मणांना तेहतिसावा भाग द्यावा म्हणजे शेतकरी सर्व ऋणांतून मुक्त होतो. दान मिळालेल्या जिनसांचा चौथा हिस्सा, व्यापारांत मिळालेल्या उत्पन्नाचा तिसरा हिस्सा व शेतींतला विसावा हिस्सा दिला म्हणजे त्या गोष्टींत कळून न कळून झालेलें पाप नाहींसें होतें.

अवस्त्रत्वं निरन्नत्वं कृषितो नैव जायते ॥
अनातिथ्यं च दुःस्थत्वं गोमतां न कदाचन ॥
निर्धनत्वं असत्यत्वं विद्यायुक्तस्य कचिद् ॥
अस्थानित्वं अभाष्यत्वं सुशीलस्य न कर्हिचिद् ॥

शेती करणाराला अन्न नाही किंवा वस्त्र नाही असें होणार नाही किंवा होऊं नये. इतर गोष्टी किंवा वस्तूंची त्याला वाण भासेल, परंतु अन्न व वस्त्र यांस तोटा नसावा. गाई पाळणाराला आदरातिथ्य करण्यांत व आरोग्य संभाळण्यांत कठीण पडूं नये. विद्या मिळविलेल्या माणसाला पैसे मिळण्यास अडचण नसावी व खोटें बोलावें लागूं नये. आणि सुशील माणसाला जागा नाही व कोणी बोलत नाही असें होऊं नये. तात्पर्य, हे गूण असणारांना हीं सुखें सहज प्राप्त व्हावीं असें शास्त्रकार

१०

म्हणतात व तसें होत नसेल तर त्या वस्तु भ्रामक अगर खोट्या आहेत असें समजावें.

शेती ही देवप्रधान आहे. माणसांनी कितीहि प्रयत्न केला तरी शेतींत कित्येक गोष्टी माणसांच्या आवाक्याबाहेर रहातात असा आपल्या हिंदु लोकांचा अनुभव आहे इतकेंच नव्हे तर अमेरिकेंत सुद्धां हाच अनुभव आहे. नळ्या लावून पावसाप्रमाणे वृष्टि केली, खतें घालून योग्य खुराक दिला, जाळ्या लावून पांखरें, पशु यांपासून बचाव केला तरी अज्ञात कारणाने पिकांत कमीपणा येतो असें अमेरिकेंत अनुभवास आलें आहे. यासाठी परमेश्वरावर भरंवसा टाकून शेती करावी असें हिंदु शास्त्रकार सांगतात.

शक्तिसूनोर्विना नाम्ना सीतायाः स्थापनं विना ॥
विनाभ्युक्षणरक्षाभ्यां सस्यं भक्षंति राक्षसाः ॥
वापने लवने मर्दे खले धान्यप्रवाहने ॥
एष एव विधिः प्रोक्तो धान्यानां च प्रवेशने ॥
सर्वबीजानां तु प्रथमवापे सुवर्णोदकसंप्लुतां पूर्वमुष्टिं वापयेद् ।
अमुं च मंत्रं ब्रूयाद् ।
प्रजापते काश्यपाय देवाय च नमः सदा ॥
सीता मे ऋध्यतां देवी बीजेषु च धनेषु च ॥

कार्तिकस्वामी (देवांचा सेनापति) व सीतादेवी यांची स्थापना न केली व अभ्युक्षण करून संभाळ केला नाहीं तर राक्षस धान्य खाऊन जातात. यासाठी यांची पूजा पहिल्याने करावी. पेरणें, कापणें, मळणें, उडणें, पाखडणें व धान्य घरीं नेणें वगैरे सर्व क्रिया करतांना याप्रमाणे परमेश्वराची प्रार्थना करून मग जें करणें तें करावें. धान्य पहिल्याने पेरतांना सोन्याचें पाणी त्यावर शिंपडावें व खालील मंत्र म्हणून पहिली मूठ पेरावी. त्या मंत्राचा अर्थ असाः— प्रजापति कश्यप देवाला नमस्कार असो. माझी शेती मला कल्याणकारक होवो. धन (गुरें) व धान्य या दोन्ही बाबींत माझें कल्याण होवो.

आता वृक्षारोपणासंबंधाने थोडे सांगून हें वृक्षविद्येचें प्रकरण संपवूं. वृक्षारोपण हें पांच प्रकारांनी करतात.

१ बीजारोपणः— बीं लावून. हा प्रकार सर्वांना माहित आहे.
२ कांडारोपणः— बारीक तुकडे (कलमें) लावून. आंबा, जाई वगैरे.
३ स्कंधारोपणः— मोठ्या खांद्या लावून. वड, पिंपळ वगैरे.
४ अंकुरारोपणः— डोळे लावून. गुलाब, संत्रें वगैरे.
५ परागारोपणः— पुरुषकेसर घेऊन स्त्रीकेसरांत मिळवून.

यांपैकीं पहिले चार प्रकार पुष्कळांना माहीत असतील. कारण हे नेहमी वापरण्यांत आहेत. गुलाबाचे डोळे कसें काढून लावतात हें कदाचित कोणाला माहीत

नसेल. बाकी तीन सर्व शेती करणारांच्या परिचयाचे आहेत. सबब येथे शेवटच्या प्रकाराचीच माहिती सांगतों.

घोडा व गाढव यांच्या संयोगाने खेचर हा प्राणी उत्पन्न होतो. हा मजबूत असून नपुंसक आहे. नपुंसक म्हणजे याला संतति होत नाही. झाडांत नपुंसक म्हणजे बियांशिवाय फळें ज्यांना येतात तीं झाडें होत. केळीं, बेदाणा वगैरे फळें याचीं उदाहरणें होत. एकाच वर्गांतील परंतु दूरचे दोन वृक्ष घेऊन त्यांच्या परागांचा संयोग केला तर बिनबियाचीं फळें येतील या अंदाजाने परागारोपणाची कल्पना सुचली. फुलांतील स्त्रीकेसर पक्व झाला म्हणजे गुणवान् झाडाचे पुरुषकेसर घेऊन ते त्या स्त्रीकेसरांशीं मिळवावे. मग त्या फुलांतील सर्व पराग काढून टाकून त्या (फळ) स्त्रीकेसरांभोवतीं कापडाची अगर कागदाची पिशवी घालून ठेवावी म्हणजे दुसऱ्या पुरुषकेसरांचा संयोग होण्याचें भय उरत नाही. याला 'परागारोपण Hybridization' असें म्हणतात. प्रयोग हल्ली अमेरिकेंत फार चालू आहेत. यामुळे बिनबियांचीं फळें निर्माण होतात. केळीं, बेदाणा हीं फळें आपण पूर्वीं अशीं तयार केलीं आहेत.

कलम हा जुन्या झाडाचा तुकडा असल्यामुळे त्याचें आयुष्य जुन्या झाडाइतकेंच फार तर असतें. जुन्या झाडाला मोहोर आला म्हणजे कलमाला मोहोर येतो. असे जुन्या झाडांचे दोष कलमांत येतात. परागारोपणाने तयार होणारें झाड सर्वथैव नवीन असल्यामुळे या झाडाचें आयुष्य नव्या झाडासारखें पूर्ण असतें. याची रचना व ठेवण स्वतंत्र असल्यामुळे यांत जुन्याचा संबंध नसतो. यांचे दोष वगैरे सर्वच गोष्टी नवीन होत. हीं एक झाडांची नवी जातच निर्माण होते. व ही नपुंसक असल्यामुळे हिच्यांत फेरफार होण्याचें भय असत नाही असा परागारोपणांत फायदा आहे. गुणांची योग्य निवड व वाढ करण्याचें कसब साधलें मात्र पाहिजे. सृष्टींत चाललेल्या क्रियांचा फायदा घेऊन आपलें इष्टकार्य साधण्याचा माणसाचा पूर्वापार रिवाजच आहे. शास्त्रें या कामासाठीच निर्माण झालीं आहेत.

यानंतर पुढे पशुविद्येचा विचार करूं.

' गोमन्तक '

(लेखकः—पांडुरंग वामन काणे)

ह्या विषयावर 'महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिके'च्या ३ ऱ्या वर्षाच्या दुसऱ्या अंकांत मीं एक सहा पानांचा चर्चात्मक लेख लिहिला. त्यावर 'विविधज्ञानविस्ताराच्या' १९३१ जानेवारीच्या अंकांत एकोणीस पानांची टीका 'वसणूक' ह्या ग्रंथाचे प्रसिद्धकर्ते 'शणै गोंयबाब' (रा. वर्दे) यांनी लिहिली. ह्या लेखाचे शेवटीं विजयश्रीचा आव आणून रा. वर्दे यांनी मला बहुतेक आज्ञाच केली आहे की मीं 'विनाकारण आडरानांत न शिरतां व भलत्याच मुद्यांची गुंतागुंत न करितां सरळ-पणाने तें (सत्य) मान्य करावें.' परंतु मला मोठ्या कष्टाने त्यांना सांगणें भाग आहे की त्यांच्या विद्वत्तापूर्ण व विस्तृत लेखाने माझें मुळींच समाधान झालें नाहीं व विजयश्री तूर्त त्यांना माळ घालीत नाहीं. त्यांच्या लेखांत अनेक गैरलागू, चुकीचीं व क्वचित् हास्यास्पदहीं विधानें आहेत. परंतु त्यांच्या एकोणीस पानांच्या लेखांतील सर्व दोष दाखविणें झाल्यास त्यांनी खर्च केलीं त्याहून जास्तच पानें खर्चावीं लागतील. माझे व त्यांचे मुद्दे वाचकांपुढे आहेतच. त्यांच्या लेखांतील कांहीं महत्त्वाच्या विधानां-चाच मात्र येथे परामर्श घ्यावयाचा आहे. तो व मूळ दोन्ही लेख वाचून वाचकांनी आपआपलें मत ठरवावें.

प्रथम वादाचा मुद्दा स्पष्ट केला पाहिजे. हल्ली ज्या प्रदेशाला गोवें म्हणतात त्याला गोमन्तक कांहीं शतकें म्हणत आहेत यावद्दल वाद नाहीं. प्राचीन ग्रंथांत 'गोमन्तक' हें पर्वताचें नांव, 'गोमन्त' किंवा 'गोमन्तक' असें देशाचें किंवा लोकांचें नांव म्हणून सांगितलें आहे. याशिवाय गोवें या नगराचा उल्लेख शिला-लेखांत व ताम्रपटांत आहे. मीं आपल्या मूळ लेखांत गोवें ह्या शहराबद्दल कांहींच विधान केलें नव्हतें. मीं (पान ९३ वर) जें विधान केलें आहे तें हें की '५।६ व्या शतकांत गोमन्तक असें देशाचें नांव प्रसिद्ध नव्हतें.' म्हणजे हल्ली ज्याला गोमन्तक देश म्हणतात त्याचें तें नांव ५।६ व्या शतकांत प्रसिद्ध नव्हतें असें माझें म्हणणें आहे व तें खोडून काढण्याला रा. वर्दे यांनी कांहीं पुरावा दिला नाहीं. त्यांनी जो पुरावा म्हणून दिला आहे त्याची वासलात लवकरच मी लावणार आहें. हा पहिला मुख्य मुद्दा झाला. दुसरा मुद्दा, महाभारतांत सभापर्वांत गोमन्त म्हणजे द्वारके-जवळचा पर्वत असें ठाम आहे व हें रा. वर्दे यांस कबूल आहे (वि. वि. पान १८); फक्त त्यांचें इतकेंच म्हणणें आहे की श्रीकृष्ण हल्लीच्या गोमन्तकांत प्रथम आला व नंतर द्वारकेस गेला व तेथे रैवतक पर्वताला 'अनुकरणदर्शक गोमन्त' असें म्हणूं

लागला. म्हणून हरिवंशांत ज्याला गोमन्त पर्वत म्हटलें आहे तो कोठे होता हा दुसरा वादाचा मुख्य मुद्दा आहे.

गोमन्तक याची ' गोम + अन्तक ' अशी रा. राजवाडे यांनी दिलेली व्युत्पत्ति मला मान्य नाही व साधारणपणें कोणासच 'ती मान्य होण्यासारखी नाही' हें मीं आपल्या मूळ लेखाच्या आरंभींच स्पष्ट सांगितलें होतें. ज्या विषयासंबंधाने दोन मतें किंवा पक्ष असतात त्यावर निःपक्षपाताने निर्णय देतांना ज्या पक्षाच्या विरुद्ध निर्णय अखेर देण्यांत येतो त्या पक्षाच्या बाजूने जास्तींत जास्ती काय म्हणतां येईल हेंही सांगावें असा निःपक्षपाताने निर्णय देण्याच्या कामाचा मला जो अनुभव आहे त्यावरून माझें मत झालें. परंतु रा. वर्दे यांच्या दरबारांत याच्या उलट निर्णय करण्याची पद्धति दिसते. मीं ' गोम ' व 'माच' या दोन भावांचा प्राचीन लेखांतील उल्लेख दिला त्यावर रा. वर्दे यांनी अकाण्डताण्डव केलें आहे. प्रथम ते म्हणतात 'तिच्या (व्युत्पत्तीच्या) धोरणाने एखाद्यास कधीकाळीं तर्कट रचावयाची लहर लागल्यास त्या संबंधाची थोडीबहुत सोई ते (काणे) अगाऊच करून ठेवतात' व शेवटीं त्यांनी म्हटलें आहे, 'सत्य शोधण्याच्या मार्गावर उभें राहून प्रो. काणे ह्यांनी या दिशाभूल करणाऱ्या बादरायण संबंधाकडे मुद्दाम बोट कां दाखवावें तें समजत नाही.' अशा रीतीने माझ्यावर रा. वर्दे यांनी मीं मुद्दाम तर्कट रचणाऱ्यांस मदत करण्यासाठी ही माहिती दिली असा आरोप केला आहे. मीं वर उल्लेखिलेली निर्णयपद्धति रा. वर्दे यांस बिलकुल मान्य नाही असें दिसतें. रा. वर्दे यांचा स्वमताविषयी अभिनिवेश किती तीव्र असतो व त्यांच्याविरुद्ध मत देणाऱ्या माणसाच्या हेतूविषयी ते सहज कसे आरोप करूं शकतात याचा हा एक मासला आहे ' शितावरून भाताची परीक्षा करावी ' इतकेंच या ठिकाणीं म्हटल्याशिवाय राहवत नाही.

महाभारताचा व हरिवंशाचा संबंध व काळ यांविषयी रा. वर्दे यांनी केलेलीं बरीच विधानें चुकीचीं आहेत. ' **सांप्रत प्रचारांत** असलेलें महाभारताचें संस्करण ख्रिस्तपूर्व २५०–३०० वर्षें झालें असावें असें तज्ज्ञांचें मत आहे ' असें (पान ३) रा. वर्दे म्हणतात. हे तज्ज्ञ कोण ते रा. वर्दे सांगत नाहीत. महाभारताला संस्करणें किती झालीं, केव्हा झालीं वगैरे विषयांवर मोठमोठ्या विद्वानांत मतभेद आहेत. हल्ली भांडारकर-प्राच्यविद्या-संशोधकसंस्थेकडून महाभारताची आवृत्ति तयार करविण्यांत येत आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें की महाभारतांत घुसवाघुसवी करण्याचें काम निरनिराळ्या प्रांतांत अखण्ड चाललेलें होतें व कांहीं भाग तर अगदी अलीकडच्या कित्येक शतकांत घुसडून देण्यांत आले आहेत. फार तर इतकें म्हणतां येईल की, हल्लीच्या महाभारताचा जो विस्तार आहे त्या सुमाराचा विस्तार इ. स. च्या ३।४ शतकाचे पूर्वीचा असावा. परंतु त्या ग्रंथाची हल्ली प्रचलित असलेली स्थिति इ. स. पूर्वी २५०।३०० वर्षें या सुमारास झाली हें क्वचितच कोणी मान्य करील. महाभारताच्या

अठरा पर्वांनंतर हरिवंश लौकरच झाला असें रा. वर्दे (पान ८) म्हणतात व तो ग्रंथ महाभारताइतकाच प्राचीन व प्रमाण आहे असें त्यांचें मत आहे. हा मतभेदाचा प्रश्न आहे. १८ पर्वांचें महाभारत व हरिवंश एकाच ग्रंथकाराने लिहिलें हें मला मान्य नाही. आदिपर्वांत पर्वसंग्रहपर्वांत प्रथम महाभारताचीं शंभर पर्वें सांगितलीं आहेत त्यांत शेवटचीं दोन हरिवंशपर्व व भविष्यत्पर्व हीं आहेत व त्या दोघांनाही खिल म्हटलें आहे आणि पुढे अठरा पर्वांचें परिगणन नांवें घेऊन केलें आहे. पण तेथे हरिवंशपर्वाला एकोणिसावें पर्व म्हटलें नाही, तर महाभारताचीं अठराच पर्वें आहेत मात्र त्याच्या खिलांत हरिवंश व भविष्यत् हीं येतात असें सांगितलें आहे (अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्युक्तान्यशेषतः। खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यच्च प्रकीर्तितम्॥). त्याचप्रमाणे खिल ग्रंथांना मूळग्रंथांइतकें प्रामाण्य नसतें असा प्राचीन संप्रदाय आहे असें माझें मत आहे. ऋग्वेदाचीं जीं खिलसूक्तें आहेत त्यांना अस्सल सूक्तांइतका मान व प्रामाण्य नाही.

हरिवंश फार प्राचीन आहे याचें प्रमाण म्हणून त्यांत श्रीकृष्णादि यादवांनी रेड्याचें मांस खाल्लें असे उल्लेख आले आहेत त्यांचा निर्देश रा. वर्दे यांनी केला आहे. अहिंसेकडे प्रवृत्ति उपनिषत्कालापासून झाली होती. महावीर किंवा भगवान् बुद्ध यानेच तिला प्रथम पुढे आणलें असें नाही. शिवाय बुद्धानंतर शेंकडों शतकांनी झालेल्या स्मृतिग्रंथांतही ब्राह्मणादि वर्ण मांस खात असत असें स्पष्ट दाखविणारीं वचनें आहेत. निवृत्तमांस होणें व मांस खाणें ह्या दोन्ही प्रवृत्ति एकाच कालीं होत्या हें मनुस्मृति अध्याय ५ श्लोक २७–५६ यांवरून दिसून येतें. बुद्धानंतर अनेक शतकांनी झालेल्या याज्ञवल्क्यस्मृतींत (१. १२५) दर सहा महिन्यांनी गृहस्थाने निरूढ पशुयाग करावा, श्वावित्, गोधा, कांसव, शल्लक, ससा ह्या पंचनख प्राण्यांचें मांस खाण्यास हरकत नाहीं; त्याचप्रमाणे सिंहतुण्ड, रोहित, पाठीन, राजीव इत्यादि मत्स्यांचें मांस द्विजातींनी खाण्यास हरकत नाही (याज्ञ. १. १७७-१७८) असें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणे दुष्काळांत किंवा व्याधींनी प्राणसंकट उपस्थित झालें असतां, श्राद्धांत प्रोक्षणसंस्कार केलेल्या पशूचें मांस, देवांसाठी व पितरांसाठी सिद्ध केलेलें मांस आणि ब्राह्मणांनी इच्छा प्रदर्शित केल्यावरून त्यांना वाढून शिल्लक राहिलेलें मांस खाल्यास दोष नाही असेंही याज्ञवल्क्याने (१. १७९) सांगितलें आहे व श्राद्धांत गेंडयाचें वगैरे मांस वाढल्याने पितरांची तृप्ति कशा प्रकाराने होते याचेंही वर्णन त्याने (१. २५८–२६१) केलें आहे. सर रामकृष्ण भांडारकर यांनी आपल्या वैष्णव व शैव पंथांवरील पुस्तकांत युरोपियन लेखकांवरही ताण करून याज्ञवल्क्यस्मृतीचा काळ इ. स. ५ व्या ६ व्या शतकापर्यंत आणून ठेविला आहे तो रा. वर्दे यांस मान्य असल्यास बुद्धानंतर हजार वर्षांनीहि मांसाशन ब्राह्मणादि सर्व वर्गांत चालू होतें असें दिसून येईल. मला सर रामकृष्ण यांनी दिलेला याज्ञवल्क्यस्मृतीचा काल मान्य नाहीं. तथापि ती स्मृति इ. स. पूर्वी १०० ते इ.

स. ३०० या काळांत झाली असें माझें मत आहे. म्हणून हरिवंशाचें प्राचीनत्व केवळ त्यांत मांसभक्षणाचें मनमुराद वर्णन आहे यावरून सिद्ध होण्यासारखें नाही. रा. वर्दे यांच्या तीक्ष्ण दृष्टींतून हरिवंशांतील भविष्यपर्व अ. १९ (कलकत्ता प्रत) यांतील कांही श्लोकांचा अर्थ सुटल्यासारखा दिसतो.[1] ह्या श्लोकांत स्पष्ट सांगितलें आहे की जनमेजयाचे नंतर कलियुगांत अश्वमेध करणारा असा एक ब्राह्मण सेनापति होईल. हा सेनापति दुसरा कोणी नसून शुंगसाम्राज्य–संस्थापक सेनापति पुष्यमित्र (ज्याचें नांव कालिदासाचे मालविकाग्निमित्रांतही येतें) हाच होय. पुष्यमित्राने अश्वमेध इ. स. पूर्वी १५० च्या सुमारास केला. यावरून हरिवंशाची रचना इ. स. पूर्वीच्या पहिल्या शतकापूर्वी झाली नसली पाहिजे हें स्पष्ट होतें. हरिवंशाचा उल्लेख बाणभट्टाने केलेला आहे यामुळे हरिवंशाचा रचनाकाल इ. स. पूर्वीचें पहिलें शतक ते इ. स. ४ थें शतक या मुदतींत असला पाहिजे. यापेक्षा जास्त विवेचन या कालविषयक मुद्यावर करण्याची येथे जरूर नाही.

सभापर्वांत ' गोमन्तपर्वत ' हा द्वारकेजवळ होता हें स्पष्ट आहे. भीष्मपर्वाच्या ९ व्या अध्यायांत ' गोमन्ता मन्दकाः सण्डा विदर्भा रूपवाहिकाः ' असा श्लोक आहे. मी यावर आपल्या मूळ लेखांत लिहिलें की ' गोमन्ताः ' या देशाचें स्थान या ठिकाणीं निश्चित करितां येत नाही व शिवाय ' गोध्नताः ' असा दुसरा पाठही असल्याचें मी सांगितलें. त्यावर रा. वर्दे यांनी पुष्कळच अवास्तव चर्वितचर्वण केलें आहे. जें सिद्ध करावयाचें तेंच गृहीत धरण्याची विवादपद्धति रा. वर्दे यांनी अंगिकारिली आहे. भीष्मपर्वांत ' गोमन्ताः ' शब्द येतो. झालें; तो हल्लीच्या गोमन्तकाचाच उल्लेख असला पाहिजे असें गृहीत धरून उलट त्यांनी मला निक्षून सांगितलें आहे की इ. स. ५१६ च्या पूर्वी ७०० वर्षें ' गोमन्त ' देश (हल्लीचा) याचें नांव माहीत होतें व ' तो देश व कोंकणांतील गोमन्तक देश हे निराळे नाहीत हें निर्विवाद सिद्ध होतें' (पान ३). या मताचे पुष्टीकरणार्थ त्यांनी विल्सन साहेबाचा आधार घेतला आहे. साहेबाचें नांव ऐकून दडपून जाण्याचे दिवस आता राहिले नाहीत. भीष्मपर्वांत जेथे ' गोमन्ताः ' हा जनपद आला आहे त्याचे पूर्वी कुन्ति, अवन्ति, अपरकुन्ति हे देश व नंतर विदर्भ हे प्रख्यात देश आले आहेत. तेव्हा साहचर्यानें पाहिल्यास गोमन्त हा मध्यहिंदुस्थानाला जवळ असला पाहिजे असें अनुमान होतें. खेरीज सभापर्वांत गोमन्त हा जर रैवतकपर्वत म्हणजे सौराष्ट्रांत होता तर भीष्मपर्वांत तरी ' गोमन्ताः ' म्हणजे निराळाच प्रदेश असें इतर सबळ कारणांशिवाय कसें मानितां येईल. एकाच ग्रन्थांतील वचनांचा समन्वय केला पाहिजे. त्यांत होतां होईल तों विरोध सबळ कारण नसतां मानितां येत नाही. याशिवाय रा. वर्दे यांनी आपण होऊनच मार्कण्डेयपुराणांतील उतारा (प्राग्ज्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्ता-

---

१ उत्पन्नयज्ञो देवेषु ब्राह्मणेषूपपत्स्यते । तेजसा व्याहृतं तेजस्तेजस्येवात्रतिष्ठते ॥ औद्भिज्जो भविता कश्चित् सेनानीः काश्यपो द्विजः । अश्वमेधं कलियुगे पुनः प्रत्याहरिष्यति ॥ श्लोक ३९–४०.

म्रलिप्तकाः । मल्ला मगधगोमन्ताः प्राच्या जनपदाः स्मृताः) देऊन मला मदत केली आहे. .याठिकाणीं प्राग्ज्योतिष, विदेह, ताम्रलिप्त, मगध हे देश निःसंशय भारतवर्षाच्या पूर्वभागांतील आहेत व त्यांच्याच जोडीला गोमन्त हा देश मार्कण्डेयकाराने बसविला आहे. म्हणजे ' गोमन्त ' असा देश भारतवर्षाच्या पूर्वेस होता असें स्पष्ट झालें. पण हें कबूल करणें रा. वर्दे यांस अशक्य असल्यामुळे त्यांनी निःशंकपणें ठासून सांगून दिलें की, ' गोमन्त ' हा प्रदेश पश्चिम भागीं सांगण्याऐवजी पूर्वभागीं सांगितला ही मार्कण्डेयकाराची चूक झाली. अशा रीतीनें नडणाऱ्या वचनांची वासलात लावावयाची असल्यास मग कोणतेंच वचन नडणार नाही. नडेल तेथे लिहिणारा चुकी करितो असें म्हटलें की काम झालें. रा. वर्दे यांनी पुराणांतील वचनांचा मेळ घालण्याची अजब युक्ति शोधून काढली असें म्हणावें लागतें. या बाबतींत त्यांनी दिलेली युक्ति किंवा उपपत्ति हास्यास्पद आहे. ते म्हणतात ' पूर्व भागांत जर खरोखर गोमन्त असता तर पश्चिम भागांतील गोमन्तकाप्रमाणेच आजलाहि तो कोणत्या तरी अपभ्रष्ट रूपाने अस्तित्वांत असल्यावांचून राहिला नसता. परंतु तो तसा नाही (पान ४).' रा. वर्दे यांचें असें म्हणणें आहे काय की प्राचीन काळचीं सर्वच देशांचीं, नगरांचीं, नद्यांचीं नांवें आज अपभ्रष्ट स्वरूपांत पाहण्यास मिळतील ? तसें असतें तर हल्लीच्या वादविषयक गोमन्तप्रकरणीं येणाऱ्या क्रौञ्चनगर, खट्वांगा नदी, यज्ञगिरि यांचीं कोणतीं अपभ्रष्ट रूपें आज शिल्लक आहेत ? प्राचीन लेखांत येणाऱ्या तगरपुराच्या स्थानाबद्दल अनेक वर्षे विद्वानांत कां वाद चालू होता ? धेनुकाकट म्हणजे हल्लीचें कोणतें नगर ? तेव्हा ' गोमन्ताः ' ह्या भीष्मपर्वांतील शब्दावरून हल्लीच्या गोमन्तक देशाचा बोध होत नाही हें जें माझें मत त्याला बाध येण्यासारखें रा. वर्दे यांनी कांहीच प्रमाण दाखविलें नाही. केवळ त्यांच्या वचनावर वेदवाक्य म्हणून विश्वास ठेविला तर मात्र गोमन्ताः म्हणजे हल्लीचा गोमन्तक हें सिद्ध होईल.

टॉलेमीच्या भूगोलवर्णनांत येणाऱ्या Kouba शहराचा मॅक्क्रिंडलने गोवा शहराशीं संबंध जोडला आहे. तो बरोबर असेल किंवा चुकीचा असेल. त्याला नामसादृश्याशिवाय कांही आधार नाही. आणि मॅकक्रिंडल साहेबहि म्हणतो कीं, ' This is generally taken to be Goa '. यापेक्षा तोहि आधार देत नाही. Kouba म्हणजे गोव्याशिवाय कोणतें दुसरें शहर हें जरी कोणाला दाखवितां आलें नाही तरी Kouba म्हणजे गोवा हें समीकरण त्याने लागलेच मान्य केलें पाहिजे असें होत नाही. नामसादृश्याने पुष्कळ फसले आहेत. Kouba व गोवा यांचें सादृश्य आधाराला घेऊन रा. वर्दे यांनी त्याला आपली एक पुस्ती जोडून ' गोमन्तदेश ' (हल्लीचा) इ. स. च्या पहिल्या शतकांत त्या नांवाने ओळखला जात होता असें स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांची पुस्ती ही की ' गोमन्त किंवा गोमन्तक यांचें अपभ्रष्ट रूप गोवा ' (पान ४). गोमन्त याचें अपभ्रष्ट रूप गोवा आहे हेंच मुळीं मला कबूल नाही. रा. वर्दे गोमन्तपर्वत, गोमन्तदेश व गोवानगर या तिहींचा जागोजाग घोटाळा घालीत

पान १३) व 'गेरसप्याच्या धबधब्याभोंवतालचा प्रदेश सह्याद्रीच्या टापूंत नसून मलयपर्वताच्या टापूंत आहे' (पान १६) असें रा. वर्दे वजावतात व आपल्या म्हणण्याचे समर्थनार्थ बॉम्बेगॅझेटीयर व्हा. १५ पा. ४ चा आधार देतात. रा. वर्दे यांची ज्या साक्षीदारावर भिस्त आहे त्याची सर्व जबानी त्यांनी वाचिली नाही असें दिसतें. कारण त्याच गॅझेटीयरच्या सातव्या पानावर गेरसप्पाचा धबधवा व नदी ही सह्याद्रींतील कड्यांवरून खाली पडतात असें सांगितलेलें आहे. इ. स. चे आरंभीं लिहिलेल्या हरिवंशासारख्या ग्रंथांतील पर्वताच्या टांत्रीचें प्रमाण १९ व्या शतकांत साहेबानें लिहिलेल्या ग्रंथांवरून ठरविणेंच मुळांत धाडसाचें आहे व तसें नसलें तरी गेरसप्पाचा धबधबा सह्याद्रीचेच टापूंत आहे असें बॉ. गॅझेटीयर व्हा. १५ पान ७ येथे म्हटलें आहे[1]. पान ४ वरहि गेरसप्पा मलयाचे टापूंत आहे असें म्हटलेलें नाहीं. तर मलयपर्वत शरावतीच्या दक्षिणेस सुरू होतो असे म्हटलें आहे. म्हणजे गॅझेटीयर-चाही आधार वास्तविक रा. वर्दे यांच्या या विधानाला नाहीं. शिवाय हरिवंशाइतकेंच प्रमाण व बहुतेक प्राचीन असे जे दुसरे ग्रंथ आहेत त्यांवरूनही सह्याद्रीचे टापूंत शरावती नदी आहे असें सिद्ध होतें. ब्रह्मपुराण (अ. २७. ३५.३७), वायुपुराण (अध्याय ४५. १०४–१०५) व मार्कण्डेयपुराण (अ. ५७. २६–२७) ह्या ग्रंथांत सह्यपर्वतापासून उगम पावणाऱ्या नद्या गोदावरी, भीमरथी, कृष्णा, वेण्या, तुंगभद्रा, सुप्रयोगा व कावेरी ह्या होत आणि मलयपर्वतापासून उगम पावणाऱ्या नद्या कृतमाला, ताम्रपर्णी, पुष्पजा, सूत्पलावती होत असें सांगितलें आहे.[2] ह्या तिन्ही पुराणांत थोडे पाठभेद ह्या श्लोकांत आहेत परंतु कावेरी ही सह्यपर्वतापासून निघाली आणि मलयपर्वतांतून निघाली नाही हें त्यांत स्पष्ट आहे. कावेरीचा उगम कुर्गप्रांतांत आहे त्यांचे अक्षांश १२° २५ (उत्तर) आहेत[3]; गेरसप्पाचे अक्षांश १४° १४ (उत्तर) आहेत. म्हणजे गेरसप्पाचे खाली सुमारे १०० मैलपर्यंत निःसंशय सह्याद्रिपर्वत आहे. वरील विवेचनावरून गेरसप्पाचा धबधबा सह्याद्रिचे रांगेंत आहे याचे विरुद्ध जें रा. वर्दे यांनी लिहिलें आहे त्यांत कांहीच अर्थ नाही हें स्पष्ट होईल.

---

१. 'The Baraganga, Shiravati or Gersappa river ...,... then passes about 20 miles west or about seventy miles in all to the sea at Honavar. Soon after touching the border of Kanara, the Baraganga, in four different bodies of water, among magnificient forests and wild granite cliffs, dashes over the West face of the Sahyadris, a height of 825 feet, into a pool 350 feet deep.' Bombay Gazetter Vol. 15. p. 7.

२ गोदावरी भीमरथी कृष्णा वेण्या तथापरा। तुंगभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेर्यथापगा ॥ सह्यपादविनिष्क्रान्ता इत्येताः सरिदुत्तमाः। कृतमाला ताम्रपर्णी पुष्पजा सूत्पलावती। मलयाद्रिसमुद्भूताः नद्यः शीतजलाश्शिवमाः ॥

३ येथील व पुढील अक्षांश Imperial Gazetteer of India वरून घेतलेले आहेत.

'अपारद्वीपभूषणं' ह्याचे अर्थाची ओढाताण मी केली आहे असें रा. वर्दे म्हणतात (वि. वि. पान १५). पण रा वर्दे यांस लागलेच कबूल करणें भाग पडतें की ते जो अर्थ ह्या पदाचा करितात तो करण्यासाठीं 'वास्तविक पाहिलें असतां अपार याचा अर्थ येथें शब्दशः न घेतां आलंकारिक रीतीने अनेक किंवा असंख्य असाच घेतला पाहिजे.' अशा रीतीने त्यांना लक्षणेचा आश्रय करावा लागतो म्हणजे त्यांचा अर्थ ओढून ताणून आणलेला. माझा अर्थ मात्र वाच्यार्थ असल्यामुळे सरळ आहे असें माझें म्हणणें आहे. रा. वर्दे म्हणतात की माझ्या (रा. काणे यांच्या) अर्थाप्रमाणे 'अफाट द्वीप कोणतें तें दाखविण्याची जबाबदारी प्रो. काणे ह्यांच्यावर येऊन पडते.' रा. वर्दे यांच्या 'वसणूक' या ग्रंथावरून व वि. वि. लेखांवरून त्यांचें प्राचीन व अर्वाचीन भूगोलाचें अगाध व विस्तृत ज्ञान दिसून येतें. त्यांच्या सारख्यांना हें अफाट द्वीप कोणतें तें इच्छा असती तर सहज सुचलें असते. आता ते शिंगें मोडून वांसरांत शिरतात तरी त्यांना मी सांगतों की अफाट द्वीप म्हणजे जम्बुद्वीप. सातद्वीपांचे सभोंवार सातसमुद्र आहेत, जम्बुद्वीपाचे वाटोळा क्षारसमुद्र आहे असा पौराणिक समज. उत्तर किंवा मध्य भरत-वर्षांतील मनुष्याला सागराचें दर्शनच होत नसल्यामुळे सागराचें वर्णनच त्याला वाचावें लागतें. परंतु जेव्हा सह्याद्रीच्या रांगांत मनुष्य येतो तेव्हा या अफाट जम्बुद्वीपाला वेष्टणारा सागर हा त्याच्या भूषणाप्रमाणे दिसतो असा हरिवंशकाराचा आशय आहे. किंवा अफाट हें सागराचें विशेषण घेण्यासहि विशेष हरकत नाही (सागर हा जम्बुद्वीपाचें अफाट भूषण आहे). 'द्वीप' म्हणजे जम्बुद्वीप हा अर्थ जर ह्या ठिकाणीं कोणाला मान्य नसेल तर द्वीप म्हणजे कोणताहि मोठा भूभाग हा अर्थ घ्यावा (त्या ठिकाणीं गोमन्ताजवळचा भूभाग) व ह्या अर्थी द्वीप हा शब्द वापरीत असत हें दाखविण्यासाठी रघुवंशांतील श्लोक उद्धृत केला होता. मी रा. वर्दे यांचा अर्थ चुकीचा म्हटला. रा. वर्दे यांसारखाच फ्रेंचपंडित Langlois याने अर्थ केला. याने रा. वर्दे यांचे म्हणण्यास मुळीच बळकटी येत नाही. रा. वर्दे यांचें संस्कृतभाषापाटव फ्रेंचपंडिता-पेक्षां फार वरच्या दर्जाचें आहे असें मला वाटतें. पण त्यांचा अर्थ बरोबर नाही असें कष्टाने म्हणावें लागतें इतकेंच. फ्रेंचपंडिताने शंभर वर्षांपूर्वी हाच अर्थ केला होता याने माझे मतांत फरक पडणार नाही ! रा. वर्दे म्हणतात तो अर्थ [अनेक बेटांनी विभूषित] घेतला तरी हें विशेषण गेरसप्पा जवळच्या शरावतीच्या कांठच्या प्रदेशा-लाहि लागण्यासारखें आहे. कारण त्या नदींतहि कांही बेटें आहेत.[1] जशी गोव्यांतील लहान बेटें आहेत तशींच हींहि खाडींतील लहान बेटें आहेत. दोहोंत विशेष फरक नाही.

हरिवंशांतील गोमन्त म्हणजे कुवेशी घांटच होय हें मत प्रस्थापण्यासाठी रा. वर्दे यांनी एक सबळ पुरावा म्हणून हरिवंशांतील [विष्णुपर्व ४१ अ.] तीन श्लोकांचा

१ Bombay Gezetteer Vol. 15. p. 7.

आधार दिला आहे. पण ह्या श्लोकांवरून काढलेली युक्ति त्यांचेवरच कशी उलटते हें थोडक्यांत दाखवावयाचें आहे. त्या श्लोकांत सांगितलें आहे कीं श्रीकृष्ण[1] चेदि-राजाबरोबर रथांत बसून गोमन्तावरून करवीरपुराला चवथ्या दिवशीं पोंचले व त्या रथाला वायूप्रमाणे जोराने चालणारे घोडे लाविलेले होते. रा. वर्दे यांचें म्हणणें कीं डोंगराळ प्रदेशांतून रस्ता होता, सर्व दिवसभर घोडा चालत नाही फार तर ८ तास चालणार व आठ तासांत घोडा डोंगराळ प्रदेशांत ३० मैल चालतो असें धरिलें तर चार दिवसांत १२० मैल प्रवास होतो. कोल्हापुराहून कुवेशीघांटापर्यंत ११५ मैल होतात. पण गेरसप्पा सुमारें १८० मैल आहे. तेव्हा गोमन्त म्हणजे कुवेशी घाट, गेरसप्पाचा टापू नव्हे. हें सर्व गणित अत्यंत हास्यास्पद आहे. प्रदेश डोंगराळ असो किंवा कसाहि असो, चार घोडे जोडलेला राजाचा रथ जाण्यासारखी त्या प्रदेशाची स्थिति होती ('हयैः' असें अनेकवचन आहे). आज कोंकणांत अर्धपोटी रहाणाऱ्या माणसांतहि ८ तासांत तीस मैल जाणारीं माणसें मीं पाहिलीं आहेत. मग वायूशीं स्पर्धा करणारे असें ज्यांचें वर्णन कवीने केलें आहे ते अश्व ८ तासांत तीसच मैल (म्हणजे ताशीं ३॥। मैल) जात होते असें रा. वर्दे म्हणतात तरी ते राजाचे घोडे नसून हरदाशीं तट्टेंच होतीं असें रा. वर्दे यांचें म्हणणें आहे काय ? पुणें, खानदेश येथील टांग्याचा घोडाहि आज ताशीं आठ मैल जातो. मग राजाचे खास पागेंतील वायु-वेगाप्रमाणे चालणारे तल्लख वारू आठ तासांत ६० मैलहि जात नव्हते की काय ? रा. वर्दे यांस आपल्या लाडक्या कुवेशी घांटाशीं मेळ घालावयाच्या असल्यामुळे त्यांनी श्यामकर्ण वारूंना ताशीं ३॥। मैल या वेगाने चालावयास भाग पाडिलें तें ज्यांना मान्य असेल त्यांची खात्री करणे मला शक्य नाही. पण राजाच्या खास पागेंतील वारू दिवसास ६० मैल चालत होते असें जे मानतील त्यांना ह्या एकाच महत्वाच्या गोष्टीवरून (म्हणजे गोमन्तावरून कोल्हापुरास ४ दिवस रथाला लागले). मी म्हणतों त्याप्रमाणे गोमन्त म्हणजे गेरसप्पाजवळचा प्रदेश असावा असेंच वाटेल (कारण कोल्हापूरपासून गेरसप्पा १८० मैल आहे असें रा. वर्देच म्हणतात) व बाकीचीं रा. वर्दे यांचीं प्रमाणें सर्व ओढून ताणून मुद्दाम आडरानांत शिरल्यासारखीं आहेत हें स्पष्ट दिसेल.

आतां हरिवंश अध्याय ३७ ते ४३ यांतील भूगोलविषयक वर्णन पुनः एकदा साकल्याने येथे देतों. त्यांतील कांहीं नांवांबद्दल मतभेद असला तरी त्यामुळे मुख्य जी उपपत्ति हरिवंशांतील गोमन्त पर्वताचे स्थानासंबंधाने मी बसविली आहे तिला मुळीच बाध येत नाही. उदाहरणार्थ रा. वर्दे म्हणतात त्याप्रमाणे पद्मावत नांवाचें लहान राष्ट्र होतें व त्याची राजधानी वेणातीरावर करवीर होती, त्याच्यापुढे सारसाने स्थापिलेलें वनवासी असें मोठें राष्ट्र व त्याची राजधानी क्रौंचपुर व नंतर सारसाचा भाऊ

---

१ ते स्यन्दनगताः सर्वे पवनोत्पातिभिर्हयैः। भेजिरे दीर्घमध्वानं मूर्तिमन्त इवामयः॥ ते त्रिरात्रोषिताः प्राप्ताः करवीरं पुरोत्तमम्।

हरित याने स्थापिलेलें बेटावरील (होनावर जवळ ब्रसवराजदुर्ग या बेटावरील) राज्य होतें, हें सर्व गृहीत धरूं. त्याचप्रमाणे खट्वांगा नदी म्हणजे घटप्रभा हेंहि रा. वर्दे यांचें म्हणणें बरोबर आहे असें क्षणभर धरून चालूं. तथापि यामुळे हरिवंशांतील गोमन्त हा कुवेशी घाट होय (वि. वि, पान १५) हें मात्र मुळींच सिद्ध होत नाहीं.

जरासंध जेव्हा १८ व्या वेळीं मथुरेवर चालून आला तेव्हा यादवांनी सभा भरविली व त्यांत विकद्रु हा कृष्णाला यादववंशाचा इतिहास सांगूं लागला. मनुवंशांतील हर्यश्व राजाची राणी ही मधुनामक दैत्याची मुलगी मधुमती नांवाची होती. हर्यश्वाच्या ज्येष्ठ भ्रात्याने हर्यश्वाला राज्यभ्रष्ट केलें तेव्हा पत्नीच्या सांगण्यावरून हर्यश्व आपला सासरा मधु याजकडे गेला व त्याने आपलें राष्ट्र हर्यश्वाला अर्पण केलें. व त्याला लवण नांवाचा मित्र दिला. त्या राष्ट्राचें नांव आनर्त. त्याचा पुत्र यदु. त्याला नाग राजाने आपल्या पांच कन्या दिल्या. त्यांच्यापासून पांच पुत्र झाले. ते मुचुकुन्द, पद्मवर्ण, माधव, सारस आणि हरित. मुचुकुन्दाने नर्मदातीरावर माहिष्मती नांवाची आपली राजधानी स्थापिली, पद्मवर्णाने सह्याद्रीच्या पाठीवर वेणा नदीच्यातीरीं आपली राजधानी केली. तिचें नांव करवीर व देशाचें नांव पद्मावत, तो देश लहान होता. सारसाने क्रौंचपुर स्थापिलें. त्यांत चंपक व अशोक पुष्कळ होते व त्या देशाला वनवासी म्हणतात. तो देश मोठा होता. हरिताने समुद्रांत एक बेट हें आपलें राष्ट्र केलें. त्याचे राज्यांत मद्गुर नांवाचे धीवर पाण्यांत बुड्या मारून समुद्राचें उदरांतून शंख बाहेर काढीत व दुसरे धीवर पोंवळीं व मोतीं काढीत. त्याच्या राज्यांत लोक मासे खाऊन रहात व मोठ्या नौकांत बसून व्यापार करून त्याला करभाराने श्रीमंत करीत. यदूच्या मागून माधव आनर्त देशाचे राज्यावर बसला. माधवाचा पुत्र सात्वत, सात्वताचा भीम, तो राज्य करीत असतां रामाचा भाऊ शत्रुघ्न याने लवणाचा वध करून मधुवनाचा नाश केला आणि त्याने मथुरा शहर वसविलें. त्यांत मग भीम राजा राज्य करूं लागला. भीमाचा पुत्र अश्वक व अश्वकाचा रैवत. रैवतक नांवाचा पर्वतहि सागराजवळ होता. रैवताचा पुत्र विश्वगर्भ, त्याचे चार पुत्र वसु, बभ्रु, सुषेण, सभाक्ष. वसूने कुन्तिदेशांत राज्य केलें. त्याचा पुत्र वसुदेव व दोन कन्या, कुन्ती (पाण्डूची राणी) व सुप्रभा (चेदिराज दमघोषाची राणी). अशा रीतीने यादववंश प्रसृत झाला. जरासंध बलवान् आहे. आपल्या नगरीला त्याने वेढा दिला तर फार वेळ सहन होणार नाही वगैरे (३८ अध्याय). विकद्रूचें वाक्य ऐकून श्रीकृष्ण म्हणाला, मी समर्थ आहें तथापि सध्या तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे करितों. मी बलरामासह दक्षिणापथांत प्रवेश करितों, करवीरपुर पाहीन, क्रौंचपुर पाहीन आणि नंतर गोमन्तपर्वताला जाईन. तसें झालें म्हणजे जरासंध मथुरेला सोडून आमचे पाठीवर चालून येईल. मग श्रीकृष्ण व बलराम सह्याचलाने शोभित झालेल्या करवीरपुराला आले. तेथे त्यांनी वेणानदीच्या तीरावर न्यग्रोध वृक्षाखाली एक मुनी पाहिला. तो परशुराम होता. त्याला श्रीकृष्ण म्हणाला, तूं बाण मारून समुद्राला हाकून शूर्पारक

नगर निर्माण केलेस आणि अपरांतांत समृद्ध देश निर्माण केलास. आम्हाला तूं युक्ति सांग. तेव्हा परशुराम म्हणाला, तुझ्या पूर्वजांनी हें करवीरपुर निर्माण केलें. हल्ली येथे शृगाल वासुदेव नांवाचा राजा आहे त्याने तुझ्या वंशांतील सर्व दायाद ठार मारिले. तुम्ही येथे राहूं नका. आजच वेणानदी उतरून दुसऱ्या देशांत निवास करूं. सह्याचा एक पोटभाग यज्ञगिरी म्हणून आहे त्या ठिकाणीं मांसभक्षण करणारे चोर रहातात तेथे एक रात्र राहूं. नंतर खट्वांगा नदी तरून जाऊं. तिचा धबधबा पाहूं. नंतर क्रौञ्चपुराला जाऊं. तेथे तुझ्या वंशांतील वनवास्य देशाचा राजा महाकपि नांवाचा आहे. त्या राजाला न भेटतांच आनडुह तीर्थावर जाऊं. नंतर सह्याच्या दरींत गोमन्त नांवाचा अनेक शिखरांनी विभूषित असा गिरि आपण पाहूं. त्याच्या सर्वांत उंच अशा महाशृंगावर सकाळीं संध्याकाळीं सूर्यचंद्र, कल्लोलयुक्त व अपार द्वीपभूषण असा सागर आपण पाहूं. त्या ठिकाणीं जरासंध तुमच्याशीं लढूं शकणार नाही. (३९ अध्याय). तो गोमन्तपर्वत दरींतील धबधब्याच्या पाण्याच्या निनादाने भरून गेला होता.[१] तो चन्दन, तमाल, एला, मरिच यांनी दाट भरलेला होता. त्यावर हत्तींचे कळप होते (इत्यादि ४०). मग जरासंध गोमंत पर्वताकडे चालून आला. पर्वताला वेढा घालून तो फोडण्याची त्याने आज्ञा केली. जरासंधाला चेदिराट् म्हणाला. अशा रीतीने कृष्ण व बलराम यांचा पराभव होणार नाही. पर्वताला सर्व बाजूंनी सुकीं काष्ठें व गवत रचा व आग लावून द्या. त्याप्रमाणे आग लावून दिल्यावर तो पर्वत जळूं लागला. मग बलराम व कृष्ण यांनी पर्वतावरून खाली उड्डाण करून जरासंध याचे सैन्याची वाताहात केली. मग चेदिराट् (दमघोष) कृष्णाला म्हणाला मी तुझ्या आतेचा पति आहें. मी जरासंधाला कृष्णाशीं लढूं नको म्हणून सांगितलें परंतु त्याने ऐकिलें नाही. म्हणून मी त्याला सोडून देतों. आता आपण करवीरपुराल जाऊं, नंतर श्रीकृष्ण वायुवेगाने पळणाऱ्या घोड्यांनी युक्त अशा रथांत बसून फार थोडें अंतर ओलांडून चवथ्या दिवशीं करवीरपुराला आले (अ. ४३). तेथे शृगाल वासुदेव कृष्णावर चालून आला कृष्णाने त्याचा वध केला. व नंतर त्याच्या पुत्राला करवीरच्या राज्यावर बसवून कृष्ण थोड्या काळांत दमघोषाशीं संगति करून सहावे दिवशीं मथुरेस पोंचला.[२]

ह्या ठिकाणीं हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे की करवीरपुराचे दक्षिणेस यज्ञगिरि, नंतर खट्वांगा नदी, नंतर (दक्षिणेस) वनवास्य देशाची राजधानी क्रौञ्चपुर, नंतर आनडुहतीर्थ व नंतर गोमंत. वनवास्य देशाची राजधानी क्रौञ्चपुर म्हणजे खानापूर तालुक्यांतील हलसी असें रा. वर्दे म्हणतात तें बरोबर नाही. अशोकाचे वेळेपासून

---

१ कादम्बांच्या ध्वजावर कपि होता. म्हणून हरिवंशांत या ठिकाणीं कादम्बराजांचा उल्लेख आहे असें वाटतें. दरी प्रपाताम्बुरवैश्छन्नं शार्दूलपल्लवः । ४०.८
नागयूथसमाकीर्णं मृगसंघातशोभितम् ।

२ तौ तु स्वल्पेन कालेन दमघोषेण संगतौ । अथाध्वविधिन्यतौ तु पंचरात्रोषितौ पथि ॥ दमघोषेण-संगम्य एकरात्रोषिताविव । ... नगरीं मथुरां प्राप्तौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ अध्याय ४५'१-२.

वनवासी देश व नगर प्रसिद्ध आहे. मोग्गलिपुत्त याने जे बौद्ध मिशनरी पाठविले त्यांपैकी एक वनवासीला गेला होता असें महावंश या ग्रंथांत सांगितलें आहे. तसेंच टॉलेमीने पश्चिम किनाऱ्यालगतच्या प्रसिद्ध शहरांत वनवासी शहराचा उल्लेख केला आहे[१]. म्हणून वनवास्य देशाची राजधानी जगप्रसिद्ध जें वनवासी शहर तेंच मानिलें पाहिजे. हलसी ही कादम्बांची दुसरी राजधानी इ. स. ५ व्या शतकाच्या सुमारास होती. परंतु वनवासी ही जास्त प्राचीन राजधानी त्याच वंशाची होती आणि हरिवंशाच्या काळाचा विचार करितां व वनवासीची प्रसिद्धि पाहतां हरिवंशाच्या काळीं वनवास्य देशाचा विस्तार केव्हढाहि मोठा (रा. वर्दे म्हणतात त्याप्रमाणे) असला तरी राजधानी वनवासीच मानली पाहिजे. सातव्या शतकांतील इवळीच्या शिलालेखांतहि वनवासी ही राजधानी वरदा नदीच्या तटावर आहे असें सांगितलें आहे (इन्डियन ॲन्टिकिटी व्हा. ८ पान २४२). वनवासीच्याहि पलीकडे गोमन्त होता. वनवासीचे अक्षांश १४°·३२′ आहेत व गेरसप्पाचे अक्षांश १४°·१४′ आहेत. म्हणजे गोमन्त (गेरसप्पा) वनवासीचे जवळच दक्षिणेस येतो. हलसीचे अक्षांश (उत्तर) १५°·३२ आहेत आणि कॅसलराक (दुधसागराजवळ) याचे अक्षांश (उत्तर) १५°·२४′ आहेत म्हणजे दुधसागर हा जर गोमन्त तर तो वनवास्य देशाचे राजधानीपासून (म्हणजे रा. वर्दे यांचें मतें हलसीपासून) जितका दक्षिणेस असावा तितका येत नाही. आनडुहतीर्थ क्रौञ्चपुराचे दक्षिणेस व त्याचे पलीकडे गोमंत. पण रा. वर्दे हे आनडुहतीर्थ म्हणजे नन्दीतीर्थ समजतात. तें तर हलसीचे उत्तरेस आहे, दक्षिणेस नाही. तेव्हा त्यांचें आनडुहतीर्थाबद्दलचें म्हणणेंहि लटपटीचें दिसतें. आज तें तीर्थ उत्तरेस आहे पण पूर्वी हलसीचे दक्षिणेस असेल असें अनुमान करावें, ही सर्व मेळ घालण्याची लटपट ठरते. शिवाय धबधब्यांच्या पाण्याच्या निनादांचें वर्णन, हत्तींचे कळप, तमाल, एला, मरिच इत्यादि वृक्षांची गर्दी ह्या गोष्टींचें वर्णन सिर्शी, गेरसप्पा वगैरे यांच्या जवळच्या प्रदेशाला जसें लागू पडतें तसें कुत्रेशी घांटाला लागू पडत नाही असें मला वाटतें. दूधसागराजवळ वेलदोड्यांची लागवड होते की काय हा शोध रा. वर्दे काढून कळवितील तर बरें होईल. सिर्शीजवळ होते असें चौकशी करितां कळलें. तीन दिवसांत श्रीकृष्णाचा रथ किती चालला असेल याची कल्पना सहावे दिवशीं करवीराहून (किंवा निदान दमघोषाच्या चेदिदेशांतून[२]) कृष्ण मथुरेस पोंचला यावरून येते. म्हणून चार दिवसांत १२० मैल रा. वर्दे यांनी श्रीकृष्णाचे वारू चालविले तें अगदी अप्रयोजक आहे हें स्पष्ट होतें.

रा. वर्दे यांच्या लेखांत आणखीहि आक्षेप घेण्यासारखीं स्थळें आहेत. परंतु त्यांचा गोमन्ताच्या स्थळनिर्णयाशीं साक्षात् संबन्ध नसल्यामुळे व हा लेख आधींच फार वाढला आहे यामुळे हात आंखडता घेणें भाग आहे.

---

१ Mc Crindle's Ancient India as described by Ptolemy (Ed. of 1927) p. 179.

२ चेदि म्हणजे हल्लींचें बुंदेलखंड व जबलपूर हा प्रदेश.

अभिप्राय

भारतीय राष्ट्रध्वजः— (लेखक, डॉ. ना. सु. हर्डीकर, किं. १२ आ.) नुसत्या लोकांच्या समुदायाला राष्ट्र ही संज्ञा कोणी लावीत नाही. ज्या लोकांचें ध्येय व आकांक्षा हीं एकच असतात त्याच लोकांना राष्ट्र असें म्हणतां येईल. परंतु समाजाचें ध्येय दृश्य स्वरूपांत नसल्यामुळे सामान्य माणसाला त्या ध्येयाकरिता झटण्याची हुरूप वाटत नाही. निराकार देवापेक्षा साकार देवाची उपासना लोकांना अधिक मानवते ह्याचें हेंच कारण होय. म्हणून राष्ट्रीय आकांक्षा व ध्येय यांचें प्रतीक लोकांपुढे ठेवणें भाग पडतें. या कारणास्तव राष्ट्रीय ध्वजाची कल्पना फार पुरातन काळीं लोकांना सुचली यांत नवल नाही. मात्र या भरतभूमीला एक-राष्ट्रध्वजाचा मान कधी मिळाला असेल असें वाटत नाही. एकराष्ट्रीयत्वाची भावना अलीकडेच जागृत झाल्यामुळे त्याबरोबरच राष्ट्रीय ध्वजाची कल्पना लोकांना सुचणें स्वाभाविक होतें. हिंदुस्तानचा चरखायुक्त तिरंगी ध्वज हा आता सर्वमान्य झाला आहे. राष्ट्रध्वजाची कल्पना प्रथमतः तरुणांच्या मनांत उद्भवली ही गोष्ट भावी उत्कर्षाचें सुचिन्ह समजण्यास हरकत नाही. स्वातंत्र्याची व एकराष्ट्रीयत्वाची भावना सदैव जागृत ठेवण्यास राष्ट्रध्वजाचा फार मोठा उपयोग होतो. अशा राष्ट्रध्वजाची थोडक्यांत सांग माहिती प्रस्तुत पुस्तकांत डॉ. हर्डीकर यांनी देऊन एक मोठें अवश्य असलेलें कार्य उरकलें आहे. खेड्यापाड्यांतून व घरींदारीं राष्ट्रीय निशाणें फडकत असण्याचा सुयोग आल्यामुळे या राष्ट्रध्वजासंबंधाने वागण्याचे नियम सर्वांनी सारखेच पाळणें जरूर होतें. हें कार्य डॉ. हर्डीकर यांच्या पुस्तकाने साधणार आहे. राष्ट्राने मान्य केलेल्या ध्वजांत यत्किंचितहि फेरफार करतां कामा नये ही गोष्ट प्रत्येकाने ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे कारण असा फेरफार केलेला ध्वज हा राष्ट्रध्वज या संज्ञेस पात्र होणार नाही. राष्ट्रध्वजाबरोबर जयजयकार हा येतोच. कोणत्याहि व्यक्तीचा जयजयकार करणें राष्ट्रीयत्वास विघातक आहे ही डॉ. हर्डीकर यांची सूचना प्रत्येकाने मनन करण्यासारखी आहे. स्वातंत्र्याचा ध्वज उभारल्यावर त्याचें संरक्षण करणारी एक जबाबदार संस्था असावी लागते. हें काम हिंदुस्तानी सेवादलाने पतकरलें आहे, ही आनंदाची गोष्ट होय. या राष्ट्रध्वजाच्याभोवती सर्व हिंदुस्तान एकवटून जमेल व स्वातंत्र्याच्या बुद्धीने हा भारतीय राष्ट्रध्वज अधिक उज्ज्वल स्वरूपाचा होईल अशी भावना प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत उद्भूत झाली पाहिजे. ह्या कामीं डॉ. हर्डीकर यांचें परिश्रम, यांची कळकळ व यांचा देशाभिमान हीं कारणीभूत होतील असा आम्हांस भरंवसा वाटतो.

परीक्षण.

धर्मकोश (आदर्शरत्नम्) विवाहकालः (प्रकाशक धर्मकोशकार्यालय वाई.)

महाराष्ट्रांत शब्दकोश, चरित्रकोश वगैरे सारखीं अत्यंत उपयुक्त जबाबदारीचीं व महत्त्वाचीं कामें अंगावर घेऊन पार पाडण्यांत येत आहेत तों त्यांतच प्राज्ञपाठशाळेचे नारायणशास्त्री मराठे यांच्या नेतृत्त्वाखाली होणाऱ्या धर्मकोशाची भर पडलेली पाहून कोणालाही सानंद अभिमान वाटल्याशिवाय रहाणार नाही. या धर्मकोशामुळे आमच्या धर्मशास्त्राचें वास्तविक स्वरूप समजून घेण्यास फारच उपयोग होणार आहे. आमच्यासमोर असलेला धर्मकोशाचा आदर्श म्हणजे नमुना ग्रंथ यामध्ये स्त्रियांच्या विवाहकालाविषयीं श्रुति, गृह्यसूत्रें व स्मृति यांत जीं कांहीं वचनें आलीं आहेत त्या बहुतेक वचनांचा समावेश केला आहे. तसेंच अनेक प्रमुख प्रबंधांतही वचनें घेतलीं आहेत. ज्या प्रबंधांतून वचनें उद्धृत केलीं आहेत त्यांची निवड फार चांगली झाली आहे. अशा सर्व वचनांचें संकलन करून त्यावरून शास्त्रार्थ ठरविणें हाच शास्त्रीय मार्ग होय. आजपर्यंत अशी सोय नसल्यामुळे लोकांना खरा शास्त्रार्थ समजणें अगर मिळणें प्रायः अशक्यच होतें. एखादा दुसरा निबंधग्रंथ जवळ ठेवून त्याच्या आधारावर धर्मशास्त्री बनणारे पंडित ह्या धर्मकोशानंतर अस्तंगत होतील हेंहि कार्य या कोशाने होणार आहे. तसेंच मराठी भाषांतर लिहिल्यामुळे अर्धपठित शास्त्र्यांकडून शास्त्रार्थ समजून घेण्याची गरज अतःपर रहाणार नाही. सामान्य माणसालाही स्वतःचें मत बनविण्यास धर्मकोशकारांनीं सुलभ मार्ग तयार केला आहे. नुसते श्लोक वाचून वाच्यार्थ समजेल, परंतु शास्त्राचें रहस्य आकलन करतां येणार नाही. आमची आणखी अशी समजूत आहे की, जुन्या शास्त्रांमध्ये पुष्कळ वर्षांच्या व्यासंगानंतरही ज्या ऐतिहासिक दृष्टीचा पूर्णपणें अभाव आढळतो ती ऐतिहासिक दृष्टि त्यांच्या इच्छेविरुद्धही त्यांच्यांत उत्पन्न करण्याचें श्रेय धर्मकोशकारांस मिळणार आहे. ऐतिहासिक दृष्टीच्या अभावीं शास्त्रिपंडितांना योग्य शास्त्रार्थ देतां येत नाही असा नेहमीचा अनुभव आहे.

असो. या संग्रहावरून एक गोष्ट स्पष्ट दिसते की, बालविवाहाचा मागमूसही सर्व श्रुतिग्रंथ धुंडाळूनहि कोणाला लागणार नाही, तर उलट स्मृति ग्रंथांत प्रौढ विवाहाचा सर्वत्र निषेध केलेलाच आढळेल. सूत्रग्रंथ मात्र बरोबर या दोहोंच्या दरम्यान बसतात; आणि म्हणून सूत्रकारांनी एक विशिष्ट व स्वतंत्र कार्य केलें असें प्रत्ययास येतें. ‘ अनग्निका तु श्रेष्ठा ’ हें इतकें स्पष्ट वचन स्मृतींत आढळणार नाहीं; तें सूत्रग्रंथांतच सापडतें. ‘ अनग्निका ’ म्हणजे ‘ ऋतुमती ’ असाहि अर्थ गृह्यसंग्रहांत केला आहे. परंतु ‘ ऋतुमतीत्वनग्निका ’ असा एकाने अर्थ केला म्हणून गोभिलगृह्यसूत्रांत त्याच अर्थाने ‘ अनग्निका ’ शब्द उपयोजिला आहे की काय हाहि विचाराई प्रश्न आहे. रजस्वला व ऋतुमती हे पारिभाषिक शब्द असावेत.

बाराव्या वयापर्यंत मुलीला कन्या म्हणतात आणि त्याच्यापुढे रजस्वला ही संज्ञा तिला प्राप्त होते. परंतु प्रत्यक्ष रजोदर्शन झालेंच पाहिजे असा नियम नाही. नग्निकेला गौरी ही दुसरी संज्ञा आहे. आणि 'अष्टवर्षा भवेत् गौरी' ह्या वचनावरून आठ वर्षांच्यापुढे गेलेल्या मुलीला अनग्निका असें म्हणतां येईल. तथापि गौरी, नग्निका वगैरे शब्द एकाच अर्थानें रूढ झालेले नव्हते असें मानण्यास या संग्रहांत भरपूर पुरावा मिळण्यासारखा आहे. कांहीं झालें तरी सूत्रांसंबंधानें तीं धरसोडीचीं आहेत हाच अभिप्राय कोणालाहि द्यावा लागेल. कारण त्यांपैकी कांहीं श्रुतिकालीन चालींचा पुरस्कार करतात तर कित्येक स्मृतींतील बालविवाहाचाच पुनरुच्चार करतात. सूत्रांतील चतुर्थी कर्म हें विवाहाच्यापूर्वी अनपेक्षित रीत्या कन्या ऋतुमती झाल्यासच लागूं पडतें. चतुर्थी कर्माच्या पद्धतीवरून ऋतुप्राप्तीनंतरच सर्व मुलींचें लग्न होत असेल असें अनुमान निघेलच असें वाटत नाहीं. जुन्या गृह्यसूत्रांत तर वयोमर्यादा दिलेली आढळत नाहीं. या कोशांतील विषयानुक्रम फार महत्त्वाचा आहे, म्हणूनच तत्संबंधी वाक्यरचनेंत विशेष दक्षता बाळगली पाहिजे असें आम्हांस वाटतें. आमचा आशय समजावा म्हणून एक दोन उदाहरणें देतों. अनुक्रम नंबर सोळाचें गोभिलसूत्रांतील वाक्य उद्धृत केलेलें आहे. त्याचा अर्थ विवाहोत्तर चवथ्या दिवशीं गर्भाधानकाल असें कोणी म्हणतात परंतु गोहिलाच्या मतें विवाहानंतर ऋतुप्राप्त झाल्यावर रजोनिवृत्तीनंतर गर्भाधान करावें. आता विषयानुक्रमामध्ये 'रजःप्राप्तेरनन्तरम् विवाहः' अशा शब्दांत या वाक्याचें सार दिलें आहे. परंतु आमच्यामतें रजःप्राप्तीनंतर अथवा पूर्वी विवाह करावा हा कांहीं गोभिलाचा सांगण्याचा मुख्य उद्देश नसून रजोदर्शनानंतर विवाह झाला असतां गर्भाधानकाल निश्चित करण्याचा आहे. तसेंच सोमादिभोगानंतर विवाह करावा असें ६५ ते ६७ या वचनांचें सार म्हणून दिलें आहे. यामध्ये ६५ नंबरचें वचन समाविष्ट कां केलें हें समजत नाहीं आणि ६५ आणि ६७ हीं ऋग्वेदांतील वचनें आहेत. श्रुतिवचनांत विधि कोठे सांगितलेला नसतो हें सर्वश्रुतच आहे. 'सोमानें प्रथम तुझा स्वीकार केला; त्यानंतर गंधर्वानें केला. अग्नि हा तुझा तिसरा पति होय आणि मनुष्य तुझा चवथा पति आहे. सोमानें ही कन्या गंधर्वाच्या आधीन केली. गंधर्वानें अग्नीच्या आणि अग्नीनें ही कन्या, संपत्ती व पुत्र यांसह माझे स्वाधीन केलें आहे!' या वैदिकवचनांचा अर्थ बरोबर समजत नाहीं. फार तर यांत एका प्राचीनतम ऐतिहासिक चालीचा उल्लेख आहे एवढेंच म्हणतां येईल पण त्यावरून 'सोमादिभोगानन्तरम् विवाहः कार्यः' हें अनुमान काढणें न्याय्य होणार नाहीं. त्याचप्रमाणे 'द्वादशवर्षोत्तरम् विवाहेऽपि कन्यायाः नास्ति दोषः' हा सिद्धांत 'एवं चोपनतां पत्नीं नावमन्येत् कदाचन' न तु तां बन्धकीं विद्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्' या वाक्यावरून काढणें अनुचितच् होईल. ऋतुप्राप्त झालेल्या वधूचा विवाह जरी सदोष असला तरी त्यामुळे तिला वटकीसमान लेखूं नये एवढाच या वाक्याचा अर्थ दिसतो.

धर्मशास्त्रामध्ये श्रुतींचा समावेश जर होत नसेल तर अशा वचनांचा संग्रह

येथे देणें अवश्य आहे का याचा विचार करावा अशी धर्मकोशकारांस आमची नम्र सूचना आहे. श्रुतींतील वचनें स्वतंत्र परिशिष्टांत संकलित करण्यास हरकत नाही त्याचप्रमाणे निबंधकाराने उद्धृत केलेलीं पण जीं विद्यमान स्मृतिग्रंथांत सापडत नाहीत अशा वचनांच्या प्रामाण्याबद्दल निःशंकितपणा रहात नसल्यामुळे त्यांचा समावेशहि परिशिष्टांतच करणें योग्य होईल असें आम्हांस वाटतें.

असो. पं. नारायणशास्त्री मराठे यांनी ही मोटीच जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली आहे. तथापि ते ती पार पाडण्यास सर्वथैव योग्य आहेत ही महाराष्ट्राच्या दृष्टीने अभिनंदनीयच गोष्ट होय, आणि त्यांत विशेष हें की राजाश्रयाविना केवळ जनतेवर विसंबून हें पर्वतप्राय कार्य अंगावर घेण्यास धजावणारीं माणसें महाराष्ट्रांत आहेत यांतच महाराष्ट्राच्या मोठेपणाचें बीज आहे असें आम्हांस वाटतें. तेव्हा जनतेकडून आश्रय मिळाल्याशिवाय रहाणार नाही अशी आम्हांस आशा आहे. प्राज्ञपाठशाळामंडळाकडून धर्मकोश लवकरच बाहेर पडावा अशी आमची उत्कंठा आहे.

रसवंतीः—(कवि, मल्हार बाळकृष्ण शिंदे, किं. १२ आणे) श्री. शिंदे यांनी वेळोवेळीं प्रसिद्ध केलेल्या कवितांचा हा संग्रह आहे. सांगलीचे श्री. गोखले यांची विस्तृत व विवेचनात्मक प्रस्तावना संग्रहास जोडली आहे. प्रो. पंगू, विरागी व नागेश यांनी आपल्या अभिप्रायांत काव्यगुणवर्णन केलें आहे तें सर्वथैव युक्त आहे. श्री. शिंदे यांच्या वाणींत प्रसाद आहे. त्यांची दृष्टि छचोर नाहीं. अद्यापि ते कॉलेज विद्यार्थी आहेत, व असें असून त्यांची वृत्ति शांत विवेकी दिसते. हे पुढे उत्तम कवि बनतील असें अनुमान करण्यास प्रस्तुत संग्रहांत भरपूर साधन आहे. 'व्यभिचारीणी कोण ?' 'पोस्टमन,' तो काळ सुखाचा गेला, या कवितांत कवीच्या काव्यकौशल्याचें व प्रतिभेचें बीज आढळतें. राजारामस्तव हें कोल्हापूरचें राष्ट्रगीत होण्यास पात्र आहे. या होतकरू कविविद्यार्थ्याला प्रतिभासंपन्न काव्य निर्मितीच्यामार्गांत द्रव्याची अडचण भासणार नाही अशी खबरदारी कोल्हापूरचे महाराज घेतील अशी आशा करणें अयोग्य होणार नाही.

अमृत–तुषारः— (किं. १ आणा. ले. केशव महादेव सोनाळकर) या बारा तुषारांत कवि सोनाळकर यांनी गुरु व वर्णाश्रम यांची तात्विक चर्चा केली आहे. ती एका अर्थाने वाचनीय आहे.

शंका, चर्चा, इ.

मराठी वाक्यरचना व लेखनमियमन

कोणत्याहि भाषेची सर्वांगीण वाढ म्हटली म्हणजे तींत शब्दसमूह, ग्रंथसमूह, विषयसमूह, यांच्या वाढीचा समावेश होतो, तसाच लेखनशुद्धि व वाक्यशुद्धि यांचाहि होतो. या दृष्टींनी पाहिल्यास सांप्रत मराठी भाषा जरी अगदीं अर्भकावस्थेंत नसली तरी अद्यापि ती बाल्याच्या आंत बाहेरच घोटाळत आहे. शब्दसमूहासंबंधानें पाहिल्यास एका दिशेने त्याची वाढ करण्याचे प्रयत्न होत आहेत, तर दुसरीकडून तो कांहीं अंशीं खर्ची करण्याचाहि प्रयत्न चालला आहे. शिक्षणप्रसार व उद्योगधंद्याचा आणि कलाकौशल्याचा अभ्यास यांच्या योगाने अवश्य म्हणून ग्रंथसमूह व विषयसमूह यांची वाढ थोडविहुत होत आहे. लेखनशुद्धिदेखील लेखकांचें व मार्मिक विद्वानांचें लक्ष खेचूं लागली असून साहित्यपरिषदेच्या द्वारां लेखनांत नियमबद्धता आणण्याचा प्रयत्न चाललेला आहे. साहित्यपत्रिकेच्या गेल्या अंकांत शुद्धलेखनासंबंधानें शुद्धलेखनमंडळाने केलेले कांहीं निर्णय दिलेले आहेत. त्या निर्णयासंबंधानें कित्येकांचा मतभेद होण्यासारखा असला तरी साहित्यपत्रिकेचें शुद्धलेखन त्या निर्णयानुसार ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यास त्याचा बराच उपयोग होईल. इतर वाङ्मयप्रकाशकांनीं सुद्धा या बाबतींत आपआपले निर्णय ठरवून आपण प्रसिद्ध करीत असलेल्या वाङ्मयांत त्यांचा विनियोग केल्यास बरें पडेल. अशा रीतीनें लेखनशुद्धीला नियमबद्धता येऊं लागली म्हणजे आज दिसत असलेला तद्विषयक स्वैराचार बंद होऊं लागेल व क्रमाक्रमाने मतभेदहि कमी होऊं लागतील. मतभेद सर्वथैव नष्ट होणें शक्य नाही व तसे ते राहिले म्हणजे विकल्परूपानें त्यांना स्थान मिळेल. असे थोडे मतभेद राहिले तर नियमबद्ध लेखनपद्धतीला ते गालबोटाप्रमाणे शोभादायकच होतील, तिला विरूपता देणार नाहींत.

लेखनपद्धतींतील नियमबद्धतेप्रमाणे वाक्यरचनेमध्येहि नियमबद्धता असणें इष्ट आहे. सांप्रत लेखनपद्धतीपेक्षा वाक्यरचनेच्या बाबतींत नियमबद्धता बरीच दिसून येते. तथापि या दृष्टीने अधिक चर्चा होणें इष्ट असल्यामुळे ग्रंथपरीक्षणांत थोडासा भाग या वाक्यरचनेस देण्याची गरज भासल्यास तद्विषयक दोषांची चर्चा अवश्य करावी. सर्वमान्य अशीं मासिकें व वृत्तपत्रें यांतील भाषापद्धतीची व सदोष वाक्यरचनेचीसुद्धा चर्चा करणें भाषासौष्ठवाच्या दृष्टीने इष्टच होईल. इंग्रजींतून रूपान्तर करून मराठींत आणिलेल्या ग्रंथांत अनेक ठिकाणीं मराठीच्या रूपाला साजेशी वाक्यरचना अनेक वेळां दृष्टीस पडते. इंग्रजी वळणाची सर्वच प्रकारची वाक्यरचना क्लिष्ट किंवा विरूप असेल असें नाहीं. यासाठीं खरोखर ती तशी दिसेल तेव्हा ती कशी केली असतां सुबक दिसेल यासंबंधानें विधायक सूचना करून चर्चा करावी. अशी चर्चा होत गेल्यास मराठी वाक्यरचनेला अधिक तर्कबद्धता, सौष्ठव, ठसकेदारपणा, भारदस्तपणा, इत्यादि येऊं लागतील.

प्रस्तुत लेखांत उदाहरणासाठी म्हणून केसरीच्या लेखांतील कांही वाक्यें घेऊं. तारीख २९।१०।२९ च्या केसरीच्या अग्र लेखांत पुढील वाक्य आहे; 'या मिश्र कमिटींत ब्रिटिश इंडियाचे हितसंबंध जपले जाण्याची तजवीज खात्रीने होईल.' या वाक्यांत जाडया शब्दांच्या जागीं 'हितसंबंधांना जपण्याची'—असे शब्द पाहिजेत. जपणें म्हणजे काळजी घेणें या अर्थी 'जप' धातु अकर्मक असल्यामुळे कर्मकर्तरि किंवा कर्मणि प्रयोग होणें व्याकरणदृष्टया शक्य नाही. यास्तव हा प्रयोग सदोष मानिला पाहिजे. असे प्रयोग आणखीहि कित्येक ठिकाणीं दृष्टीस पडूं लागले आहेत. परंतु ते सदोष असून अनवश्यक असल्यामुळे ते टाळणें अवश्यक आहे. त्याच तारखेच्या केसरींत स्फुट विचारांत (हिंदी असंतोषाची मीमांसा या भागांत) पुढील वाक्य आहे:—'देशांत श्रीमंती नांदत असून इंग्रज लोक येथे राज्य करीत असते तर असहकारितेच्या चळवळींत ज्या हजारों सुशिक्षितांनी आपल्या आहुति दिल्या तितक्या खास दिल्या गेल्या नसत्या' या वाक्यांतील जाडया शब्दांबद्दल 'हजारों सुशिक्षितांनी ज्या आपल्या आहुति दिल्या त्या खास दिल्या नसत्या' असें पाहिजे. या वाक्यांत संबंधी सर्वनाम व त्याचें दर्शक सर्वनाम यांसंबंधाने लेखकाचा घोटाळा झालेला आहे. असो, अशा रीतीची वाक्यरचनाविषयक चर्चा महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेंत होणें इष्ट आहे.

के. ल. ओगले.

ग्रंथिक कीं ग्रांथिक ?

'पत्रिकेच्या' जानेवारी १९३१ च्या अंकांत 'ग्रंथिक कीं ग्रांथिक' या लेखामध्ये श्री. गो. पा. पावशे यांनी पुढील शंका मांडली आहे. ती अशी:—'ऊरुदघ्न' हा 'शब्द 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः (अष्टाध्यायी ५।२।३७) या सूत्राप्रमाणे दघ्नञ् प्रत्यय केल्यावर तयार होतो. आणि हा प्रत्यय ञित् असल्यामुळे 'तद्धितेष्वचामादेः' या सूत्राने 'ऊ'ला वृद्धी झाल्यावर औरुदघ्न असा शब्द होतो. परंतु सर्व ठिकाणीं तो प्रत्यय होऊन बनलेले शब्द वृद्धिरहितच दाखविले आहेत हें कसें ! या शंकेचें उत्तर असें आहे कीं, ऊरुदघ्न या शब्दांतील प्रत्यय दघ्नञ् नसून दघ्नच् आहे. कारण 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' या सूत्रावर भट्टोजीदीक्षितकृत प्रौढमनोरमेमध्ये 'द्वयसज्दघ्नचौ तु विशेषे स्मर्येते' असा उल्लेख आहे. तसेंच त्याच सूत्रावर वासुदेवदीक्षितकृत बालमनोरमेमध्ये 'अस्य प्रमेयस्य तत्प्रमाणमित्यर्थे प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तात् द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच् एते प्रत्ययाः स्युः।' असें स्पष्ट म्हटलें आहे. आणखीही असे आधार मिळतील. पण या दोन आधारांवरून असें सिद्ध होतें कीं, ऊरुदघ्न यामधील प्रत्यय ञित् नसून चित् आहे. तरी हा प्रत्यय ञित् नसल्यामुळे श्री. पावशे यानी पाणिनि सूत्रावर घेतलेले आक्षेप निराधार व भ्रममूलक आहेत. 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' या सूत्रांत दघ्नच् यामधील च् चा 'परोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' या सूत्राने ञ् झाला आहे. तेव्हा शब्दरूपें चुकीचीं आहेत, किंवा पाणिनीचें सूत्रच आर्ष म्हणून क्षम्य आहे असें मानण्याचें मुळीच कारण नाही.

म. ना. गाडगीळ

३-४-३८३ तळ पृष्ठामध्ये दघ्नञ् हा प्रत्यय 'ञित्' धरला आहे, तें चूक आहे. 'द्वयसच्–दघ्नच्–मात्रच्' तीनही प्रत्यय 'चित्' आहेत. 'दघ्नच्, याच्या 'च्' पुढे, म्' अनुनासिक आहे म्हणून 'तन्मात्रं, चिन्मयं' इ. प्रमाणे त्या 'च्' चा 'ञ्' झालेला आहे. आणि म्हणूनच औरुदघ्न, पौरुषदघ्न असें होत नाही.

३-४-४२७ (तळ) पृष्ठामध्ये 'वाव' हा शब्द 'व्यर्थ' शब्दापासून उत्पादिला आहे. मला वाटतें 'व्यामोह' शब्दावरून तो उत्पन्न झाला असेल. जसें व्याम–वाव (४ हात)..व्यामोह = भ्रम = भ्रमविषय = मिथ्या = व्यर्थ असा अर्थ संभवतो.

वे. शा. सं. नारायणशास्त्री मराठे

कोंकणस्थांचीं आडनावें

शंका (१) आडनावें दोनशें भरतात पण शेवटचे श्लोकांत २०२ लिहिलें आहे. (नेत्रां अधिक शतद्वय दोन साचे श्लोक १८)

उत्तरः— "शतद्वय असा पाठ सदर पोथींत असेल तर तो हस्तदोष आहे. आमचे मातामहांजवळील पोथींत "शत दोन साचे" असा असलेलाच पाठ आमचेहि तोंडीं अल्पवयांत पाठ केलेला आहे. आणि तोच यथार्थदर्शक आहे कीः— पाहूं गेल्यास आडनावें जरी अधिक दिसतात, तरी खरे भेद २०० च आहेत. अधिक दिसणारे खरे नसून ते २०० चे पोटभेद अथवा दुसरीं नांवें होत.

शंका (२) रविसमये (श्लोक ६) याचा अर्थ नीट लागत नाही.

उत्तरः—"अन्वय" कपिने युक्त गोत्रा दलांला सहसंख्या रविसमये जाणा

अर्थः—कपि गोत्री आडनांवांच्या पाकळ्यांची (दलांला) एकूण संख्या (सह संख्या) सूर्यविषयी जो बाराचा संकेत (रविसमये) तितकीं आहेत. कपिगोत्राचीं आडनांवें १२ आहेत इत्यर्थ.

शंका (३) "विसवधु" (श्लोक १०)

उत्तरः—"विसवधु" हा हस्तदोष असावा "विसाविधु" असा पाठ आमचे तोंडीं वरील पोथीवरून आलेला आहे. विस आणि विधु म्हणजे चंद्र. संकेताने एक अतएव एकवीस आडनावें कौशिक गोत्राची होत इत्यर्थ.

शंका (४) "तिसनव द्वितीयो" (श्लोक १७)

उत्तरः—अन्वय "शांडिलाचे तिस नव हे सर्व संख्या; द्वितीयो भेदः"

अर्थः—शांडिल्य गोत्री आडनांवांची तीन श्लोक मिळून तीस आणि नऊ एकूण सर्व ३९ ही संख्या (मोजल्यास ४० भरते ती नव्हे) कारण प्रस्तुत श्लोकांतील दुसऱ्या चरणांतील दुसरें अडनांव जें बेहरे तें मये याचा (मये वा किंवा; अथवा बेहरे) भेद म्हणजे पर्याय होय इत्यर्थ.

रामचंद्र वासुदेव सोमण.

पेशवाईच्या सावलींत

(सं.--ना. गो. चापेकर)

मोरकरांस कर्जाचा तगादा

श्री. नक्कल.

याचे उत्तर श्रीमंत राजश्री पंतसचीव यांजकडे आमचा ऐवज येणे त्याचे तगाद्यास भोरास कारकून पाठवावयाचा म्हणोन रावो नारायण गुणे यांस सांगितले होते त्यावरून गुणे मा॥ निले याणी मल्हार बाबुराव खानवलेकर यास आणून भेटविले की हा ग्रहस्थ गरीब रिकामा आहे यास तगाद्यास पाठवावे. त्यावरून भोरास पंतसचीव याजकडे शके १७४५ चे साली तगाद्यास पाठवीले होते. आजमासे च्यार पाच महीने भोरास तगाद्यावर होते. पुढे तगाद्यावरून उठवून आणून खानवलेकर यांस नीरोप दील्हा. त्याजवर तो ग्रहस्थ कोठे गेले व कोठे आहे याची अम्हास माहीतगारी नाही. गुणे याचे घरी खानवलेकर मुकत्यार कारकून आहेत असे आम्हास कधी ठाऊक नाही. मिति आस्वीन व॥ १ रविवार शके १७४९ सर्वजीतनाम संवत्सरे.

नारळीचा रस

......याने तीन सालचे कराराने म्हणजे शके १७८१ परीयंत करून घेतली आहे. त्याजवीसी लोखंडे यानी हरकत केल्यावरून मी खावंदाकडे अर्ज केला असून आखेर फर्स्ट मेहेरबान असि-स्टंट साहेब बहाद्दुर यांचा हुकुम अर्जी नं ५१२० ता. ६ जुलै सन १८५७ इ. स. झाला. त्याप्रमाणे सदहु बागेतील झाडें नारळीचा रस काढण्याकरीता माझे तात्री झालीं. त्याप्रमाणे त्या झाडाचा रस काढण्याचा मालक मी असून त्याचा रस काढण्याची वहिवाट माझी आहे. हल्लीं सरकारातून कावजी नवरोजी पारसी यानी ता. १ जानेवारी सन १८५८ पासून रस घेण्याचा मक्ता केला आहे. यास्तव नारळीचा रस पांच शेर परयंत खपा पुरता ठेवून बाकी रस मक्तेदार पारसी यास विकत द्यावयाचा अशी समजूत रघुनाथ हरी चिपळूणकर यास मामलेदार हवेली याजकडुन मिळाल्यावरून चिपळोणकर यांसपासून मी पूर्वी झाडें पेशजी शके १८७७ साली नारळीचा रस कांढण्याकरिता घेतली सबब चिपळोणकर यानी मक्तेदारास हुक-माची समजूत देली. त्याप्रमाणे पाचशेर खपापुरता ठेवून बाकी रस उत्पन्न होईल तो मक्तेदार यांस विकत देण्याविशीं कबूल असून मक्तेदार यास रस देण्यास गेलों असता ते घेत नाहीत असे आम्हास सांगितले. तेव्हा तो माल शिल्लक ठेवीला आहे. त्याचा नाश मक्तेदार घेत नाही. सबब होत आहे. याजकरितां खावंदानी मक्तेदार यांस समक्ष बोलावून रसाचा निरक सरकारचे मरजीस येइल त्याप्रमाणे ठरावून देऊन रस पारसी यास घेण्याविशीं हुकूम व्हावा.

सीका नाणीं

श्री

यादी सीका मोजदात अस्वीन वा॥ ३० शके १७५२ वीकृतिनाम संवत्सरे.

२६५४० हाली सीका
४४०८। रोख चांदवड
२४३८— पंचमेल वगैरे
८२ पंचमेल
५० अधेल्या पावल्या
४।॰ मलकापुरी
॥।— अलमगीरी
१०६ मादशाई (मल्हारशाई)
२४३८—
२७२२३८—।

" सीका " नाण्याच्या मोजदादींत हाली सीका आहेच, परंतु पंचमेल, चांदवड, मलकापुरी वगैरे दुसरीं नाणींहि आहेत. तसेंच चांदवड, पंचमेल, मलकापुरी, अलमगिरी या शिक्क्यांचीं पोटनाणींहि आहेत.

व्याघ्रगड किल्याचा सरंजाम

श्री

यादी कीले व्याघ्रगड सुमासलास अशेरमया तैन व अलफ कीले मजकूरचे सरंजामास बेरीज वाट सनद. रु. ७०००.

पो दुमाले हली चालत असता सरंजामाचे बेरजेत लागले ते ज्याचे त्याजकडे चालवावे म्हणोन चींतोपंत रावजी देशमूख याणी सांगीतले त्याबत बेरीज.

२४२॥ बाळाजी जनार्दन मौजे सरज्यापुर श्री बेलपागेकडेस
२५० तात्या बापट जमीन ईनाम मौजे हुमगांव पो
५० बापु सीवराम मुढे खरसीकर मौजे आरडे
६७४॥
१८३॥।॰॥ ता॥ तांब व ता॥ तलवटी जरीबामुळे पेशजी कमी
२५० जकात घाट तीवरा येथील मार्ग चालत नाही सबब
३४०॥ कमावीस चीटी मसालेदादी फीर्यादी वगैरे वेरजा लागल्या आहेत त्या
१४४९८॥।

गल्हरनराचा लोभ.

राजश्रीयावीराजित राजमान्य राजश्री दाजीसाहेब चिपळूणकर स्वामींचे सेवसी पोष्य शंभूराव कृष्ण पटवर्धन मु॥ जंजीरे मुंबई. कतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशल ता॥ आश्वीन वद्य १३ पावेतों वर्तमान येथास्थीत असे विशेष आम्ही आपली मार्गप्रतीक्षा

येण्याची पुणे मुक्कामी केली परंतु आमचा लाभकाल नाही अस्तु दीपवालीपर्यंतही राहाणार होतो परंतु गवरनर यांची स्वारी लवकर जाणार यांजकरता निघून आलो हल्ली येथे आल्यावर गवरनर साहेब यांची भेट घेऊन मौजे कोरेगाव मु॥ ता॥ चाकण पो वाडे हा गांव मोबदला देण्यावीसी याद लिहून दिल्ही आहे पेशजी गांव तुम्हास पाहीजे तो पाहून पुणे नजीक सांगावा म्हणोन जाहलाच होता त्यावरून हा गांव पसंत करून याद लिहून दिली आहे. वडील आसीरवादे करून हुकूम रॉबीनसन साहेब यांजकडे लवकरच जाईल तेथून चवकशी होऊन आल्यानंतर भोगवटीयास सनद सरकारांतून करून देतील. बडोद्याचे रेजिडेंट उलियेम साहेब येथे आहेत गवरनर मलकम साहेब आल्यानंतर भेटून जातील त्यांची त्यांची दोस्ती फार आहे तेहि पंधरा वीस दिवसांत येऊन पोहोंचतील अशी येथे खबर आहे गवरनर अलपिष्ट साहेबही ते आल्यावर दो चवर दिवशी जाणार अशी खबर आहे. उलीयेम साहेब बडोद्याचे यांची मेहेरबानगी आपल्यावर आहे फार लोभ हल्ली करितात त्याजबरोबर जाऊन तिकडील कामे घारल्याप्र सीध करणार श्रीगजाननचरण व वडील आसिर्वादे घडोन येतील आम्ही कांही मजकूर चिरंजीव कुशावाजवळ बोलिलो होतो तो मा॥र आपणास त्यांनी निवेदन केला असेल घरी चिरंजीव वयद आहे तिचे समाचारावीसी व हरयेकवीसी मी ल्याहावे असे नाही उपरोधिक दिसेल.

चिरंजीव राजश्री कुशाबा यास शंभुराव याचा आसीर्वाद विनंती उपरि इकडील मा॥र दाजी सो यास लि॥ आहे त्यावरून कळेल तुम्ही दाजीसाहेबपासी गडी ठेविला आहे तो आबदागिऱ्या आहे यांजकरिता तो गडी आम्हाकडे पाठवावा. उन्हाळा दिवस आहे आबदागीर धरावयास पाहिजे म्हणोन लिहिले आहे त्यास तो गडी पाठवावा सर्व मजकूर बडोद्यास गेल्यावर लिहीन साहेब फार लोभ करितो ही खूण समजावी पत्र कोणास दाखवू नये हे आसिरवाद चिरंजीव तात्या व आप्पा सो॥ यांस आसिरवाद.

(का. शु॥ ३ शके १७४९)

तगादा

श्रीगजानन

राजश्री हरीपंत दादा जोशी यांस विनंती विशेष रुपयांचे वायदे फार जाले. शेवटचा वायदा आपण केला होता तोहि आज भरून गेला असताहि अद्यापपावेतो आपलेकडुन रुपये येत नाहींत हे मोठे आश्चर्य आहे. आज सायंकाळपावेतो रुपये आले तर ठीक आहे नाहीपेक्षा उदईक तगाद्यास गडी पाठविणे जरूर पडेल तर असे करूं नये हेच सूज्ञास मागणे आहे कळावे हे विनंति. मि॥ जेष्ठ व॥ ३०

रानडे

सत्याग्रहाचा नमुना

वाटणी व्हावी याजकरिता आम्ही वैशाख व॥ १० दशमीस जाऊन उपोषण अडीच प्रहर पावेतो केले. नंतर या वाड्यांत येऊन अस्तमान जाला. असे तीन दिवसपर्यंत जाले. परंतु वाटणीवीसी पहिला दिवस आहे. चिरंजीव आनंदराव याचे लग्न अद्यापि जाले नाहीं. व

केशवराव याचा व्रतबंध जाला नाही. व चिरंजीव अंबूचेही लग्न जाले नाही. ... ...

भावे यांची मिळकत

......राजश्री सीवाजी नरसींगराव भाव्ये मोगलांईत जातेसमयीं ऐवजास गाहाण वाईचा वाडा व वाईची बाग इनाम शेरींची व पाटणकर याचे इनाम खरेदी घेतले ते व बाग कोथरूड येथील व वाडा चोकटे याचा पंढरपुरचा गाहाण होता तो व मौजे अङ्करगांव इनाम येथील चौथाई हीसा कुलकर्णसुध्धा व शेटये याचा वाडा त्याजकडे आहे तो लिहून साहा मैन्यांचे मुदतीचे खत करून देऊन

दाजी प. करमरकर यांचें पत्र श. १७४५

(चिंतामणराव आप्पासाहेब सांगलीकर यांचे वायकोचा मृत्यू कोल्हापूरकरांचा दंगा)

शेवेसी. राजाराम जगनाथ एकबोटे चरणावर मस्तक ठेवून सिर साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागाईत आश्वीन शु॥२ रविवार पावेतो मुकाम सांगली येथे आपले अशीर्वादे करून सुखरूप असो विशेष—इकडील वर्तमान तर. श्रीमंत राजश्री. चिंतामणराव आपासाहेब यांची वायको भाद्रपद व॥ १४ गुरुवार प्राथकाली सुर्यउदयी नित्याप्रो उठोण शौचेस शेत खाण्यात गेली तेथेच काय व्यवस्था जाली ते नकले. आत पडली तो प्रानोत्क्रमण जाले. बाहेर दोन घटका कुणबिणीणी वाट पाहिली. उठोण येत नाहींत म्हणोन दरवाजा उघडून पाहिला तो आत पडली आहे. उठवून उचलून आणली तो ग्यान नाहीं. नंतर दोन चार घट (का) वैद्य उपाय केले. नंतर प्रान गेला असे ठरले. मग पुढील कार्याचा उद्योग केला या प्रो॥ वर्तमान जाले. इकडे महामारीचा उपद्रव जाला आहे. ईश्वर इच्छेने जे घडेल ते खरे मी चिंचणीहून काल श्री भागिर्थी स्नानास आलो आज निघोन चिंचणीस गेलो चिंचणीकर हे चार दिवस दम धरावा म्हणतात कारण कीं श्री करवीरकर यांचा दंगा आहे. ऐवजाची सोय जाली पाहिजे. त्यात यांचे दोन ठाणे एकसंबे व भोज ऐसे दोन ठाणे घेतले व तेथे पागेचे सिंगरे दाहा बारा होते ते मेले आणि गावास बहुत खराबी केली. त्यामुले चिंचणीकर वगैरे मंडळी पटवर्धन सारे सिबंदी ठेवितात. दोनशे त्र्यारशे माणसे व स्वार असे ठेवले आहेत. त्यामुले राहा म्हणतात हिसेब आद्याप करीत नाहींत. करूं म्हणतात. मागाहून काय होईल ते लिहून पा. जमखंडीकर राजश्री गोपाळराव निमा ऐवज देईन म्हणतो. देत असल्यास घ्यावे. नाहींतर जावे. साफ उत्तर सांगितले. त्यास काय करावे ते लिहून पो......

दाजीबा चिपोळणकर यास पत्र शके १७४९

(कोर्टाला सावकाराची कैफियत)

साहेब मुषफक मेहेरबान ककेफर्माय दोस्ता ईडवर्ड ह्यूम ठौसन साहेब बहादुर पोलटक्याल सललाहुर

आज दील एखलास वासुदेव बापूजी चिपोळणकर मु॥ पुणें सलाम बादत सलाम अके येथील आज्ञापोन आपली शादमानी कलमी करीत असावी दीगर आसाहेबानी छ. २६ माहे

ऑगस्ट सन १८३९ ईसवीची याद व यादीबरोबर राधाबाईसाहेब रामदुर्गकर यांजकडील जबाबाची नकल छ. २५ मोवल सुमा अरईन मया तैन व आलफची पाठवीली ती पोचली जबाबांत बाईसाहेब यांनी हसील मजकूर कलमी केला आहे जे चवधा सावकाराबरोबर चीपोळणकर याणी ही तोड करून घ्यावी म्हणोन व आसाहेबाचे यादींत ही अभीप्राय पाहता चवधा सावकाराबरोबर तोड पाडून घ्यावी म्हणोन आहे ऐशीयास आमचे बरावरीचे सावकार राजश्री विनायकराव देशमुख व दीनकरपंत देव व ।।। पुणें याणी काही तोड अद्याप करून घेतली नाही. दातार व नगरकर व मूळचंद हे खराबीत बहुत प्रपंच चालणे कठीण ऐणादशेस आले तत्राप बाईसाहेबास व्याज सुद्धा ऐवज देणेचे सामर्थ असोत एक पैसाही देईनात. योसबरोबर वाद सांगणे शक्ती नाही या सबबेने नाइलाज होऊन सदरीचे दातार वगैरे त्रिवर्ग याणी व्याज सोडून मुद्दल ऐवजास हतेबंदी करून घेतली. म्हणून ऐकितो. थोर सावकार देशमूख वगैरेणी तोड करून घेतली नाही कारण बाईसाहेबास सावकारलोकांचा ऐवज व्याजसुद्धा देण्यास खुप सामर्थ आहे ही गोष्ट आम्हीच विदीत करीतो एसे नाही सर्वांस जाहीर आहे. आम्ही येवीसीचे मजकुरानीसी असल अर्जी करून पांच वर्षे सुमार फार खराब जालो ते कितीं कलमी करावे अलीकडे दौलत खराबीस आली म्हणोन बाईसाहेब आसाहेबास कलमी करीतात परंतु बाईसाहेब लोकास कर्जवाम देऊन सावकारी बेहार करवीतात आणि आम्हा सावकार लोकास मात्र बुडवावे या हेतूने खराबीचा मजकूर कलमी करीतात ही गोष्ट ताजूब वाटते आसाहेब सर्वजाण आहेत आम्ही तो ऐवज देऊन बहूत खराब जाहलो. सरकार कायदे माफक आम्हास पार करतील हा भरवसा धरून अर्ज करीतो. सर्व सावकार यास हतेबंदी करून दिली आम्ही एकच तक्रार करीतो ऐसे नाही बाईसाहेबा सारीखे थोर दौलतदार व पैकेपूर लोकांनी नातवानी सांगू लागल्यास आम्हा सावकार लोकांचा परीणाम कसा लागावा. सावकार लोकास इनाम व सरंजाम काही नाही फक्त चार रुपये कर्जवाम देऊन त्याचे व्याजावर कुटुंब निर्वाह करावा लागतो ते व्याज बुडवून मुदलास हतेबंदी करून घ्यावी म्हटल्यास आमचा परीणाम कसा लागेल हा विचार सरकारानी पाहवा. आमचा फैसला सरकानी केला आहे तो कायम ठेवीला असता आमचा बचाव होईल. आम्हाकडील बयाजवार मजकूर राजश्री पांडुरंग परशराम कारकून विनंती करीत वीदीत होईल. जादा काय लिहीणें.

रवाना कागद ता. २० सप्टेंबर रोजी

कागद दिला मिती भाद्रपद शु. २ शुक्रवार

अभिप्राय

वार्षिक वासंतिक उपदेश:— (क्र. ३६ वा. विषय-- आपल्या विद्यालयाचें साफल्य, कर्ता-दत्तो वामन पोतदार.) हे उपदेशाचे चार शब्द प्रो. दत्तोपंत पोतदार यांनी वार्षिक क्रमाप्रमाणे यंदाचें सालीं आपल्या विद्यालयीन छात्रांना सांगितले आहेत. प्रोफेसरसाहेबांनी आपल्या विद्यार्थ्यांपुढे ठेवलेल्या ध्येयापेक्षा उच्चतर व जास्त उदार ध्येयें कोणतीं असणार ? परंतु हीं ध्येयें साध्य होण्याकरिता विद्यालयीन शिक्षणाचा विद्यार्थ्यांना कितीसा उपयोग होतो याबद्दल शंकाच वाटते महाराष्ट्रांत अव्वल इंग्रजींत विद्यादानाचें कार्य जर कोणी अत्यंत स्वार्थत्यागाने, नेटाने व उत्साहाने सुरू करून चालू ठेवलें असेल तर तें डे. ए. सो. व शि. प्र. मं. या दोन संस्थांनीच; परंतु या दोन मंडळींचे हेतु कितीहि उच्च असले तरी त्यांची कार्यक्षमता मुंबई विद्यापिठाच्या धोरणावरच अवलंबून राहणार ही गोष्ट लक्षांत घेतां मंडळीच्या ध्येयसाधनांत जर कांहीं कमीपणा येत असेल तर तो मंडळीचा दोष नाही हें निर्विवाद होय.

विद्यार्थ्याचा बौद्धिक, शारीरिक व मानसिक विकास पूर्णपणें होऊन त्याला उत्तम नागरिक बनविण्याकरिता मंडळीच्या आर्थिक परिस्थितींत व मुंबई विद्यापिठाच्या दास्याखाली जें जें करता येणें शक्य आहे तें तें सर्व मंडळीने केलें आहे यांत शंका नाही.

मुंबई विद्यापिठाच्या पदवीधराचा अनुभव पाहिला असतां इतका काल, पैसा व बुद्धि विद्यालयीन शिक्षण संपादन करण्यांत घालवून त्याचा पूर्ण मोबदला विद्यार्थ्यांस मिळत नाही असें लक्षांत येईल व येथें कांहीं तरी चुकतें आहे खास असें प्रत्येकास वाटल्यावांचून राहणार नाही. मुंबई विद्यापिठांत सुधारणा म्हणून पुष्कळ घडामोडी झाल्या व प्रत्यहीं होत आहेत. परंतु विद्यापिठास लागलेली कीड निघून जाऊन विद्यापीठ खरोखर कार्यक्षम व्हावयास पाहिजे असेल तर त्याची पुनर्घटणाच होणें इष्ट आहे असें आम्हांस वाटतें.

विद्यापीठच जर कार्यक्षम नसेल तर त्याच्या नेतृत्वाखाली असणाऱ्या संस्था कितीही उच्च ध्येयांनी प्रेरित झालेल्या असल्या तरी त्यांच्या आकांक्षास पूर्ण वाव मिळणें शक्य नाही तथापि आहे या स्थितींतच प्रस्तुत सारख्या उपदेशाच्या मार्गानी विद्यार्थ्यांना आपल्या शिक्षणाचा हेतु काय याचें स्मरण करून देणें अवश्य आहे यांत शंका नाही. या उमद्या उपदेशाचें मनन विद्यार्थी करतील अशी आम्हांस आशा आहे.

शब्दसंग्रह

राजापूर प्रान्तांतील नांगराविषयी माहिती.

नांगर— ह्याचे प्रकार दोन.

(१) मोठा (हा शेतजमिनीची प्रथमची उखळ व बेर करण्याकरिता).

(२) लहान (हा चिखलीच्या वेळीं उपयोजिला जातो. ह्याला " कोळसें " म्हणतात).

ह्या दोहोंचें स्वरूप एकसारखेंच असतें फक्त लहान व मोठा हा आकारभेद.

नांगराचे अवयवः—

(१) खडसा– (आकार – साधारणपणें १२०° च्या विशाल कोनाप्रमाणे) ह्याचा खालील बाजूंत लोखंडी फाळ बसवितात.

(२) फाळ– हा जमीन उकरण्याच्या उपयोगी लोखंडी असतो.

(३) फाळेट्ट— हें खडशावर ठेवलेला फाळ न हलण्यासाठी दाबरूप होय. हें बहुधा खैराचें असतें.

(४) रूमणी— ही खडशाच्या उभ्या बाजूला बाहेरून उभी जोडलेली असते. हिची मूठ जोत्या माणसाने हातांत धरावयाची.

(५) डिमरी (डिंबरी)— ही (खडसा व रूमणी ह्यांत बसविलेलें) इसाड पुढे सरकूं न देण्यासाठी इसाडाच्या मागच्या शेवटाजळ पाडलेल्या मोकांत घट्ट बसवावयाची (आडवी) खुंटी.

(६) सडी— ही (खडसा व रूमणी ह्यांत बसविलेलें) इसाड घट्ट राहण्याकरिता इसाडाबरोबर खालच्या बाजूने मारलेली खुंटी.

(७) इसाड— हें खडसा व रूमणी ह्यांच्या भोकांत एक (मागचें) शेवट बसवून पुढे बैलांच्या मानेवरील जोखडास मधोमध बांधावयाचें. (हें सुमारें पांच हात लांब, चार बोटें रुंद व दीड बोट जाड असतें. हें सुरमाडाच्या साडाचें उत्तम, नाहीपक्षीं साडाचें किंवा धामणीचें करितात).

(८) जोखड— बैलांच्या मानेवरील जूं. हें बहुधा शिवणीचें चांगलें. ह्याच्या मधोमध इसाड बांधावयाचें.

(९) नागवसा, नागोसा— जोखडाच्या मधोमध बसविलेला लहान खिळा. (इसाड बांधावयाच्या जुपणाचे फेरे ह्या खिळ्याच्या दोन्ही बाजूंनी घेतले म्हणजे इसाड कोणत्याही बाजूला न सरकतां मधोमध राहून दोनही बैलांवर वजन सारखें पडतें.

(१०)शेळवा— जोखडाला उभ्या बसविलेल्या खुंट्या. (ह्या बैलांच्या मानेबरोबर असल्याने बैल निसटून जात नाहीत.)

(११)जुवणी—– शेळ्यांच्या खालील टोकास बांधिलेली दोरी, बैलांच्या माने-खालून आंतील बाजूने जोखडास अडकविण्याची.

(१२)जुपण, जुपणी—– इसाड जोखडाला बांधण्याची तिपेडी दोरी.

शेतजमीन तयार करण्याचीं एकंदर साधनें

साधारण (खरीप व वर्कस)

१ नांगर (ह्याचें अवयवादि वर्णन पूर्वी केलें आहे), २ बैल २, ३ नांगऱ्या गडी, ४ काठी (हाकणेची), ५ मुसकीं (बैलांच्या तोंडावर बांधण्याच्या जाळ्या जरूर तर), ६ कुदळ, ७ खोरें, ८ इतर माणसें.

२ विशेष (भातजमिनीकरिता)

१ ढेपसा (मोठमोठीं ढेकळें फोडण्याकरिता), २ दातेफळी (चिखल सारखा करण्याकरिता फणीप्रमाणे), ३ रहू (भिजवून कोंब फुटलेलें भात), ४ रोप (किंवा दाढ लावणीकरिता), ५ शेण वगैरे खत (जरूर तर व असल्यास वरकसकरिता).

१ गुठेफळी (नांगरलेली जमीन खाचखळगे उंचवटे नाहींसे करून सपाट होण्याकरिता.

चर्मकाराची पोतडी.

हत्यारें:—– या पोतडींत प्रायः खालील वस्तू असतात.

ऐरण—– ही लोखंडाची केलेली असून जमिनींत पुरतात. तिच्यावर जोडा ठोकतात अगर खिळे मारतात.

अरी—– टोच्यासारखें लोखंडी हत्यार.

अस्ति—– या लोखंडी हत्यारानेच शिवलेला भाग ऐरणीवर ठोकून साफ करतात.

रापी—– ' सळ ' कापण्याकडे उपयोग होतो. (सळ— कातड्याची अरुंद पट्टी अगर दोरी).

सांडस—– खिळे उपसण्याचें हत्यार.

कातडीं—

मसडें—– म्हशीचें कातडें. बाळदी—– बैलाचें कातडें.

सागळ—– शेरडाचें कातडें. मेशी—– मेंढराचें कातडें.

हरनळ—– हरणाचें कातडें. गायवट—– गाईचें कातडें.

वासरट—– वासराचें कातडें.

टाळे लावणें—– तळाला कातडें लावणें. तजा—– जोड्याची वरची बाजू.

सुरळी—– जोड्याचा वरचा वकडा भाग. [बैलाचें कातडें—– विशेषतः त्याच्या खुब्याजवळील भागाचें – तळाला घालतात. बैल बसून बसून या भागाचें कातडें निबर झालेलें असतें. म्हशीचें टाचेला व शेरड्याचें वरच्या बाजूला वापरतात.]

खुरें—– जोड्याचीं टाच. चांदवडी जोडा—– याला वरच्या बाजूला कोरून बनात लावतात.

नीळकंठ शंकर नवरे, सोलापूर

परिषद्वार्ता

हैद्राबाद येथे भरलेल्या बैठकीचा वृत्तान्त

परिषदेच्या १५ व्या नियमाप्रमाणे हैद्राबाद येथे संमेलनाच्या प्रसंगीं परिषदेची साधारण सभा भरली. सभेच्या बैठकी ता. ७, ८, ९ मे ह्या तीनहि दिवशीं भरत होत्या. परिषदेच्या सदस्यांपैकीं अदमासें ५० मंडळी उपस्थित होती. त्यांत नागपूर, बडोदें, इंदूर, धारवाड इत्यादि दूरदूरच्या प्रांतांतील लोकहि होते. कांहीं कारणामुळे सभेची सूचना सर्व सभासदांस योग्य वेळीं पोंचली नव्हती, यास्तव सभेचें काम चालवितां येणार नाहीं अशी शंका प्रदर्शित करण्यांत आली व आक्षेपहि घेण्यांत आला. पण अध्यक्ष सरदार किबे यांनी सभेचें काम चालण्यास कायदेशीर हरकत नाही असा निर्णय दिल्यावर सभेचें काम पुढे चालू झालें. सभेंत पुढील टराव मान्य झाले.

१ परिषदेची कचेरी मुंबईहून पुण्यास नेण्यांत यावी.

२ परिषदेच्या घटनेसंबंधींच्या नियमांत खाली दिल्याप्रमाणे दुरुस्ती व्हावी.

(अ) निदान ५० सदस्यांचें एक नियामक मंडळ असावें.

(आ) त्यापैकी ५ सभासदांचें एक कार्यकारी मंडळ असावें.

(इ) नियामक मंडळाने आंखून दिलेल्या अंदाजपत्रकाप्रमाणे व कार्यक्रमाप्रमाणे कार्यकारी मंडळाने कार्य करावें.

(ई) संमेलनाचे वेळीं भरावयाची परिषदेची साधारण सभा आगाऊ सूचनेच्या अभावीं नियमबाह्य ठरूं नये.

३ अध्यक्ष किबेसाहेब ह्यांनी दोन महिन्यांच्या आंत ट्रस्टीकडील हिशोब रीतसर तपासवून आणलेले असे परिषदेस सादर करावे.

४ सभेंत पुढीलप्रमाणे नेमणुका झाल्या.

अध्यक्षः— सरदार माधवरावसाहेब किबे.

उपाध्यक्षः— १ श्री. चिंतामणराव वैद्य   २ श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर
३ श्री. वामन मल्हार जोशी   ४ श्रीमंत संपतराव गायकवाड
५ श्री. केशवराव कोरटकर.

कार्याध्यक्षः— श्री. ना. गो. चापेकर.

चिटणीसः— श्री. माधवराव त्रिंबक पटवर्धन, २ श्री. कृ. पां कुलकर्णी.

कोशाध्यक्षः— श्री. सुंदरराव भास्कर वैद्य, मुंबई.

हिशेब-तपासनीसः— १ श्री. परुळकर मुंबई, २ श्री. ग. स. मराठे, पुणें.

कार्यकारी मंडळः— १ श्री. ना. गो चापेकर, २ प्रो. मा. त्रिं. पटवर्धन, ३ श्री. कृ. पां. कुलकर्णी, ४ श्री. चिं. ग. कर्वे, ५ श्री. शं. गो. घैसास.

नियामक मंडळांतील सदस्यांचीं नांवें

प्रो. पां. वा. काणे, मुंबई	प्रि. ज. रा. घारपुरे, मुंबई
प्रो. द. वा. पोतदार, पुणें	रा. आपटे, बडोदें
श्री. सौ. कमलाबाईसाहेब किबे, इंदोर	श्री. यशवंतराव दाते, पुणें
रा. दामोदर सावळाराम यंदे, मुंबई	रा. न. र. फाटक, मुंबई
प्रो. पेंडसे, नागपूर	प्रो. बनहट्टी, नागपूर
प्रो. सावर्डेकर, गोवें	श्री. द. व्यं. पै, गोवें

प्रो. श्री. नी. चापेकर, पुणें
रा. ना. म. भिडे, भोर
रा. आ. वा. लठ्ठे, बेळगांव
रा. ब. ग. खापर्डे, उमरावती
श्री. वा. ना देशपांडे, सातारा
श्री. बा. रा. रणशिंग, धुळें
श्री. रा. ब. महाजनी, अकोला
श्री. गं. गो. कानेटकर, जबलपूर
सौ. सुलोचनाबाई हुदलीकर, पुणें
डॉ. लेले, बडोदें
श्री. विनायक हरी आपटे, इंदोर
सरदार चंद्रोजीराव आंग्रे, ग्वाल्हेर
श्री. कृ. प्र. खाडिलकर, मुंबई
प्रो. पंगु, कोल्हापूर
रा. ब. रा. पटवर्धन, धारवाड
रा. प्र. घों. कानिटकर, भोर
रा. य. खु. देशपांडे, यवतमाळ
प्रो. आघारकर, कलकत्ता
प्रो. पाटणकर, नाशीक
श्री. वामनराव नाईक, हैद्राबाद
श्री. यादवराव काळे, बुलढाणा
श्री. जी. पी. पटवर्धन, (सोलापूर)
प्रो. ना. के. बेहेरे, नागपूर
प्रो. क्षीरसागर, हैद्राबाद
श्री. मे. ब. मार्कोंडे, ग्वाल्हेर
श्री. कृ. कोल्हटकर, जळगांव
डॉ. केतकर, पुणें
श्री. वि. द. घाटे, नगर

नियामक मंडळांत रिकाम्या राहिलेल्या जागा भरण्याचा अधिकार नियामक मंडळास देण्यांत आला.

५ रा. फाटक व रा. ओगले ह्यांनी चिटणीस म्हणून आजपर्यंत केलेल्या कामगिरीबद्दल ही सभा त्यांची फार आभारी आहे.

परिषदेच्या कार्याला सर्व प्रकारें मदत करण्याचें अभिवचन अनेकांकडून आलें ही संतोषाची गोष्ट आहे. परिषदेच्या चालू गाड्याला खीळ पडूं नये अशी सर्वांची उत्कंठा दिसली. श्री. सौ. कमलाबाईसाहेब किबे यांनी प्रचारकाचा सहा महिन्यांचा खर्च द्यावयाचें कबूल केलें आहे. तसेंच राजा धुंडिराज बहादुर यांनी हैद्राबादेंतून १००० रुपये देण्याचें अभिवचन दिल्यामुळे परिषदेचा आर्थिक उन्हाळा थोडा शमला जाण्याचा संभव आहे. सामान्य लोकांनीहि अर्पण होऊन परिषदेला साहाय्य करावें हें त्यांचें कर्तव्य आहे. परिषद ही महाराष्ट्रांतील सर्व मराठी भाषा बोलणाऱ्यांची संस्था आहे. तिच्यांत कोणालाहि मज्जाव नाही. मात्र ती आपल्या सभासदांसच जबाबदार आहे. परिषदेचे एक हजार तरी सभासद तावडतोब झाले पाहिजेत. ठिकठिकाणचीं वाङ्मयसेवामंडळें परिषदेशीं संलग्न होऊन तीं परिषदेचे सभासद सहज वाढवूं शकतील. महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेचा पाडव्याचा आणि आषाढी एकादशीचा असा जोड अंक आषाढांतच प्रसिद्ध होईल.

साहित्य-पत्रिकेसंबंधीचा पत्रव्यवहार श्री. ना. गो. चापेकर, बदलापूर ह्या पत्त्यावर करावा; आणि परिषदेसंबंधी वर्गणी भरणें व पत्रव्यवहार रा. कृ. पां कुळकर्णी, ५९३ सदाशिव पेठ पुणें, या पत्त्यावर करावा.

ना. गो. चापेकर,
कार्याध्यक्ष, म. सा. परिषद.

हैद्राबाद येथील सोळाव्या महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलनांत मंजूर झालेले ठराव

(१) गेल्या वर्षी गोमंतकांत भरलेल्या १५ व्या संमेलनापासून आजतागायत खाली निर्दिष्ट केलेल्या व इतर साहित्यभक्तांच्या निधनाने महाराष्ट्र वाङ्मयाची फार मोठी हानि झाली असून त्याबद्दल हें संमेलन आपला खेद व्यक्त करीत आहे.

ज्ञानप्रकाशाचे श्री. हिंगणेकर, कवि कुमार यशोद, गोस्वामी पृथ्वीगिरजी हरिगीरजी, राजकोशकर्ते श्री. काळेले, डॉ. विठ्ठलराव चव्हाण, लेफ्टनंट एस्. एस्. नलावडे.

(२) महाराष्ट्र-साहित्यसंमेलन हैद्राबाद शहरीं भरविण्यास दक्षिणाधिपति निजाम सरकार यांनी परवानगी देऊन हैद्राबादकर व बृहन्महाराष्ट्रीय साहित्यभक्त यांना परस्पर परिचय करून घेण्याची संधि दिली, याबद्दल हें संमेलन त्यांचे आभारी आहे व त्यांना आयुरारोग्य प्राप्त व्हावें अशी प्रार्थना करीत आहे.

(३) अ—निजाम संस्थानांतील मराठवाड्यांत जुने मराठी हस्तलिखित ग्रंथ पुष्कळ आहेत. तरी या संस्थानाच्या निरनिराळ्या जिल्ह्यांतील विद्याव्यासंगी माणसांचें एक मंडळ योजून त्याने जुन्या ग्रंथांचा संग्रह करून तो सुरक्षित ठेवण्याचें व त्यांतील उपयुक्त तेवढे छापून प्रसिद्ध करण्याचें काम हातीं घ्यावें.

ब— येथील उस्मानिया युनिव्हर्सिटी कॉलेजांत यंदापासून संशोधनशाला उघडली असून त्याकरिता दरमहा ७५ रुपयाची शिष्यवृत्ति दिली आहे, याबद्दल ही सभा युनिव्हर्सिटी कौन्सिलचें मनःपूर्वक अभिनंदन करीत आहे. व त्यांच्या संशोधनशाळेस अशा संग्रहाचा फार उपयोग होण्यासारखा असल्यामुळे युनिव्हर्सिटी कौन्सिलने ह्या कामास सढळ हाताने मदत करावी अशी ही सभा विनंती करीत आहे.

(४) हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या विद्यापीठांतून सुरू असलेल्या मराठी भाषेच्या अध्ययनांत एकसूत्रीपणा येणें इष्ट असल्यामुळे मॅट्रिकपासून एम्. ए. पर्यंत परीक्षांचे मराठी विषयाचे अभ्यासक्रम व तदनुसार वाङ्मयांतील ग्रंथांची तपशीलवार विभागणी करण्यासाठी गतवर्षी (१५ वें संमेलनांत) एक मंडळ स्थापन करण्यांत आलें होतें. त्या मंडळाने अद्याप अहवाल सादर केला नाही; तरी त्या कार्याचें महत्त्व जाणून मंडळाने शक्य तितक्या लवकर अहवाल प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था करावी, व मंडळाचे संयोजक (कन्व्हीनर) प्रो. शं. दा. पेंडसे यांस नेमिलें असून कमिटीच्या खर्चाकरिता २५ रु. मंजूर केले आहेत.

(५) मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीकरता निजाम सरकारने पुढील सूचना अमलांत आणाव्या अशी या संमेलनाची विनंति आहे.

(अ) उस्मानिया विद्यापीठाच्या विद्यमाने मराठी भाषा व वाङ्मयाच्या विषयावर वेळोवेळीं तज्ज्ञांचीं व्याख्यानें करण्यांत यावीं.

(आ) हैद्राबाद संस्थानांतील मराठी वाङ्मयाचा इतिहास लिहिण्याकरिता एका तज्ज्ञाची नेमणूक करावी व मराठी विभागांत असलेल्या वाङ्मयाचें संशोधन व संकलन करून त्यांच्या संग्रहाची व त्यांपैकी निवडक ग्रंथांच्या प्रसिद्धीची व्यवस्था करावी.

(इ) हैद्राबाद स्टेट लायब्ररींत उर्दू, फारशी, अरबी व इंग्रेजी ग्रंथांप्रमाणे मराठी ग्रंथांचाहि एक विभाग ठेवण्यात यावा व अशी सार्वजनिक मोफत ग्रंथालयें जिल्हानिहाय स्थापन करून त्या त्या जिल्ह्याच्या भाषेतील ग्रंथांना प्राधान्य देण्यांत यावें.

(६) निजाम इलाख्यांत ' ज्ञानप्रकाश ' वरील बंदीचा हुकूम काढून घेतल्याबद्दल ही परिषद संतोष व्यक्त करते व ' केसरी ' वगैरे वर्तमानपत्रांवर असलेली बंदी काढून टाकण्याबद्दल ही परिषद निजाम सरकारास आग्रहाची विनंती करिते; त्याचप्रमाणे ' हैद्राबाद व देशी संस्थानें ' वगैरे उपयुक्त ग्रंथांवरील बंदीहि तावडतोब उठवावी असें सुचविते.

(७) निजाम इलाख्यांतील मराठी विभागाच्या सर्व अदालतींची भाषा ब्रिटीश इलाख्यांत प्रचलित असलेल्या पद्धतिप्रमाणे मराठी असावी अशी या संमेलनाची विनंती आहे व त्याचप्रमाणे पाटील, कुळकर्णी, तहशील व तालुकदारांच्या कचेरींतील दप्तरें मराठींत असावीत.

(८) संमेलनाचीं अधिवेशनें प्रतिवर्षी नाताळांत भरविण्यांत यावीं अशी या संमेलनाची शिफारस आहे.

(९) (अ) निजाम इलाख्यांतील मराठी विभागांत मराठी प्राथमिक शिक्षणाची सोय समाधानकारक नाही, तरी मराठी शिक्षणाच्या स्वतंत्र शाळा उघडून त्यांत मराठी मातृभाषा असणाऱ्या शिक्षकांसच नेमावे अशी या संमेलनाची विनंती आहे.

(ब) ज्याप्रमाणे उस्मानिया विद्यापीठाच्या दुय्यम शिक्षणाच्या शाळांतून सर्व शिक्षण उर्दू भाषेच्या द्वारें दिलें जातें, त्याचप्रमाणे तें मराठी विभागांत मराठी भाषेच्या द्वारें देण्याची व्यवस्था करण्यांत यावी.

(१०) निजाम सरकारने कोणतीहि सभा परवानगीशिवाय भरवूं नये असा जो हुकूम काढला आहे, तो वाङ्मयात्मक चर्चेस व शिक्षणप्रसारास विघातक असल्यामुळे शक्य तितक्या लवकर रद्द करावा, अशी या संमेलनाची विनंती आहे.

(११) निजाम सरकारच्या शिक्षणखात्याने खाजगी शाळासंबंधाने जो कायदा चालू केला आहे तो मराठी भाषेच्या प्रगतीस विघातक आणि महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणक्रमांत अडथळा उत्पन्न करणारा असल्यामुळे हें संमेलन सदरहू कायद्याचा निषेध करितें; व निजाम सरकारने हा कायदा तावडतोब रद्द करावा अशी या संमेलनाची आग्रहाची विनंती आहे.

(१२) संमेलनांत पास झालेले ठराव अमलांत आणण्याचें कार्य करण्याकरिता व साहित्यपरिषदेशीं सहकार्य करण्यासाठी व जेव्हा अवश्य वाटेल तेव्हा तें कार्य स्वतः करण्यासाठी हें संमेलन खालील गृहस्थांचें कार्यकारी मंडळ नेमित आहे. सदर मंडळाने आपल्या कार्याचा अहवाल पुढील संमेलनास सादर करावा.

अध्यक्षः—डॉ. केतकर. उपाध्यक्षः—राजा धुंडिराज बहादूर. संयोजकः—श्री. र. शु. जोशी.

सभासदः—श्री. वामनराव नाईक, श्री. केशवराव, श्री. का. वैद्य, प्रो. हुदलीकर, प्रो. बनहट्टी, श्री. ताम्हनकर, श्री. य. खु. देशपांडे व प्रो. पेंडसे.

(१) मराठी साहित्यसंमेलनाचे प्रसंगीं इतर देशी भाषांच्या परिषदांना आपले प्रतिनिधी पाठविण्यासाठी विनंती करण्यांत येत आहे.

(१४) (अ) मराठी भाषेचें उच्च शिक्षण देण्याचे बाबतींत निरनिराळ्या प्रांतांतील शिक्षणाधिकारी जें अक्षम्य दुर्लक्ष करीत आहेत त्यबद्दल ही सभा तीव्र नापसंती व्यक्त करते.

(ब) मुंबई इलाख्यांत देशी भाषांच्या अध्यापकाचे पगार निम्मे करण्यांत आले या गोष्टीचा ही सभा निषेध प्रदर्शित करते.

(क) निरनिराळ्या कायदेकौन्सिलांतील मराठी सभासदांना ही दुरवस्था दूर करण्याची खटपट करावी अशी या संमेलनाची त्यांना विनंती आहे.

(१५) (अ) राष्ट्रांत नवचैतन्य व नवस्फूर्ति उत्पन्न होईल असें राष्ट्रीय गुणसंवर्धक वाङ्मय निर्माण करण्याचा साहित्य-लेखकांनी विशेष प्रयत्न करावा अशी त्यांना आग्रहाची विनंती आहे.

(१६) व्यक्तींत, समाजांत व राष्ट्रांत नवचैतन्य उत्पन्न करून राष्ट्रीय बल वाढविण्यास कारणीभूत होणाऱ्या व्यायामविषयक वाङ्मयांत लेखक वर्गाने यथाशक्ति भर घालण्याचा प्रयत्न करावा अशी ह्या संमेलनाची सूचना आहे.